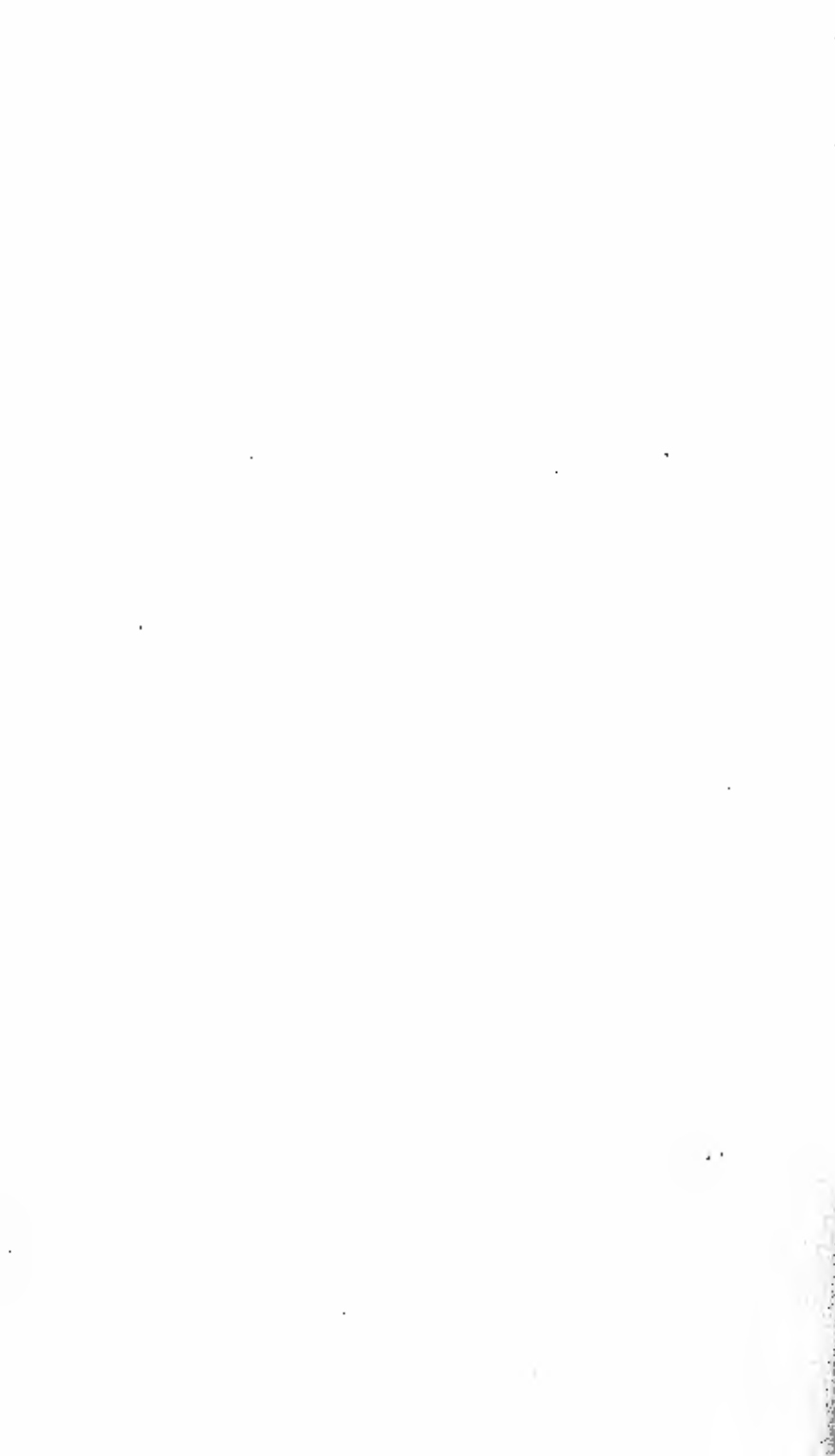

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS 531

CALL No. Sa.4A Amr-K.R.

581

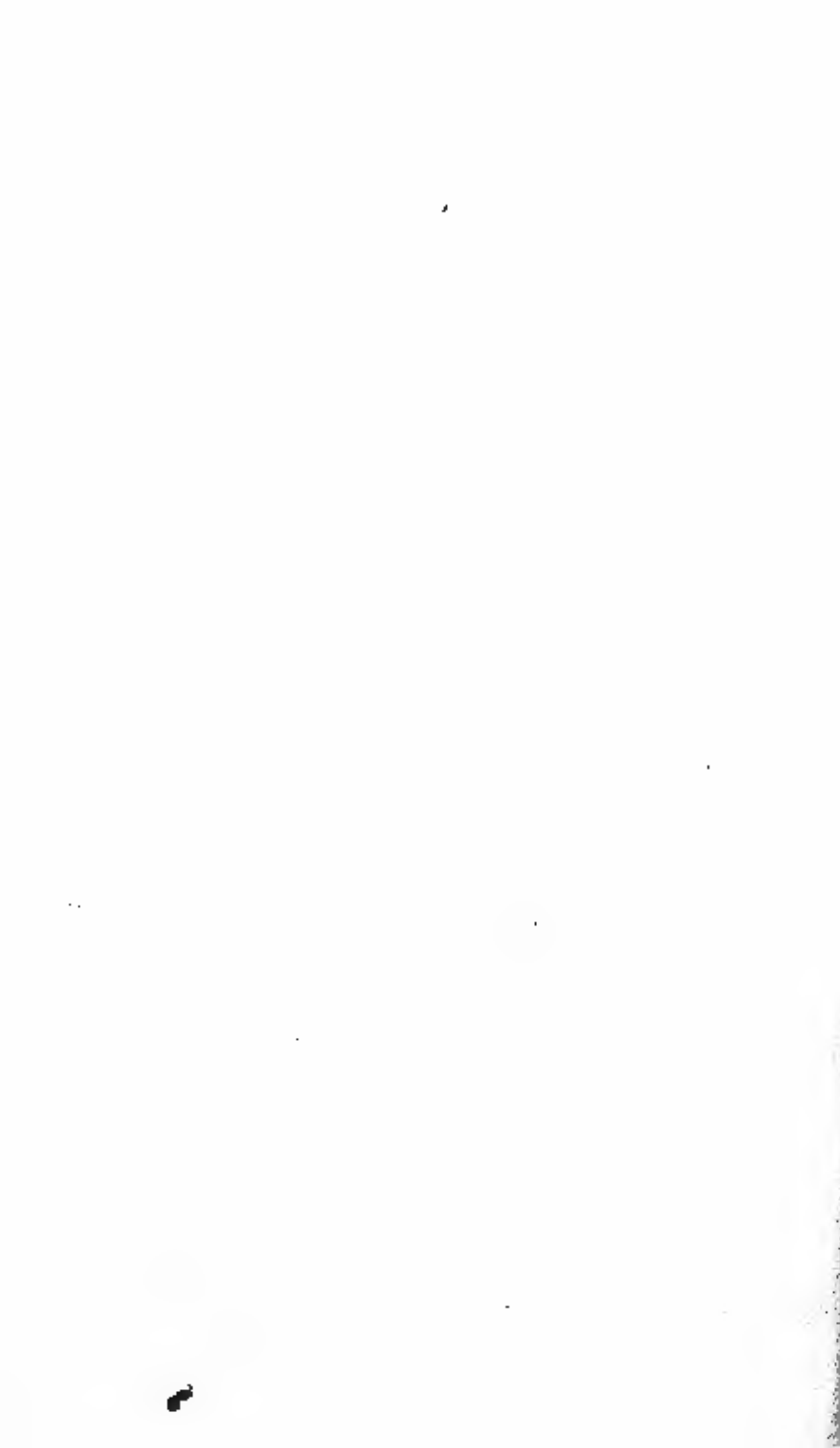

The Adyar Library Series --No. 70

GENERAL EDITOR :

G. SRINIVASA MURTI, B.A., B.L., M.B & C.M., VAINYARATNA
Director, Adyar Library

ALAMKĀRASAMGRAHA
OF
AMṚTĀNANDAYOGIN

अलंकारसंग्रहः

अमृतानन्दयोगिकृतः

ALAMKĀRASAMGRAHA
OF
AMRTĀNANDAYOGIN

EDITED BY
PANDIT V. KRISHNAMACHARYA
AND
PANDIT K. RAMACHANDRA SARMA

Sa 4 A
Amr./K.R.

THE ADYAR LIBRARY

1949

Price Rs. 9-0-0

ORDER FOR THE PURCHASE OF BOOKS

TO THE THEOSOPHICAL SOCIETY

Acc. No. 581

Date 3-12-53

Call No. Sa 4 A / Amx / K. R.

Printed by G. Subbarayudu, at the Vasanta Press,
The Theosophical Society, Adyar, Madras

PREFACE

THE *Alaṅkārasaṁgraha* of Amṛtānanda-Yogin is a good work on Poetics. No apology is needed for bringing out a critical edition of an important work as this, chiefly because of its treatment of the subject in full with brevity and lucidity. The term Poetics in its wide sense embraces within its scope many topics such as the theory of poetry, types of poetical works, merits and demerits of poetry, figures of speech, dramaturgy, and sentiments (*rasas*). No doubt there have been already some famous works on the subject written by Bhāmaha, Daṇḍin etc., but they do not deal sufficiently with the subjects of the Poetics. Thus the importance of the *Alaṅkārasaṁgraha* now published, rests on the fact that it deals with all the subjects relating to the Poetics. This work may be held as medieval between the *Kāvyaaprakāśa* of Maṃmaṭa and the *Sāhityadarpaṇa* of Viśvanātha.

It is understood that the work was once published at Calcutta in 1887 for chapters I to 5 only. I have not been able to secure a copy of the edition, though I have made several attempts for it. Though I have been having in mind for the last 15 years, a desire to have the work critically edited and published, I could not

achieve this for lack of good manuscript material of the work. When I happened to prepare an Alphabetical Index of the Sanskrit MSS. in the Adyar Library, I came across with the MSS. of the work completing the chapters 1 to 11. Again when I was recently engaged in editing the *Saṁkalpasūryodaya* with commentaries for the Adyar Library Series, I came to know that the *Alaṁkārasaṁgraha* has been quoted in both the text and the commentary of Ahobala (1530 A.D.). Then I made up my mind to take the work in hand and expedite its publication as early as possible. Now I have great pleasure in availing myself of the good opportunity for editing and publishing the work in the Adyar Library Series by the kind permission of the Honorary Director and the Honorary Curator of the Library. It is also a matter of gratification that I secured the valuable co-operation of my colleague Pandit K. Ramachandra Sarma in editing the work.

The edition is based on the following MSS :

1. A. Paper MS. Devanāgarī Script. No. 38. F. 10. Good Condition. Chapters 1 to 11. The Adyar Library, Madras.
2. A 1. Palm-leaf MS. Telugu Script. No. 19. N. 24. Injured condition. Chapters 1 to 6. The Adyar Library, Madras.
3. A 2 or 3. Palm-leaf MS. Telugu Script. No. 19. N. 30. Injured condition. Chapters 6 to 11. The Adyar Library, Madras.
4. P. Paper MS. Devanāgarī Script. No. 430 of 1899-1915. Good condition. Chapters 1 to 6. The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

5. U. Palm-leaf MS. Telugu Script. Injured condition. Chapters 1 to 10 (with gaps). The University Library, Madras.
6. G 1. Paper MS. Devanāgarī Script. No. R. 2126. Good condition. Chapters 1 to 5. Government. Oriental MSS. Library, Madras.
7. G 2. Palm-leaf MS. Telugu Script. No. D. 12794. Injured condition. Chapters 1 to 5. Government Oriental MSS. Library, Madras.
8. G 3. Paper MS. Devanāgarī Script. No. R. 2186. Good condition. Chapters 6 to 10 (with gaps). Government Oriental MSS. Library, Madras.
9. M 1. Paper MS. Kannada Script. No. 479-480. Good condition. Chapters 1 to 6. Government Oriental Library, Mysore.
10. M 2. Palm-leaf MS. Kannada Script. No. 1197. Good condition. Chapters 1 to 6. Government Oriental Library, Mysore.
11. S. Paper MS. Devanāgarī Script. Fair condition. Chapters 1 to 11. Obtained from Pandit H. Sesha Ayyangar, Formerly Junior Lecturer in Kanarese. University Institute of Oriental Studies and Research, Madras.

The authorities of the various Libraries mentioned above are thanked for the kindness in lending their MSS. for collation.

My esteemed friend Dr. V. Raghavan of the Madras University informed me that Pandit H. Sesha Ayyangar, had a transcript of the work compared with different MSS. and with the variations in readings noted. On hearing this when I personally approached my friend Pandit H. Sesha Ayyangar with a request for a loan of his MS. he readily gave me the MS. and allowed to use

it for the edition. To these gentlemen I remain very greatly indebted.

Finally the authorities of the Vasanta Press, Adyar, have to be thanked for the prompt execution of printing and the neat get up.

V. KRISHNAMACHARYA

INTRODUCTION

THE *Alaṅkārasaṅgraha* of Amṛtānanda is now published in full for the first time. There was an incomplete edition of the work from Calcutta with an English translation some seventy years ago. Even a copy of that edition is rare, and not procurable. Presumably it is on the basis of this or on the basis of the description of the work in the Descriptive Catalogue of the Government Oriental Manuscripts Library, Madras (No. 12952) which too contain only five Chapters, that Dr. S. K. De has mentioned the work as having five chapters, in his *History of Sanskrit Poetics*, Vol. I, P. 285. M. Krishnamachariar in his *History of Classical Sanskrit Literature* says on P. 767 (Sec. 876) that "Amṛtānandayogin's *Alaṅkārasaṅgraha* in 10 Chapters is an extensive work written at the instance of King Manva son of Bhaṭṭabhūmipati who probably lived about 1250 A.D." But in the foot-note below this he says that "The copy in the Gautami Library of Rajamundri and TC, III. 2980 contain all the nine chapters." I gave these citations only to show how rare the work is, and how meagre is information about it available to scholars about the works.

Pandit V. Krishnamachari of the Adyar Library, in collaboration with Sri K. Ramachandra Sarma, has made use of a large number of manuscripts in

preparing this edition and the material at his disposal has been noticed by him in his Preface. The work is in eleven chapters called *Paricchedas*, and deal with all aspects of *Alaṅkārasāstra*. Bharata's *Nāṭyaśāstra* is essentially a treatise on dramaturgy and he deals with all the facts relating to the *Alaṅkārasāstra* as elements of a Drama. The *Śāstra* later was split up into three separate *Śāstras*, relating to Poetry, Drama and Music. Daṇḍin, Bhāmaha, Vāmana and Maṃmaṭa deal only with Poetry. S'ārṅgadeva's *Saṅgītaratnākara* is the representative work on Music. The *Daśarūpaka* deals with Dramas. In this work, Amṛtānanda deals with both Poetry and Drama. Music always remained a separate *Śāstra* and never came within the scope of the *Alaṅkārasāstra*.

The eleven Chapters in this work deal with the following topics :

1. Varnagunavicāra	7. Sandhyāṅganirṇaya
2. Śabdārthanirṇaya	8. Vṛttinirṇaya
3. Rasanirṇaya	9. Rūpakanirṇaya
4. Netṛbhedanirṇaya	10. Nāṭyālaṅkāranirṇaya
5. Alaṅkāranirṇaya	11. Cāṭuprabandhanirṇaya.
6. Doṣagunānirṇaya	

The detailed contents will show how elaborate the treatment of the subject is, though the treatment is brief.

The whole work is in the form of *Kārikās*, like the works of Bhāmaha and Daṇḍin. On the whole there are about 725 verses in the eleven Chapters. The

ninth Chapter is the longest with 163 verses and the tenth is the shortest with only 20 verses. Besides the text portion, the author gives nearly four hundred verses as illustrations. Some of them are his own compositions. A large number could be traced to well-known works, and many could not be traced at all.

Besides the mention of the author's name in the colophons, he mentions his own name as the author in the body of the work itself :

स कदाचित् सभामध्ये काव्यालापकथान्तरे ।
अबोचदमृतानन्दमादरेण कवीश्वरम् ॥ I. 5
मया तत्प्रार्थितेनेत्यममृतानन्दयोगिना । I. 8

He wrote the work as desired by King Manna son of Bhaktisvara, and their names are mentioned in the following verses :

उद्दामफल्लामुर्वीमुर्वीमुदधिमेखलम् ।
भक्तिभूमिपतिः शास्ति भवपादाब्जवट्पदः ॥
तस्य पुत्रस्तथागमहासमुद्रविरुदाकृतः ।
सोमसूर्यकुलोत्सो महितो मन्त्रभूपतिः ॥ I-3, 4

The contents of the various Chapters are also enumerated by him in this Introductory portion as follows :

वर्णशुद्धिं वाक्यवृत्तिं रसान् भावाननन्तरम् ।
नेतृभेदानलंकारान् दोषानपि च तद्गुणान् ॥
नाट्यधर्मान् रूपकोषरूपकाणां भिदा अपि ।
चातुप्रबन्धभेदांश्च संकीर्णोस्तत्र तत्र तु ॥ I. 6, 7

He says definitely that he has made more a compilation from ancient works than an independent work, in :

तन्त्रान्तरोदितानर्थान् वाक्यान्वेव कञ्चित् कञ्चित् ।

सञ्चित्य क्रियते सम्यक् सर्वालंकारसंग्रहः ॥ I. 9

The author's indebtedness in writing this work to ancient authors and works is quite plain and something will be said about this later.

The manuscripts read the name of the king as Manma, Manna and Manva. The reading Manna is adopted in the text as this is the reading found in the manuscript on which this edition is mainly based. The other readings are given in foot-notes. The inscriptions read the name as Manma. There are a few kings bearing this name. It is not definitely possible to identify this King Manma who suggested the writing of the work to the author.

The father's name is given as Bhaktibhūmipati in verse I-3 cited just above. In the verse under Kārikā 24 of Chapter III, the king is mentioned as Bhakti-*śānandana* in :

भक्तीशनन्दन भवद्विरहे मृगाक्षी

भगवत्प्रीतिमदनञ्जरकर्षिताङ्गी । III. 24

The other epithets that the author uses in referring to the King are: (1) *Varāṅgabhīma* in the concluding verse of the first Chapter :

स्मृतिं प्रयातु भवतो सुवनेषु कीर्तिः

कौतूहलानि त्वं सन्तु वराङ्गवीर ॥ I. 37

(2) Samaranirañkuṣa and Nūtnasāhasāñka in the concluding verse of the second Chapter :

प्रभवतु भवतः प्रतापमानुः
समरनिरङ्कुश नूलसाहसाङ्क ॥ II. 36

(3) Dinanāthavaṁśya in :

राकाविधोरपि रवेरविशेषतापात्
सा जगारादपि सखी गम मलभूष ।
जानाति नान्तरमनन्यज्जवाणजालै-
र्दीना निशादिवसयोर्दिननाथवंश्य ॥ III. 24

(4) Komarāñkabhīma (where the first syllable must be read with a short " O ") in :

नेत्राम्बु सा त्यजति नेतुमपारयन्ती
कोपेन मलनृपते कोमराङ्कभीम ॥ III. 26

(5) Topḍaniryāñkakāra in the concluding verse of the fourth Chapter :

नेतारो बहवः सन्तु ; धीरोदात्तो जगत्त्रये ।
तोण्डनिर्यङ्कारस्त्वमेको मलमहीपते ॥ IV. 56

(6) Vivekavidyādhara in the concluding verse of the fifth Chapter :

नानाविधालङ्कृतिनन्धवर्षो कन्यामिवैनां कवितां वृणीष्व ।
अस्यां यशःसन्तलिङ्गिदिरस्तु विवेकविद्याधर मलभूष ॥ V. 66

(7) Garvitāriyama and (8) Gaṇḍaragaṇḍa in the concluding verse of the sixth Chapter :

त्वच्चरित्रमिदं साधु निषेव्यं
गर्वितारियम गण्डरगण्ड ॥ VI. 116

(c) Rajāguru in the concluding verse of the eleventh Chapter :

रक्ता सती राजगुरो विचित्रं

मन्त्रक्षमानाथ मरालगुप्ता ॥ XI. 58

These references are of little help in identifying the King. In so far as there is a citation from *Nava-sāhasāṅkacarita* of Padmagupta, the reference to *nūtnasāhasāṅka* must be to the hero of that work (See below where citations are dealt with). There is one reference that is of some help in fixing the King's identity, and that is the mention of him as the King of Veṅgi in :

वेङ्गिक्षोणिभुजा' पराक्रमयुजा निर्वासिता वैरिणः

संविष्टाः प्रतिचत्वरं प्रतिमठं ये नृपकापालिकाः

पूयार्द्रव्रणसंस्पृशो व्यपनयन्तः सत्वरं मक्षिका

मिक्षाभक्तविकीर्णशाकशकलान्येकत्र संचिन्वते ॥ III. 44

There is the following as the concluding verse of the third Chapter :

रसभावोचितवर्णैः कर्णामृतवाक्यकल्पितैः श्लोकैः ।

लोकैरपि लास्यगुणो मानिभिरुत्तुगण्ड मन्त्रनृप ॥ III. 65

The epithet between Mānin and Mannanṛpa in the last Pāda is not clear. The reference to *Karṇāmṛta* is tempting. But I am not able to see any trace of Lāṭāsuka's *Karṇāmṛta* in the verses cited from other

* The reading in the body of the text is given as वेङ्ग ; but the reading वेङ्गि is given in the foot-note.

works or verses compose by the author himself, found in this Chapter. If this could be established as a reference to Līlāsuka's *Karṇāmṛta*, that is a valuable document.

Towards the end of the fifth Chapter there is an enumeration of the *Pramāṇas* as accepted by the various systems of philosophy, and the passage is found in Varadarāja's *Tārkiharaṅga*; and certainly the author must have taken the passage from that work. The passage is :

प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कणादसुगतौ पुनः ॥
 अनुमानं च तन्मात्रं सांख्याः शब्दं च ते अपि ।
 न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानं च केचन ॥
 अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः ।
 अमावषष्टान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा ॥
 संसर्गवैशेषिकयुक्तानि तानि पौराणिका जगुः ॥ V. 51-54¹

There is no doubt about the fact that Amṛtānanda was later than Varadarāja the author of the *Tārkiharaṅga*.

Amṛtānanda cites from a large number of works and also mentions the names of various works, many of which are rare. This has a double importance. They help us in fixing the date of Amṛtānanda; they also reveal the names and contents of work till now unknown or little known. When the date of Amṛtānanda could be finally settled, these facts will be of help in settling the dates of other works found mentioned

¹ Cf. *Tārkiharaṅga*, verses 7-10, p. 56. (Pandit Reprint).

in his work. It is in dealing with the Drama that the author mentions a large number of works ; when he cites illustrative stanzas, he does not mention the source ; but names of most of them are already known. I first take up the works mentioned by Amṛtānanda, and then I will take up the citations from works found in the work of Amṛtānanda.

1. Udāttarāghava

This work is mentioned in

यथा बालिवधस्त्यक्तश्चनोदात्तराघवे । IX. 34

This must be the Drama by Māyurāja who is also the author of *Tapasavatsarāja*.

2. Kanakavatīmādhava.

The work is mentioned in

शेषं नाटककसर्वैः संलापः समुदाहृतः ।

निदर्शनं कनकवतीमाधवं समवेक्ष्यताम् ॥ IX. 140, 141

The mention here follows a description of *Naṭika*, *Saṅṭaka*, *Troṭaka*, *Prekṣaṇaka*, *Goṣṭhi*, and *Bhaṇika*. After this, there is the variety called *samlāpa*, and the *samlāpāṅgas* are given. The verses quoted above come after the enumeration of these *Āṅgas*. In verses 2 to 4 in the beginning of this Chapter, he enumerates sixteen varieties of *Uparupakas*, and this is mentioned among them. The *Uparupakas* according to Amṛtānanda are :

नाटिका सट्टकं श्रोतः प्रेक्षणां गोष्ठिभाणिके ॥

संलापकश्च मस्थानं काव्यं हल्लीसरासके ।

श्रीगदितं च लासिका दुर्गेली नाट्यरासकम् ॥ IX. 2-4

उल्लाप्यमुपरूणाणि भवन्त्येतानि षोडश । IX. 2-4

3. Kāmadattā

This work is mentioned in

अथ स्याद्भागिकोदात्तनायकैकाङ्गभूषिता ॥ IX. 128

मुखनिर्वहणोपेता ; कामदत्ता निदर्शनम् । IX. 134

This is here given as illustration of a *Bhāṇika*, which is one of the *Uparupakas*.

4. Kelirāivataka

This work is mentioned in

हल्लीसकं तु सप्ताष्टदशस्त्रीजनसंकुलम् ॥ IX. 146

निदर्शनं भवेदस्य केलिरैवतकं मतम् । IX. 148

This is here given as illustration of *Hallisaka*.

5. Kṛtārāsālaka

This work is mentioned in

कल्लं स्त्री समासीना गायेत्र पठेदपि ॥

एकाङ्के भारतीयायं तच्छ्रीगदितमुच्यते । IX. 151, 152

प्रसिद्धनायकं ज्ञेयं यद्वत् क्रीडारसालकम् । IX. 153

It is given here as illustration of *śṛṅgādita*.

6. Jāmadagnyajaya

This is mentioned in

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः ख्यातोदात्तनराश्रयः । IX. 78

अस्त्रीनिमित्तसङ्ग्रामो जामदग्न्यजयो यथा । IX. 79

This is an illustration of *Vyayoga*.

7. Tripuradāha

This is mentioned in

इदं त्रिपुरदाहे तु लक्षणं ब्रह्मणोदितम् ।
तत्त्रिपुरदाहश्च डिमसंज्ञः प्रयोजितः¹ ॥ IX. 77

This is given as illustration of *Dima*, and it is so mentioned in Bharata.

8. Devipariṇaya.

This is mentioned in

देवीपरिणयाख्यानं नवाङ्गं परिकीर्तितम् ॥ IX. 50

This is an illustration of a *Nāṭaka* with nine Acts.

¹ The first half of this verse is not found in Bharata; but the 'line' is found at the end of the definition of *Ḍima* in *Bhāvaprakāśa* (P. 248, L. 3). The second half is found in Bharata (IV-10). *Bhāvaprakāśa* mentions the story of how Brahmā composed the *Ḍima* called *Tripuradāha*, as narrated by Vyāsa:

व्यासोऽप्येन मार्येण कथयामि यथार्थतः P. 55, L. 21.

श्रुत्येतद्वचनं प्रीतो ब्रह्मा देवैः समन्वितः ।

तत्त्रिपुरदाहस्यं रूपकं सम्यगभ्यधात् ॥ P. 56, LL. 17, 18.

But in Bharata, it is not clear whether Brahmā composed this; all that is said is that Brahmā composed a *Samavakāra*, and the Bharatas staged that and also *Tripuradāha*, in the presence of Śiva:

ततः सार्धं सुरैर्गत्वा नृपमाकुनिवेशनम् ।

समभ्यर्च्य शिवं पश्चादुवाचेदं पितृमहः ॥

मया समवकरस्तु श्रोत्र्यं सृष्टः सुरोत्तम ।

श्रवणे दर्शने चास्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥

पश्याम इति देवेषो वृत्तिं वाक्धमब्रवीत् ।

ततो मामाह भगवान् सज्यो भव मङ्गमते ॥

ततो हिमवतः पृष्ठे वानानन्तमाकुले ।

बभूवुस्तद्विमाकीर्णे रम्यकन्दरनिर्भरे ॥

पूर्वतो ह्यतो पूर्वं तत्रायं द्विकसत्तमाः ।

तथा त्रिपुरदाहश्च डिमसंज्ञः प्रयोजितः ॥ IV. 6-10.

9. Nalavijaya

This is mentioned in

अष्टाङ्गं नलवीजयः ॥ IX. 49

This illustrates a *Nāṭaka* in nine *Āṅkas*. The name is given as Nalavijaya, with the vowel lengthened.¹

10. Bālarāmāyana

This is mentioned in

बालरामायणं नाम दशाङ्गं नाटकं मतम् ॥ IX. 50

This illustrates a *Nāṭaka* in ten Acts. This is the well-known work of Rājasekhara.

11. Bālivadha

This is mentioned in

अप्रवेशकविष्कम्भमेकाङ्गं प्रेक्षणं विदुः ।

निदर्शनमिह ज्ञेयं वस्तु बालिवधादिकम् ॥ IX. 125

This is given as illustration of *Prekṣanaka*.

12. Bindumati

This is mentioned in

दुर्भेली चतुरङ्गा स्यात् कैसिकीभारतीयुता ।

निदर्शनं भवेदत्र यथा विन्दुमती मता ॥ IX. 158

This illustrates *Durbhallika*

13. Madalekhikā

This is mentioned in

अष्टाङ्गं मदलेखिका । IX. 121

This illustrates a *Troṭaka* in eight Acts.

¹ See foot-note in the Text.

14. Mādhavodaya

This is mentioned in

निदर्शनं तु काव्यस्य विज्ञेयो माधवोदयः । IX. 146

This illustrates a *Kāvya*, which is one of the *Upa-rupakas*.

15. Māricavaficana

This is mentioned in

मारीचवधनं नाम पञ्चाङ्गं परिकीर्तितम् ॥ IX. 48

This illustrates a *Nāṭaka* with five Acts.

16. Menakānahuṣa

This is mentioned in

मेनकानहुषाख्यं स्थानवाङ्गं परिकीर्तितम् ॥ IX. 121

This illustrates a *Troṭaka* in nine Acts.

17. Menakādvija

This is mentioned in

अथ रासकमेकङ्कं सूत्रधारेण वर्जितम् ॥ IX. 148

गर्भावमर्शशून्यं च यथा स्यान्मेनकाद्विजम् । IX. 151

This illustrates a *Rāsaka*.

18. Raivatamadanika

This is mentioned in :

अथ गोष्ठी मत्तैकाङ्का कैशिकीवृत्तिप्राम्निनि । IX. 126

निदर्शनं रैवतमदनिकाख्यमिहोदितम् । IX. 128

This illustrates a *Goṣṭhi*

19. Vikramorvasi

This is mentioned in

पञ्चाङ्गं विक्रमोर्वशी । IX. 122

This illustrates a *Troṭaka* in five Acts. This is the well-known work of Kālidāsa.

20. *Vilāsavatī*

This is mentioned in :

नाट्यरासकमेकाङ्कं बहुताललयात्मकम् । IV. 159

निदर्शनं दर्शनीयं स्याद्विलासवती यथा ॥ IX. 161

This illustrates the *Uparūpaka* type called *Nāṭya-rūsaka*.

21. *Viracarita*

This is mentioned in

काल्पितो वीरचरिते वधस्तस्यैव चान्यथा । IX. 35

This is evidently the *Mahāvīracarita* of Bhavabhūti and relates to avoidance of what is opposed to the virtues of a true Hero ; in *Udattarāghava*, the killing of Bālī by deceit is not mentioned ; but in *Mahāvīracarita*, it is mentioned, but not as by treachery.

22. *Vepīsaṃhāra*

This is mentioned in

वेपीसांहास्तं तु वल्लभं नाटकं मतम् । IX. 49

This too is the well-known drama of Bhaṭṭanārāyaṇa. This illustrates a *Nāṭaka* in six Acts.

23. *Śākuntala*

This is mentioned in :

शाकुन्तलं तु सप्ताङ्कम् । IX. 49

This is the Drama of Kālidāsa and illustrates a *Nāṭaka* in seven Acts.

24. *Sṛṅgāratilaka*

This is mentioned in :

विलासोद्दिष्टसंयुक्तं प्रस्थानमिति कीर्तितम् ।

निदर्शनमिहैव शृङ्गारतिलकाद्वयम् ॥ IX. 143

This illustrates the *Uparupaka* type called *Prasthāna*.

25. *Stambhitārambha*¹

This is mentioned in

सप्ताहं स्तम्भितारम्भः । IX. 121

This illustrates *Trotaka* with seven Acts.

Some of these works are mentioned in books on Dramaturgy like *Bhāvaprakāśa*, *Nāṭyadarpaṇa* and *Nāṭakalakṣaṇaratnakośa*. I compare below the lines in *Alaṅkārasaṅgraha* with the corresponding lines in these books, in so far as they relate to rare works.

1. *Udāttarāghava*. This is mentioned in *Alaṅkārasaṅgraha* to explain how incidents adverse to the qualities of a Hero should be avoided.

But in *Nāṭyadarpaṇa*, it is mentioned to illustrate *Yukti*, one of the *Angas* of the *Mukhasandhi*² (p. 66), in dealing with 21 other *sandhyāṅgas*, at the close of

¹ *Bhāvaprakāśa* gives the name as *stambhitārambha*.

² The *Angas* are :

उपक्षेपः परिकरः परिन्वासः समाहितः ।

उद्देशः कर्णं चैतान्यत्रैवायं विलोमनम् ॥

मेघनं प्रापयं बुद्धिर्विधानं परिभाषना ।

सर्वसन्धिष्वङ्गानि स्युर्दृष्ट्याङ्गं मुखं ध्रुवम् ॥ P. 59

यथोदात्तपद्यथै उद्गमः । P. 66

This may be compared with the text VII. 20, 21.

the first *Viveka*¹ (p. 116) and in dealing with *Dhruva* to illustrate *Ākṣepa*² (p. 194). The other two works do not mention this Drama.

2. Kanakavattimādhava : *Alaṅkārasaṅgraha* gives this to illustrate *Samlāpa*, a kind of *Uparūpaka* ; but *Nāṭakalakṣaṇaratnakosa* gives this to illustrate *Silpaka*:

अथ शिल्पकः ब्राह्मणनायकोपेतः । यथा कनकवतीमाधवः । 3029

3. Kāmadatta : Both *Alaṅkārasaṅgraha* and *Nāṭakalakṣaṇaratnakosa* illustrate *Bhāṇika* with this :

अथ भाणिका । उदात्तनायिका । सूक्ष्मनेपथ्यविभूषिता । एकाङ्का
कैशिकीभारतीवृत्तिप्रधाना मन्दपुरुषा । यथा कामदत्ता । 3160, L. 61

4. Kelirāvataga : This is cited to illustrate *Halla-saka* in *Alaṅkārasaṅgraha*, *Nāṭakalakṣaṇaratnakosa* and *Bhāvaprakāśa* :

अथ हल्लीसकम् । सप्ताष्टनवयोषिद्व्युक्तिम् । कैशिकीवृत्तिप्रायम्,
बहुताललयात्मकम् । एकाङ्कम् । एकपुरुषप्रधानम् । अनुदात्तवचनकृतम् ।
यथा कैलिरैवतकम् । N. L. K. 3554-56

¹ These 21 *Sandhyāngas* are :

साम मेदस्तथा दण्डो दानं च यथ एव च ।

प्रत्युत्पन्नमतिर्त्वं च गोप्रत्यस्तमितमेव च ।

साहसं च अयं चैवं भीमाया क्रोध एव च ।

ओजः स्वरणं भ्रान्तिस्तथा हेत्ववधारणम् ॥

बुद्धो लेखस्तथा स्वप्नविषं मद इति स्थितः ।

यद्योदात्तराधवे हेत्ववधारणस्य उपक्षेपः ॥

² प्रवेशनिष्कमाक्षेपप्रसादान्तरसंगतम् ।

विश्वार्थ रूपकं येन पञ्चवा स्यात् कविप्रुषा ॥ P. 193

यद्योदात्तराधवे एतस्य प्रस्तुतश्चत्वारोक्तिकेन ।

³ अरे रे तापस । etc. P. 194

अथ हृष्टीसकं सप्तनवाष्टदशनायिकम् ॥ Bh. Pr. P. 266, L. 24
 सानुदातोक्ति चैकाङ्गं कैशिकीवृत्तिभूषितम् ।
 एकाङ्गं वा भवेद्द्व्यङ्गं विमर्शमुखसन्निभम् ॥
 संगेयलास्यं यतिमत्स्वण्डताललयान्वितम् ।
 एकविश्रामसहितं यथा स्यात् कैलैवतम् ॥ P. 267, LL. 1-4

5. Kriḍārasālaḥka: Both *Alaṅkārasaṅgraha* and *Nāṭyalaṅkāraṇaratnakośa* illustrate *Sṛṅgādita* with this:

अथ श्रीगदितम् । यत्र स्त्री करुणमासीना पठति । एकाङ्गमुदात्तवचन-
 कृतं भारतीवृत्तिप्रधानं प्रख्यातवस्तुनायकं यथा क्रीडारसालम् । 13157-59

6. Jāmadagnyajaya: *Alaṅkārasaṅgraha* and *Nāṭyadarpaṇa* mention this in connection with the description of *Vyāyoga*:

अस्तीति¹ अस्यैवर्षसंप्रामसंयुक्तश्च यथा जामदग्न्यजये परशुरामेण
 सहसार्जुनवधः कृतः । P. 123.

7. Tripuradāha: This is the example for *Dima* in *Alaṅkārasaṅgraha* and *Bhāvaprakāśa*:

उद्धतैर्देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगैः ।

भूतप्रेतपिशाचाद्यैर्हिमः षोडशनायकः ॥

शृङ्गारहास्यविधुरै रसैर्दसैर्निरन्तरः ।

कैशिकीवृत्तिरहितो भारत्यारभटीयुतः ॥

लुप्तावमर्शसन्धिश्च चतुःसन्धिसमन्वितः ।

अङ्गिरौद्ररसोपेतो बीभत्सादिनिरन्तरः ॥

प्रख्यातवस्तुविषयो न्यायमार्गीणनायकः ।

चन्द्रसूर्योपरागोष्कानिर्वातादिभिरुद्धटः ॥ P. 247, LL. 16-23

¹ Cf. क्लीबमित्संप्रामः in the definition of व्यायोगः.

उत्पातैर्षौरसङ्ग्रामसंरम्भभरितान्तरः ।

समवेशकविष्कम्भश्चतुरङ्को डिमः स्मृतः ॥

इदं त्रिपुरदाहार्ये लक्षणं ब्रह्मणोदितम् । P. 248, LL. 1-3

8. Deviparaiṇṇaya : This illustrates *Nāṭaka* in nine Acts both in *Alaṅkārasaṅgraha* and *Bhāvaprakāśa* :

देवी परिणयस्तत्र नवाङ्कं नाटकं मतम् । P. 223, L. 5 and P. 237, L. 20

9. Nalavijaya : *Alaṅkārasaṅgraha* cites it as *Nāṭaka* in eight Acts while *Nāṭakalakṣaṇaratnakosa* refers to it relating to non-presentation of Rājya-bhramṣa in an Act in a Drama.

नलविजये चतुरिकामालवीभ्यां नलस्य राज्यभ्रंशः¹ । 290

10. Bindumatī : Both *Alaṅkārasaṅgraha* and *Nāṭakalakṣaṇaratnakosa* give this as illustration of the *Uparūpaka* called *Durbhallikā* :

अथ दुर्भल्लिका । चतुरङ्का । गर्भसन्धिशून्या । यथा बिन्दुमती । 3187

11. Madalekhikā : *Alaṅkārasaṅgraha* and *Bhāvaprakāśa* give this to illustrate *Trotaka* in eight Acts:

तोटकं मदलेखाख्यं यत्तत् स्तम्भितरम्भकम् ॥

कमादष्टाङ्कसप्तङ्कौ दृश्येते सविदूषकौ । P. 238, L. 12

12. Māricavāṭikā : Both *Alaṅkārasaṅgraha* and *Bhāvaprakāśa* use this to illustrate ■ *Nāṭaka* with five Acts :

... तत्र पञ्चाङ्कमेतन्मारीचवञ्चितम् ॥ P. 223 L. 2

¹ See also :

सुद्धं राज्यभ्रंशे मरणं नगरोपरोक्षं चैव ।

न प्रत्यक्षाणि सन्ति प्रविष्टकैः संविधेयाणि ॥ 285, 86

Bhāvaprakāśa further refers to it in dealing with the nature of *Pravesaka* :

यथा विभीषणेनात्र सन्धिरुत्कामुत्सव्य च ।

दीर्घजिह्वस्य मारीचवञ्चिते नाटके कृतः ॥ P. 217, L. 14

Nāṭakalakṣaṇaparātnakosa refers to this to illustrate *Artha*, one of the *Āṅgas* of the *Nirvahanasandhi* :

■ प्रधानार्थोपक्षेपः अर्थः । यथा मारीचवञ्चितके । 861

13. *Menakānahaṣa* : This is to illustrate a *Troṭaka* in nine Acts in the *Alaṅkārasaṅgraha* and *Bhāvaprakāśa* :

नवाङ्गं तोटकं दृष्टं मेनकानहुषाह्वयम् । P. 238, L. 11

14. *Vijayavati* : *Alaṅkārasaṅgraha* refers to this as an illustration of *Lasikā*, while *Bhāvaprakāśa* refers to it to illustrate *Bhāṇikā* :

प्रायो हरिचरितमिति स्वीकृतगाथादिवर्णमात्रश्च ।

सुकुमारतः प्रयोगाद्भाषोऽपि च भाणिका भवति ॥

दिव्याभिश्चारीभिर्विवर्जिता ललितकरणसंयुक्ता ।

तालान्तरालनृत्ता कचिदपि रम्यादिसंकलिता ॥

अर्धोद्ग्राहनिवारणगायनवसन्तमत्तपालीभिः ।

विश्वामैश्व विहीना स्त्रीयोज्या वर्जितोत्तालैः ॥

वस्तुनि भाणिकायां नव दश वा नियमतो विधीयन्ते ।

नवभादिपञ्चमेषु स्थानेषु च भग्नतालः स्यात् ॥

स्थानान्तरेषु तस्या लयतालो यदृच्छया क्रियते ।

विविधवचोविन्यासैः सभ्यजनोत्साहसंपत्तिः ।

लास्याङ्गसन्निनियमो भाणवदेवात्र भाणिकायां स्यात् ॥

अथ भाष्यशृङ्गारा सुखनैपथ्यनायिका ।

गर्भावमर्शहीना च मुखादित्रयभूषिता ॥

स्वरूपवृत्तप्रबन्धा च पीठमर्दविटान्विता ।

विदूषकेण सहिता दशलास्यसमन्विता ।

पाञ्चालरीतिनिष्ठा भवेद्वीणाश्ली यथा ॥ P. 262, LL. 2-17

15. *Sṛṅgāratilaka*: Both *Alaṅkārasaṅgraha* and *Bhāvaprakāśa* illustrate the *Upaśūpaka* called *Prasthāna* with this:

प्रस्थानं कैशिकीवृत्तियुतं हीनोपनायकम् ।

आपानकेलिललितं ल्यतालकलायुतम् ॥

दासादिनायकं द्वयङ्गं विटचेटादिनायकम् ।

मुखनिर्वहणोपेतं शृङ्गारतिलकं यथा ॥ P. 262, LL. 19-22

16. *Stambhitarambha*: Both *Alaṅkārasaṅgraha* and *Bhāvaprakāśa* cite this to illustrate a *Troṭaka* in seven Acts (see passage cited under *Madalekhika* above).

The exact relation in the matter of definitions between the *Alaṅkārasaṅgraha* on one side and the various *Alaṅkāra* works noticed above on the other side, will be dealt with at a later stage.

There are many verses cited in the *Alaṅkārasaṅgraha* to illustrate various points. Most of them could be traced to well-known works. A few are the author's own. There are still many that could not be traced to any known source. The works from which verses are known to have been taken are given below.

1. Anargharāghava, 2. Amarusataka, 3. Uttararāmacarita, 4. Aucityavicāracarcā (refers the verse दिक्ष्मातङ्ग etc. to Prabhākara 3-42 and 6-93), 5. Kāvya-prakāśa (practically the entire sixth Chapter in *Alaṅkārasaṅgraha* is taken from the seventh Chapter of *Kāvya-prakāśa*. The definitions are based on the *Kāvya-prakāśa* passages and the illustrations are taken from it. Passages for comparison will be given later), 6. Kāvyaḍarsa (practically a good portion of the fifth Chapter in the *Alaṅkārasaṅgraha* is based on the second Chapter of the *Kāvyaḍarsa*. The illustrative verses are also selected from it), 7. Kāvyaālaṅkāra-sūtra, 8. Kirātārjunīya, 9. Kumārasambhava, 10. Chalitārāma, (the verse under 9-17 : आसारित etc., is referred to as from this drama in Nāṭyadarpaṇa), 11. Dhanika (Daśarūpakāvaloka refers the verse 4-52 to him), 12. Navasāhasāṅkacarita, 13. Nāgānanda, 14. Naiṣadha, 15. Pāṇḍavānanda (according to Daśarūpakāvaloka the verse का आषा गुणिनाम् etc., 9-91 is from this drama), 16. Prabhākara (see Aucityavicāracarcā above), 17. Bāṇa (The verse अचिष्यन्ति etc. 9-104 is by him according to Sūktimuktāvali), 18. Bālarāmāyana, 19. Bilhaṇacarita, 20. Bhaṭṭikāvya, 21. Bhallaṭasataka, 22. Mahānāṭaka, 23. Mahābhārata, 24. Mahāvīracarita, 25. Mālatīmādhava,¹ 26. Mālavikāgnimitra, 27. Meghadūta, 28. Yayāti vijaya (according to Sāhityadarpaṇa, the verse इयं स्वर्गाधिनायस्य etc. 10.-13 is from that work)

¹ There are a few citations. The verse प्रसादे वर्तस्य etc. VI. 113 is attributed to *Mālatīmādhava* by Nāgeśa in his commentary on *Kāvya-prakāśa*.

29. Raghuvaṃśa, 30. Ratnāvali, 31. Rāmāyaṇa, 32. Rudraṭālaṅkāra, 33. Bhāmabālaṅkāra, 34. Vikramorvasīya, 35. Vijjikā (according to Śārngadhara-paddhati, the verse चन्वासि etc. 4-27 is referred to this author), 36. Viṭavṛtta (according to Subhāṣitāvali the verse अभिप्रेतार्थ etc. 6-24 is from such a work), 37. Viddhasālabhaṣijikā, 38. Veṇīsaṃhāra, 39. Śākuntala, 40. Śiśupālavadha, 41. Sarasvatikanthābharāṇa, 42. Sāhityadarpaṇa (This need not mean that the author took it from this work; all that it means is that the verses are found here), 43. Subhāṣitatriṣaṭi, 44. Subhāṣitāvali, 45. Suktimuktāvali (There is nothing to show that the author knew such anthologies; they may have common sources).¹

The author has added his own verses in the third Chapter under the *Karikās*: 23 to 27. One is not at all certain if any more of the untraced passages are his own.

It is quite possible that the author knew all the familiar *Kāvya*s and *Nāṭaka*s from which citations are found in this work. There must have been a floating literature of uncertain authorship from which this author and the various writers on *Alaṅkāra* and the compilers of anthologies must have drawn freely. There must have been a large number of works on *Alaṅkāra* also which might have been the common authority for the various extent works on the subject.

¹ To give a complete list of the citations arranged according to the sources will take much space and hence such a list is not given.

The author's indebtedness to *Kāvya-prakāśa*, to *Kāvya-darsa* and to *Daśarūpaka* with its commentary the *Avaloka*, is indisputable.

The *Kāvya-prakāśa* has been his main source, from which he has practically taken up the whole of the seventh Chapter. The first *Doṣa* is *Sruti-kāṭu* and we can compare the passages in both :

श्रुतिकट्टु परुषवर्णरूपं दुष्टम् । K. Pr. VII. 141

परुषाक्षरविन्यासं श्रुतिकट्टिष्यते यथा । Ala. Sang. VI. 4

The illustration is the same in both : अनङ्गमङ्गलगृहा—etc. This relation continues up to the end of the sixth Chapter of this work in *Kārikā* 114 :

अत्र शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्त-
त्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी उपात्तः ॥ K.Pr.VII.322

शान्तेऽनुभावः कालस्यानित्यत्वपरिकीर्तनम् ।

शृङ्गारे प्रतिकूलं तत् प्रतिकूलग्रहस्त्विह ॥ Ala. Sang. VI. 114

The illustrative verse is the same : प्रसादे वर्तस्व etc.

The author is also indebted to the *Kāvya-darsa* of Daṇḍin. Thus the definition of *Vyatireka* in *Kāvya-darsa* may be compared to the definition in *Alaṅkāra-kaṅgraha* :

सम्बन्धोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ।

तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ Kav. II. 180

सादृश्ये प्रातीतिके वापि सादृश्ये सति वस्तुनोः ।

तयोर्भेदकथनं व्यतिरेको मतो यथा ॥ Ala. Sang. V. 26, 27

In both the illustration is also common :

अभिन्नयेलौ गम्भीरौ । etc. Kav. 2-183

This intimate relation of the *Alaṅkārasaṅgraha* to *Kāvya-prakāśa* and to *Kāvya-darśa* (to a lesser degree) is very obvious; but we do not find the same relation to the well known works on Dramaturgy except *Daśarūpaka*. From the time of Bharata, there has been a stock of definitions, and all the authors adopted the same definitions, more or less. In the case of such definitions for which there is nothing corresponding in Bharata, we do not know which the common source is. After Bharata, there is no work on Dramaturgy available, until we come to *Daśarūpaka*, while in *Alaṅkāra* we have a large number of works, like *Kāvya-darśa*, *Bhāmahālaṅkāra*, *Vāmana's Kāvya-lāṅkārasūtras* (with *Vṛtti*), *Dhvanyāloka*, *Kāvya-mīmāṃsā* and so on. Many of the dramas mentioned in this work are not mentioned in the other works on dramaturgy, noticed earlier; and where there is a correspondence, there is no regular relation, as we find between this work and *Kāvya-prakāśa* and *Kāvya-darśa*. The agreement must be due to common source for all. Take for example the definition of *Dīma* :

डिमलक्षणं तु भूयो लक्षणयुक्त्या प्रदक्ष्यामि ॥
 प्रख्यातवस्तुविषयः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।
 षड्सलक्षणयुक्तश्चतुरङ्गो वै डिमः कार्यः ॥
 शृङ्गारहास्यवर्जः शेषैः सर्वै रसैः समायुक्तः ।
 दीप्तरसकाव्ययोर्निर्नामावोपसंपन्नः ॥

निर्घातोत्कापातैरुपरारोणेन्दुसूर्ययोर्युक्तः ।

युद्धनियुद्धाघर्षणसंकेटकृतश्च कर्तव्यः ॥

मायेन्द्रजालबहुलो बहुपुस्तोत्थानयोगयुक्तश्च ।

देवभुजगेन्द्रराक्षसयक्षपिशाचावकीर्णश्च ॥

षोडशनायकबहुलः सान्त्वत्यारभट्टवृत्तिसंपन्नः ।

कार्यो डिमः प्रयत्नाजानाश्रयभावसंपन्नः ॥ Bha. XVIII. 83-88

दिमे वस्तु प्रसिद्धं स्थाद्वृत्तयः कैशिकीं विना ।

नेतारो देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ॥

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशल्यन्तमुद्रताः ।

स्तरहास्यशृङ्गारैः षड्भिर्दीप्तैः समन्वितः ॥

मायेन्द्रजालसंग्रामकोषोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।

चन्द्रसूत्रोपरारोश्च न्याय्ये रौद्ररसेऽङ्गिनि ।

चतुरङ्गश्चतुःसन्धिनिर्विमर्शो डिमः स्मृतः ॥ Da. III. 57-60

अशान्तहास्यशृङ्गारविमर्शः ख्यातवस्तुकः ।

रौद्रमुख्यश्चतुरङ्गः सेन्द्रजालरणो डिमः ॥

Nāṭyadarpaṇa II. 86

अथ डिमः । षोडशनायकयुक्तः । यथा नरकोद्धरणम् । विख्यात-
वस्तुविषयः । यथा वृत्रोद्धरणम् । दीप्तरसकाव्ययोनिः प्रख्यातनायको यथा
मायाकुहकसंपूर्ण इन्द्रजालसमाकुलः । यथा तदेव । पिशाचसुरासुरयक्ष-
रक्षोनागसंकुलः । उत्कापातावकीर्णः । कैशिकीवृत्तिरत्र नोच्यते । अस्य
चत्वारोऽङ्काः । सन्वयो मुखप्रतिमुखगर्भनिर्वहणाख्याश्चत्वारः ।

Nāṭakalakṣaṇaparatanakosha 2803-2810

The definition in Bhāṇvaprakāśa has already been given
under viṇāvat above (P. xxvi).

There is practical agreement among them. They all took the definition from Bharata or from some adaptations from Bharata, or they all adapted Bharata's definition. *Bhāvaprakāśa* has kept up partly the Metre of Bharata in framing the definition of *Dima*. In the *Daśarūpaka* also, the matter is the same. There is considerable variation in *Nāṭyadarpaṇa* and *Nāṭakalakṣaṇarantakośa*; and this difference is due to the difference in the mode of treatment. In the *Alaṅkārasaṅgraha*, practically the definition is taken from *Daśarūpaka*. Only the last verse (No. 77) is added, which is found in *Bhāvaprakāśa* and *Daśarūpakavaloka*, and which is taken from Bharata¹. Thus it is certain that Amṛtānanda has taken his definitions from *Daśarūpaka* for the ten Rūpakas.

The *Daśarūpaka*, as the name implies, does not deal with the *Uparūpakas*. The *Uparūpakas*, as mentioned by Amṛtānanda, have already been given above². *Bhāvaprakāśa* enumerates twenty *Uparūpakas* which he calls *Nṛtyabheda*, as follows :

ते नृत्यभेदाः प्रायेण संख्यया विंशतिर्मताः ।

तोटकं नाटिका गोष्ठी सङ्घापरिचयस्तथा ॥

ढोन्नी श्रीगदितं भाणो भाणी प्रस्थानमेव च ।

काव्यं च प्रेक्षणं नाट्यरासकं रासकं तथा ॥

उल्लोप्यकं च हल्लीसमय दुर्भल्लिकापि च ।

कल्पवल्ली मल्लिका च पारिजतकम्बिचपि ॥ P. 255. LL. 9-14

¹ cf. foot-note, XVII on P.

² See PP. XVI and XVII.

Natyadarpaṇa described 13 *Uparūpakas* as follows :

सङ्कः, श्रीगदितम्, दुर्मिलिता; प्रस्थानम्, गोष्ठी, हल्लीसकम्,
नर्तनकम्, प्रेक्षणकम्, रासकम्, नाट्यरासकः, काव्यम्, भाषकः, भाणिका ।
PP. 213-215

Nāṭyahalakṣaṇaratnakośa deals with *Nāṭaka* in detail, and it gives all other *Rūpakas* (including *Uparūpakas*) as minor forms in the last section. It mentioned ten *Rūpakas* in the beginning as :

नाटकम्, प्रकरणम्, महसनम्, अङ्कः, व्यायोगः भाणः,
समवाकारः, वीथी, डिमः, ईदामृगः । 9-11

Then, in the last section, it deals with the following 26 forms.

नाटिका, तोटक, प्रकरण, व्यायोग, अङ्क, डिम, समवाकार,
ईदामृग, भाण, महसन, वीथी, गोष्ठी, संलाप, शिल्पक, प्रस्थान, काव्य,
हल्लीसक, श्रीगदित, भाणिका, भाणी, दुर्मिलिका, प्रेक्षणक, ससक, रासक,
नाट्यरासक and उल्लाप्यक ।

I am not sure which tradition Amṛtānanda has followed in enumerating the *Uparūpakas*, as given earlier. Other *Alaṅkāra* works in South India of more or less the same period like the *Pratāparudrīya* can give no clue, as that work deals only with the ten *Rūpakas*. *Sahityadarpaṇa* too does not give the *Uparūpakas* in the way in which they are given in the work of Amṛtānanda. The *Uparūpakas* as given in the *Sahityadarpaṇa* are :

नाटिका श्रोटकं गोष्ठी सङ्कं नाट्यरासकम् ।

प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेक्षणं रासकं तथा ॥

संलापकं श्रीगदितं शिल्पकं च विलासिका ।

तुर्भङ्गिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ॥ VI, Sec. 5

There are eighteen *Uparūpakas* given here, as against sixteen given by Amṛtānanda.

Even in the case of the ten *Rūpakas*, there is not any absolute uniformity among the *Ālankāraikas*. Bharata enumerates the *Rūpakas* as :

ज्ञेयं प्रकरणं चैव तथा नाटकमेव च । XVIII. 7

वीथी समवाकारश्च तथेहामृग एव च ।

उत्सृष्टिकाङ्क्षो व्यायोगो भाणः प्रहसनं हिमः ॥ XVIII. 8

In the other works, the difference is in the order of enumeration.

Thus *Bhāvaprakāśa* enumerates them as :

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं हिमः ।

व्यायोगसमवाकारौ वीथ्यङ्गेहामृगा इति ॥ P. 221, LL. 4, 5

Nāṭyadarpaṇa enumerates twelve varieties as main; and the minor varieties have already been given above. These twelve are :

नाटकं प्रकरणं च नाटिका प्रकरण्यथ ।

व्यायोगः समवाकारो भाणः प्रहसनं हिमः ॥

अङ्गनीहामृगो वीथी P. 1

As already stated, *Nāṭakalakṣaṇaratnakosa* describes only *Nāṭaka* as the main variety ; and the others are all regarded as minor varieties. *Daśarūpaka*, as the name implies, gives the ten *Rūpakas* as :

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं हिमः ।

व्यायोगसमवाकारौ वाथ्यङ्गेहामृगा इति ॥ I. 8

Sahityadarpana gives the following :

नाटकमथ प्रकरणं भाष्यव्यायोगसमवकारदिमाः ।

ईहामृगाद्वीर्यः प्रहसनमतिरूपकाणि दश ॥ VI, Section 4

Bhāvaprakāśa enumeration is identical with this. These may be compared with the enumeration in *Alaṅkārasaṅgraha*. It would be found that there is no uniform tradition even in the case of the main varieties, among the *Ālaṅkārikas*. All that we know is that Amṛtānanda follows *Daśarūpaka* for the ten main varieties. In the case of the minor varieties, we are not quite sure of his authority. Bhoja's *Śṅgārāprakāśa* is not yet available in print. But I have been able to examine the work in manuscript ; there is nothing to show that Amṛtānanda was influenced by that work. Bhoja mainly follows Bharata, as he says himself ; but there are variations from Bharata's treatment in the *Śṅgārāprakāśa*. All that I can say at present is that Amṛtānanda preserves a tradition which is not found exactly in an identical form in any of the available works. Thus the work has a great importance to the students of *Alaṅkārasāstra*.

It is very difficult to decide whether he actually keeps up a tradition, and how much of originality he has shown in writing the work. From his own statement, it is certain that he not only follows older authorities, but that he also takes passages in full from such older works. From the comparison also, this fact is proved. Apart from the fact that the *Upārūpakas* as enumerated, defined and illustrated by him are not

found exactly as they are in any other works, there are many illustrative passages also found in the book, which could not be traced to other works on *Alaṅkāra*, nor to any known source. We do not know if the author has seen all the dramatic works mentioned, or cited from, in this book, or whether there was a floating stock of examples which he could use, like any other author on *Alaṅkāra*. Such is the case in other *Sāstras*; in *Vyākaraṇa*, in *Nyāya*, in *Mīmāṃsā* and in *Vedānta*, there has been a stock of examples and statements which continued through ages. A large number of works have been noticed above, as mentioned in the *Alaṅkārasaṅgraha*. Besides what have been already noticed, there is mention of two incidents, namely :

1. *Sugrīvacarita* : this is mentioned to illustrate *Paṭaka* in

प्रासङ्गिककथात्यर्थं या दूरमनुवर्तते ।

सा पाका समाख्याता सुग्रीवचरितं यथा ॥ VII. 10

2. *Jaṭātīyucarita* : this is mentioned to illustrate *Prakāśi* in

प्रासङ्गिकैवैकदेशसंबन्धकीर्तिता ।

प्रकरी नाम सा ज्ञेया जटाशुचरितं यथा ॥ VII. 13

Although most of the illustrations are common with other available works on *Alaṅkāra*, still even one or two names of, and citations from, till now unknown works is really a welcome addition to our knowledge; and this condition has been satisfied by the work.

The author speaks of himself as a great poet (कवीश्वरम् l. 5) and considering the passages cited in the work as his own (so far as could be ascertained from the context), we must say that he is really a good poet. In the *Kārikās* themselves, we do not find the same literary ability. This is the case with other authors also. We do not know if the author of this work is identical with Amṛtānanda known as author of other works.

Now we will consider some problems relating to the author. The work comes under two main headings. The first six Chapters deal with *Kāvyaś* and the remaining five Chapters relate to *Nāṭakas*. If the work as published from Calcutta many years ago and some of the manuscripts now utilised had ended in the sixth Chapter, instead of in the fifth, I would have suspected the authenticity of the last five Chapters. In the fifth and in the sixth Chapters we find a close relation with the *Kāvyaśāstra* and the *Kāvyaśrutiśāstra* a relation which we do not find between this work and any other standard work for the later Chapters except in the case of the *Daśarūpaśāstra*. As matters stand, I feel certain that the whole work was written by Amṛtānanda.

Amṛtānanda cites only from early works. So it is not at all unreasonable to assign a fairly early date for the author. The second verse in the seventh Chapter of this work is found in Venkaṭanātha Vedānta-Deśika's *Saṅkalpasūryodaya*, and the commentātor says that the verse is taken from Amṛtānanda :

Text :

न तच्छास्त्रं ■ सा विद्या न तच्छिष्यं न ताः कलाः ।
नासौ योगो न तज्ज्ञानं नाटके यन्न दृश्यते ॥ I. 20

Commentary :

नाटकाभिनयानर्हं लोके किमपि वस्तु नास्तीत्यमृतानन्दीयश्लोकमुदाहरति—न तदिति । Adyar Library Series, No. 65, Vol. I, p. 51

This verse is actually from Bharata :¹

■ तज्ज्ञानं न तच्छिष्यं न सा विद्या न सा कला ।
नासौ योगो न तत्कर्म नाटकेऽस्मिन् यन्न दृश्यते ॥ I. 117, 118

So, this passage gives us no help in settling the date of the author. The only clue which we get is the reference to the father of the king under whose instructions he wrote the work. The verses are :

भक्तिभूमिपतिः शास्ति भवपादाब्जचक्षुः ॥
तस्य पुत्रस्त्यागमहासमुद्रविरुदाक्षितः ।
सोमसूर्यकुलोत्तंसो महितो मल्लभूपतिः ॥

¹ There are variations in reading likes न तन्मूर्ति as the beginning : other variations are only in the order of words. The verse as it is in Bharata, is found in *Bhāṭṭapraśaṅga*, P. 222, LL. 14, 15. The reading is identical in *Alaṅkārasaṅgraha* and *Saṅkhalpasūryodaya*. But *Saṅkhalpasūryodaya* cites the passages as: भूयते हि । It fits in better with an ancient authority like Bharata than with a latter-day work. So, in spite of difference between the *Saṅkhalpasūryodaya* passage and the Bharata passage and the identity between that and the *Alaṅkārasaṅgraha* passage, I feel that *Saṅkhalpasūryodaya* was citing from Bharata,

■ कदाचित् सभामध्ये काव्यालापकचान्तरे ।

अवोचदमृतानन्दमादरेण कवीश्वरस् I. 3-5

From this we know that the work was written as advised by King Manna (or Manma or Manva as various forms found in different places) who was the son of King Bhakti. There is, so far as I could ascertain, only one Bhakti, known as a king in South India.² There are a few Inscriptions relating to this King. There is a plate of Bhaktirāja in the Madras Museum. It has been edited by Sri T. N. Ramachandran of the Archaeological Department of India in the Journal of Oriental Research, Madras in 1931 (Vol. V, Part II, Pages 128 to 143). Bhaktirāja belonged to the Eṭṭuva Branch of the Telugu Chōḍa Family. The plate describes the genealogy of the family; there is described the King Nalla Bhīma in that Dynasty, in the course of the narration of the predecessors; his son was Dāma, who married Lakṣmī. Their son was Soma who married Sūrāmbikā: then follow the verses :

तस्मात् सुराभिकानानेरभूद्गङ्गाधरो नृपः ।

प्रत्युपे सुरविप्राणां भास्वान् वैकल्पिको भवेत् ॥

तस्य सोमान्वयोद्भूतकामभूपतभूभवा ।

भार्यासीदुरुगाम्भार्या सोदर्या वैष्णभूपतेः ॥

गङ्गाधरक्षोणितेः सुपुत्र्यां श्रीमक्तिराजः क्षितिकल्पभूजः ।

² I am indebted to Dr. N. Venkataramanayya (formerly in the Department of Indian History and Archaeology in the Madras University) for helping me to write this Note on Bhaktiraja.

मसन्नविश्वेश्वरदेवभक्तः प्रशस्तिं राज्यं नृपवर्गपूज्यः ॥

गण्डमेरुण्डविरुदमाहलेष्वभिवीक्ष्यम् ।

वैरिसिद्धाः पलायन्ते विहाय स्वामहंकृतिम्¹ ॥

The plate is dated Saka 1277 (1355-56 A.D.). There is also another plate which gives some information about Bhaktirāja, and that is the Rajamundry Museum plate, which has been edited by Dr. N. Venkataramanayya in the *Epigraphia Indica* (Vol. XXVI, No. 2, PP. 14 to 49). This plate is by Annadeva, son of Bhaktirāja. The date of this plate is not known, as ■ part of the plate is missing. But Dr. Venkataramanayya concludes that the plate must be assigned to 1416 A.D. The earliest dated inscription of Annadeva ■ that in Tripurāntaka Temple² in the Markapur Taluk of Kurnool District (No. 254 of 1905 of the Madras Epigraphical Collection) and this is dated Saka 1310 (1388 A.D.). I cite below the relevant part of this inscription of the Rajamundry Museum.

गङ्गाधरोऽजनि तयोरिस्त्रिगाम्बिकायाः प्राणेश्वरः प्रथितमानधनो नृपाखः ।

साक्षाद्विरीशमिव यं विबुधाः स्तुवन्ति धर्मैकमूर्तिमरिगण्डरगण्डकीर्तिम् ॥

गङ्गाधरादिस्त्रिगाम्बिकाया समेतात् सौभाग्यशौर्यमहितोऽजनि कामराजः ।

सश्चन्द्रचूडचरणाम्बुरुहैकभक्त्या भक्तीश्वराङ्गयमगान्धुवनेषु पश्चात्³ ॥

भक्तीश्वरस्य तनय्यो महितोऽन्नदेवस्तस्याभवज्जगति नरूपपारिजातः⁴ ।

¹ Second Plate, second side, (LL. 24 31.)

² Note Comment in V. Rangacharya's *Inscriptions of the Madras Presidency*, Vol. II, P. 941, No. 347.

³ *Epigraphia Indica*, Vol. XXVI, No. 2, PP. 42, 43. Third Plate; First Side (LL. 5-8.)

⁴ *Ibid.*, Page 44; Third Plate; second side (LL. 21, 12).

The real name of Bhaktirāja was Kāmarāja (his maternal grandfather's name). He became known as Bhaktirāja on account of his great devotion to Śiva. Annadeva was the second son of Bhaktirāja and became king in 1366, having been crowned at Kamavaram, the city founded Bhaktirāja (Kāmarāja) after his own name.¹

This is the only Bhaktirāja known to history, so far. The great difficulty is that there is no mention of a Manna (or Manma or Manva) king here. The name Manma or Manva is well known in Inscriptions. It may be that Manna and Anna are identical. There is only one more son of Bhaktirāja known and he died before Bhaktirāja, and therefore it is that Annadeva became king. I do not know if there was any other son, bearing the name Manna or Manma or Manva.

The facts mentioned in the inscriptions agree with the prince on whose advice Amṛtānanda wrote the work. The Prince is addressed as the Ruler of Veṅgi; and his grand mother was the daughter of the king of Veṅgi. He is called सोमसूर्यकुलोत्तंस (I. 4); his father belonged to Solar Dynasty and his grandmother belonged to the Lunar Dynasty. At the end of the Third Chapter, there is a word in the last Pāda, which is not quite clear; the Pāda is: मानिनिखुगण्ड-मन्नुप । Annadeva, the son of Bhaktirāja, mentioned in the Inscription, married Irugāmba, daughter of the King of Pinnupdi. The passage is :

¹ Ep. Indica. Vol. XXVI. No. 2. P. 28.

श्रीचक्रवर्तिनयामिरुगाम्बिकां यः सूर्यान्ववायसुकृतैकफलं सुशीलाम् ।
 पुंनिदिभूषतवयां ललनाललापभाभ्योजतामुदवहद्विरिजामिवेक्षः¹ ॥

I have a feeling that the passage has some connection with the name of his consort, though I am not able at present to correct the reading to fit into it.

We may definitely say that the prince who advised Amṛtānanda to write the book is the son of this Bhaktirāja²; I am not sure if it is the Annadeva who succeeded him or any other brother of his. The only other brother of whom there is inscriptional evidence does not bear the name of Manma (Manna or Manva³). If we accept this Bhaktirāja as the king who was ruling the country when the work was written, we must say that the work was written before the death of Bhaktirāja, in 1366 A.D. We may assign the work to the beginning of the second half of the fourteenth century.

Adyar Library
 25-9-49

C. KUNHAN RAJA

¹ *Ibid.*, (L. 28) and Fourth Plate, First Side (L. 29).

² One difficulty is that Amṛtānanda speaks of his Title as *स्वागमहस्तमुद्र*, which is not found in the Inscription. But this is not very serious.

³ *Ibid.*, Vol. xxvi, No 2, P. 27, LL. 26-28.

11. *Journal of the American Medical Association*, 1997; 277: 1001-1005.

Figure 1. The effect of the concentration of the polymer on the α -transition temperature of the polymer.

Figure 1. The effect of the concentration of the *Agrobacterium* suspension on the transformation efficiency of *Agrobacterium* strains.

1. *Journal of the American Medical Association*, 1997; 277: 1033-1036.

Figure 1. The effect of the concentration of the *Agrobacterium* strain on the transformation efficiency of *Agrobacterium* strain 101. The concentration of the *Agrobacterium* strain 101 was varied from 10⁵ to 10⁸ cells/ml. The transformation efficiency was determined as the number of transformants per 10⁵ cells of the *Agrobacterium* strain 101. The data are the mean \pm SD of three independent experiments.

1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 26

[illegible]

1. \mathbb{R}^n is a vector space over \mathbb{R} with the usual addition and scalar multiplication. The dimension of \mathbb{R}^n is n .

[illegible]

उपोद्धातः

काव्येषु वाच्यातिरेकेण प्रतीयमानस्य सरसस्य निगूढस्यैवार्थस्य रसिकजनहृदयावर्जकता, नागूढस्य सुस्पष्टविवृतस्येति नेदमनुभवविसंवादि सहृदयानाम् । नियतिरियं न केवलं काव्येषु, परं सरसरसिकसंलापगोष्ठीष्वपि ; यन्मूलोऽयं तत्र विदग्धाधिदग्धप्रविभागो रसिकानाम् । ‘कस्माद्देशादागतो भवान्’ इति विवक्षित एवार्थः ‘कतमो वा भवद्विरहपर्युत्सुकजनो देशः’ इति वचनभङ्गाच्च विनियमाणः कमपि चमत्कारमुपजनयति सहृदयानां चेतसि । अत एवालंकारिकचूडामणिः सर्वज्ञभामहो वक्रोक्तिमेव वाचामलंकरणहेतुमिमन्यते । यदाह—

“ वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलंकृतिः । ”

“ सैषा सर्वैष वक्रोक्तिरनवार्थो विभाव्यते ।

यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना^१ ॥ ”

इति । तदनुसारिणश्चान्ये वक्रोक्तिसौभाग्यपरीवाहभूतानेव व्याजस्तुतिनिन्दादीनलंकारानाद्विद्यन्ते । सदेवं निगूढस्यार्थस्य रस्यतातिशयाधायिनो रसा अलंकाराश्चेति सर्वसंप्रतिपक्षम् । सोऽयं काव्यरसात्वादो रसालंकारादिलक्षणपरिज्ञानमन्तरा न भवितुमर्हति । यद्यपि तल्लक्षणावबोधविधुरा अपि परिमितसंपादितपदपदार्थज्ञानाः किंचिद्विध सत्काव्यपठनादिना प्रमोदमनुभवन्ति, तथापि तल्लक्षणविवेचनपरिष्कृतचेतस एव विगलितवेद्यान्तरं निरसि-

^१ Bhāmahālaṅkāra, 1—36: 2—85.

शयमानन्दमनुभवितुं प्रभवन्तीति सर्वसाक्षिकमेतत् । यद्यपि धामरा जनाः पञ्चादयश्च हृद्यकण्ठैर्गायकैर्गीयमानं संगीतमुपश्रुत्य किञ्चिदिव चेतसि प्रमोदमाविभ्रति, तथापि उत्तद्भागतालादिलक्षणपरिज्ञानिन एव तस्य सौभाग्यं मधुरिमाणं च यथायदयमन्तुं तेनानम्यसाधारणं प्रमोदातिशयमनुभवितुं च प्रभवन्ति । अतो रसालंकारमेदुरतया भावुकानां चेतसि ब्रह्मानन्दसम्वीचीं कामपि चमत्कृतिमादधानानां काव्यरत्नानां लक्षणादिनिरूपणे रसालंकारादिविवेचने च बहुधा प्रयतितं मेधाविभिः ।

तच्चेदं शास्त्रं साहित्यशास्त्रमलंकारशास्त्रमिति च प्रथामुपगतं बहुप्रपञ्चं वक्ष्ये । सहितानां भावो हि साहित्यमित्युच्यते । पदवाक्यप्रमाणादिरूपेण कृष्णादपातझलादिरूपेण गीतनाट्यादिरूपेण च बहुधा विभिन्नानां विद्यानां समाहारेण प्रवृत्तत्वादिवं साहित्यशास्त्रं भवति । कामं भवन्तु विद्वांसः प्रत्येकमेकैकस्मिन् शास्त्रे सुबहु कृतपरिश्रमाः स्वस्वमतस्थापने प्रवीणतमाश्च, परं तु न ते सर्वेऽपि कवीभवितुं प्रभवन्ति । कविना हि सर्वतन्त्रयाथार्थ्यवेदिना तत्तच्छास्त्रसारासारविवेचनशीलेन तत्तत्सिद्धान्तं मधुरया सरसया च वाचोपवर्णयितुं प्रवीणेन च भाव्यम् । ^१ यदाह यायावरीयः—“आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति चतस्रो विद्याः । पञ्चमी साहित्यविद्या । सा हि चतसृणामपि विद्यानां निष्पन्नः” इति । तथा चाह—

“पदवाक्यप्रमाणेषु तदेतत्प्रतिबिम्बितम् ।

यो योजयति साहित्ये तस्य वाणी प्रसीदति ।”

इति । ये तु सत्तृणाम्यवहारिणः “शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्” इति पूर्वेषां

^१ Kāvyaśāstramānāsā P. 4, G. O. S. No. 1 Baroda, 1934.

^२ Abhidhāvṛttimātrkā, Stanza 14. Nirnayasagar Press Bombay, 1916. ^३ Bhāṣanāṣāṣṭakā, 1-16.

वचने दृढमुष्टिकामवलम्बमानाः 'शब्दार्थयोः सहितयोर्भावः साहित्यम्' इति निर्ब्रुवन्ति, तैः काव्यशास्त्रमिति श्रुत्वा पथा निर्देष्टव्ये साहित्यशास्त्रमित्यन्यथा निर्देशे समञ्जसो हेतुर्वक्तव्यः । अस्मदुक्तरीत्या निर्वचने तु सर्वविधानां ज्ञानं कवीनामावश्यकमित्यर्थावेदनाय तथा निर्देश इति सामञ्जस्यमस्ति । अलंकारशास्त्रमिति व्यवहारे अलंकुर्वन्तीत्यलंकारा इति काव्यशोभाकरा उपमादयोऽलंकारा माधुर्यादयो गुणाः शृङ्गारादयो रसाभ्यालंकारशब्देन संभाषाः । तदेवं चमत्कृतिविशेषजनकत्वमलंकारत्वमिति सुभगव्या रीत्या निर्वचनं भाव्यम् । प्रायिकीं लोकप्रसिद्धिमनुसृत्यानुप्रासादिषु शब्दालंकारेषु तयोपमादिष्वर्थालंकारेषु च यशलंकारशब्दः प्रयोक्तुमिष्यते, तदापि चमत्कृतिविशेषेति विशेषशब्दबलादितरव्यावृत्तिः करणीया । गुणैः रसैश्च जन्यायाश्चमत्कृतेर्विलक्षणा हि अनुप्रासोपमादिजन्या चमत्कृतिः । व्याख्यास्यतिव्याख्याधुन्यावने पण्डितवरैर्नातीवाग्रहः कार्यः । ये त्वत्र स्वेषां पाण्डित्यं तर्कातर्किनैपुणं चाविष्कर्तुमवच्छेदकावच्छिन्नादिपदघटनेन निर्वचनं कर्तुं प्रयतन्ते, तानित्यमुपहसन्ति सरसभारतीस्पृहबालवः सद्ब्रह्माः—

“कठोरतार्किकालापैर्यदि काव्यपरिष्कृतिः ।

वासीकुठारकुद्गाकैर्नासाभरणरञ्जनम् ॥”

इति ।

तदेवं काव्यलक्षणादिकथने बहुषु व्यापृतस्त्वंपि, भरतमुनेरनन्तरमाप्तमतया परिगणिता भामहपण्डितप्रभृतयोऽपि न न्यक्षेण विषयमिमं प्रवृत्तयन् । भामहः काव्यालंकारे श्रव्यकाव्यानुबन्धिनो गुणदोषालंकारांश्च निरूपयन्नपि दृश्यकाव्यनिरूपणे रसविवेचने च सुतरामुदासिद्ध । एवमाचार्यदण्ड्यादयोऽपि । पञ्चअथादयस्तु दृश्यकाव्यनिरूपणव्यासकाः श्रव्यकाव्यनिरूपणे बाच्यमतमवालम्बन्त । एवमेकत्र सर्वेषां साहितीविद्यासंबद्धविद्याणां समुच्चिन्ना निरूपणं दुर्लभमाकलय्य कविवरोऽयममृतमनुन्दयोमी

रमणीयमिममलंकारसंग्रहं नाम ग्रन्थमारचयत् । ग्रन्थोऽयं सर्वालंकारसंग्रह इत्याख्यवापि कतिपयेषु कोशेषु प्रख्याप्यते । भामहदण्ड्यादीनां प्राच्यमालंकारिकाणां ग्रन्थेभ्यस्तानि तानि वचनान्युद्धृत्य मनागिवावापोद्गाभ्यामत्र निवेद्य संकलितानीति विभाव्यमस्थान्वर्थं नाम ।

अत्र च ग्रन्थारम्भे समुद्दिष्टेन निरूपणीयविषयपरिगणनेन ग्रन्थोऽयमेकादशभिः परिच्छेदैः प्रविभक्त इत्यवगम्यते । मातृकाकोशेष्वपि तथैकादश परिच्छेदाः प्रविभज्य निर्दिष्टा उपलभ्यन्ते । एवं स्थिते वस्तुतत्त्वे १८८७ तमे क्रिस्तुसंवत्सरे कालीकट्ट (Calcutta) नगरे मुद्रापितमपूर्णमस्य पुस्तकमेकं प्रमाणीकृत्य पञ्चभिः परिच्छेदैः परिमितोऽयं ग्रन्थ इति केषांचि-
दाधुनिकविमर्शकानां वचनं न विस्मर्ह्ये प्रतीमः^१ । एवमादितः पञ्च परि-
च्छेदा एवामृतानन्देनारचिताः, उपरितनो भागस्त्वन्येन केनापि स्वयं विरचय्य
संयोजितः स्यादिति तदनुसार्युल्लेखोऽपि न विचारसहः—यतः पूर्वोत्तर-
भागयोरुभयोरपि ग्रन्थरचनाशैष्यभिन्नरूपा लक्ष्यते, आप्ततमैश्वर्याः ग्रन्थकारै-
रुपरितनभागस्थानि वचनानि बहून्यमृतानन्दीयतयोपादीयमाना दृश्यन्ते ।
अत एकादशभिः परिच्छेदैः परिच्छिन्नोऽयं ग्रन्थ इति निर्णयते ।

अथैकादशसु परिच्छेदेषु प्रतिपाद्यमाना विषयाः—

प्रथमः परिच्छेदः—काव्यानामारम्भे प्रथममुपयोगार्हानां शुभयूनां
तद्विस्तरेषां च वर्णानां गणानां च विवेचनमत्र क्रियते । श्लोकं करेण वर्णेन गणेन
च समारब्धे काव्ये, तत्प्रणेतुः कवेस्तद्धर्षणीयस्य नायकस्य तत्पठितृणां च
भद्राणि भवन्ति, अन्यथा त्वमद्राणीत्यशुमानां वर्णगणानां सर्वथा त्याज्यत्वम-
वसीयते । “मञ्जलादीनि मञ्जलमध्यानि मञ्जलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीर-
पुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च” इति हि भगवान् पतञ्जलिरुपदिशति^२ ।

इत्थमात्मनोपवर्णितं नियमं स्वस्याचारेणापि सत्यापयन् ग्रन्थकारो ग्रन्थमिमं
 “^१जगद्वैचित्र्यजननीम्” इति जकारेण अगणेन च प्रारम्भे । “मित्रलामौ
 जः” इति “यो वारिरूपो जनकृत्” इति च तयोः फलमभिहितं
 स्वेनैव । भगवानादिकविर्वाल्मीकिश्चादिकाव्यमारममाणः “^२तपःस्थाध्याय-
 निरतम्” इति तकारं अगणं च प्रयुयोज । “सुखं तातु” इति च
 तकारोपयोगं सुखप्रदमाचष्टे ग्रन्थकारः । नियमश्चायं न केवलं पद्यकाव्येषु,
 अपितु गद्यकाव्येष्वपि । तथा न केवलं संस्कृतकाव्येषु, अपितु प्राकृत-
 काव्येष्वपि वेदितव्यम् ।

द्वितीयः परिच्छेदः—काव्यस्य कवयितारः कवयः सप्तविधाः—
 रौचिकवाचिकादिभेदात् । वामनेन काव्यालंकारसूत्रे अरोचकिनः सतृणा-
 भ्यवहारिणश्चेति कवयो द्वेधा विभिन्यन्ते । तत्र प्रथमे विवेकिनः शास्त्रेण
 शासनीया भवन्तीति तान् सप्तधा प्रविभजत्यमृतानन्दः । तत्र षष्ठो विवेकी

“शब्दार्थगुणदोषज्ञो महाकविमतानुगः ।

शास्त्रालंकारसंस्कारी विवेकी कविपुंगवः” ॥ ”

इति सप्तविधेषु कविपुंगवो निर्दिष्टः । अत्र शास्त्रसंस्कारेणालंकारवासनयां
 च यो युज्यते स एव कविपुंगवो भवितुमर्हति, नान्य इति वदन्

“अधनस्येव दातृत्वं क्लीबस्येवासकौशलम् ।

अज्ञस्येव प्रगल्भत्वमकवेः शास्त्रवेदनम्” ॥ ”

इति भामहोक्तिमनुस्मारयति । अथ कवितानिदानानि शक्तिनैपुणादीन् अनुदर्शयन्

“शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणत् ।

काव्यज्ञशिक्षाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे” ॥ ”

^१ Alarṅkārasaṅgraha P. 1.

P. 4.

P. 4.

^२ Bhāṇubhāṇikā 1-3.

^३ Alarṅkārasaṅgraha P. 4.

^४ Rāmāyaṇa 1-1-1.

^५ Alarṅkārasaṅgraha P. 6.

^६ Kāvyaaprakāśa 1-3.

इति प्रकाशकृच्चनमनुसंधत्ते । अत्र च “ नैसर्गिकी च प्रतिभा ” इत्याचार्य-
दण्डिचननं “ सा देवताप्रसादाच्च ” इति शक्तिविषयेऽसिदिशति । अथ च
वाक्यार्थस्वरूपविवेचने प्रवृत्तः “ संयोगो विप्रयोगश्च ” इत्यादिकं भर्तृहरि-
चननमवलम्बमान आलंकारिकसमयमाविष्करोति ।

तृतीयः परिच्छेदः—अत्र रसा निरूप्यन्ते । रसविषये सन्त्यालंकारि-
काणां मतमेवाः । यथा—“ विभादानुभावध्वनिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः ”
इति भरताचार्यचने निष्पत्तिशब्देनोत्पत्तिर्विवक्षितेति केचित् । ज्ञप्तिरित्यन्ये ।
भुक्तिरिति परे । व्यक्तिरितीतरे । तत्र विभावैरुत्पादितो रसोऽनुभावैर्ज्ञापितो
व्यभिचारिभिः परिपोषितश्च भवतीत्युत्पत्तिवादिनां भट्टलोल्लादीनां मतम् ।
विभावादिभिः सर्वैर्मिलितैः रसो ज्ञाप्यते, न तूत्पाद्यते, यथा घूमेन घूमध्वज
इति ज्ञप्तिवादिनां महिमादीनां मतम् । विभावादिभिः सहकारिभिः रसो
मुज्ज्वलते ; रसभोगश्चायं लौकिकभोगविलक्षणः स्वप्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्ति-
भूमिरिति भोगवादिनां भट्टनायकादीनां मतम् । लोके नायिकानायकयोर्दर्शन-
स्पर्शनादिनानुमितो यस्तद्रतिरूपः स्थायिभावः सामाजिकानां हृदि
विपरिवर्तते, ■ एव एवात्काव्यनाट्यप्रकाशितैर्विभावार्थैर्व्यज्यमानः सन् रसो
भवतीति व्यक्तिवादिनामानन्दवर्धनाभिनवगुप्तादीनां मतम् । अस्यालम्बन-
विभावलाभमनुसृत्यैव लोल्लादिभिरुत्पत्त्यादय उल्लेखिता इति ज्ञेयम् । रसश्चायं
नाभिधाया गोचरः, संकेताभावात् । नापि लक्षणायाः, मुख्यार्थवाधा-
भावात् । नापि तात्पर्यस्य, तदभिधायकपदान्तरसाचिव्याघभावात् । तस्माद-
भिधायलक्षणातात्पर्यातिरिक्तव्यञ्जनाव्यापारगम्यः । व्यञ्जकश्च विभावादिः ।
ब्रह्मानन्दसन्नचारी रसः । अयं चासंलक्ष्यकमव्यञ्ज्यः । विभावादिव्यञ्ज-
ककमसत्त्वेऽपि रसास्वादातिशयमहिम्ना शतपत्रपत्रवेधनवदसंलक्ष्यकमव्य-

¹ Kāvyaśāstra 1-103.
Vākya-padīya 2-317.

² Alamkārasaṅgraha P. 7.
³ Nāṭyaśāstra 6-32.

मिति सिद्धान्तः । अत्र चाभूतानन्दोऽभिव्यक्तिपक्षमेवाहृत्य रसविवेचने प्रवर्तते । यदाह—“ज्ञायमानैर्विभावाद्यैर्व्यक्तः स्थायी रसः स्मृतः” इति^१ । शृङ्गारहास्यादयः शान्तेन नवमेनाप्यनवमेन सह नव रसाः, तेषां प्रत्येकं यथाहै विभावानुभावसात्त्विकव्यभिचारिभावाश्चात्र प्रतिपादिताः । नवानामपि रसानां प्रत्येकं वर्णविशेषं देवतामेदं च विनिर्दिशन् कविरसौ तत्तद्वसानां स्वरूपगुणादीन् सहृदयानां चेतसि द्रवयति । शान्तरसप्रस्तावे कविरयम्,

“अत्रालम्बनविभावः स्याच्छब्दोस्तच्छाश्वतं पदम् ।

उद्दीपकास्तु वेदान्तवेदिसंभाषणादयः” ॥”

इति निर्दिशन्नात्मनो वेदान्तितां तत्रापि शिष्यमागवततां चोपष्टम्भयति । “शान्तः स्फटिकवर्णोऽस्य परं ब्रह्माधिदेवता” इति वदन् शान्तरसप्रधाने काव्ये नाट्ये च परब्रह्ममननशीलाः परमभागवता एव रसास्वादे प्रमविष्णवो नान्ये इति तादृशानां सम्भानां विरलतां चाभिमान्यते । एवं रसानां मित्रो वैरप्रस्तावे “शान्तः सर्वोत्तरस्तस्य न मैत्री न विरोधिता” इति शान्तस्य सर्वोत्कृष्टत्वं “सममतिरात्मसुद्धिद्विषक्षपक्षे” इत्युक्तां समचिन्ततां चाभिव्यञ्जयन् शान्तरसनास्तित्ववादात् कर्णो पिधाय सुदूरमपक्रान्तः स्वस्य योगिप्रवराभिरूपां सत्यापयति । एवं हास्यरसस्योदाहरणतया

“संमार्जनीसततसंगमनादपूरं

पाणिं पवित्रितकचे बहुतीर्थतोयैः ।

मन्मस्तकेऽर्पितवती मधुपानमत्ता

चित्तस्य दानमिह किन्तु विमाननाय” ॥”

^१ Alamkārasaṅgraha P. 10.

^२ and “ ” P. 21.

^३ Viṣṇupurāṇa 3-7-20.

^४ Alamkārasaṅgraha P. 22.

^५ Alamkārasaṅgraha, P. 16.

इति पथं निदर्शयन् सर्वस्वदानेऽप्यतृप्तया गणिकयात्मनः संभूतं पराभवं सनिर्वेदमनुशोचतः कस्यचित् धूर्तविटस्य वचनवर्णनमुखेन लोकस्य वैधयिकसुखाद्विरक्तिमुपदिशतीवायं कविः । भामहादिभिः प्राचीनैरालंकारिकैरङ्गीकृतान् रसवदाद्यलंकारान् निराकृतवन्तं कुन्तलकमनादृत्य तानलंकारानङ्गीकृत्य सोदाहरणं प्रपञ्चयत्ययं ग्रन्थकारः ।

चतुर्थः परिच्छेदः—धीरोदात्तललितादिभेदमिहानां चतुर्णां नायकानां प्रत्येकं दक्षिणशठादिभेदेन पुनरवान्तरभेदमुपवर्ण्यैहत्याष्टचत्वारिंशत् भेदा उक्ताः । तथा स्वीयान्यादिभेदेन त्रिविधानां नायिकानां पुनर्मुष्णामध्यादिभेदेन विविधा भेदाः प्रतिपादिताः । एवं शोभाविलसद्दीनहौ नायकालंकारान् भावहावादीन् विंशतिं नायिकालंकारांश्चोपपादयति ।

पञ्चमः परिच्छेदः—“रीतिरात्मात्र काव्यस्य” इति वैदर्भ्यादीन् रीतिभेदान् काव्यस्यात्मतया निर्दिशन् वर्णपदसंघटनारूपा रचनैव काव्यस्य ब्राह्मतायां प्रधानतमो हेतुरित्यभिप्रैति । अत्र वैदर्भीरीतिनिरूपणावसरे ‘वैदर्भीरीतिसंदर्भे कालिदासः प्रगल्भते’ इत्यामाणकमनुसरन् कालिदासीयमेव

“वैदेहि पश्यामल्याद्विभक्तं मस्तेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।

छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम्” ॥ ”

इति पथरत्नमुदाहरति ग्रन्थकारः । सहृदयहृदयावर्जकेन रचनाविशेषेण लब्धसत्ताकस्य काव्यस्य परिकर्मसाधनान्युपमादयोऽलंकाराः सुन्दरस्य देहस्येव केयूरादयः । अथ श्लेषप्रसादादयो गुणाः शोभावहा निरूपिताः । स्वभावाक्तिप्रमुखाः पञ्चविंशतिरर्थालंकाराः सलक्षणोदाहरणमुपवर्णिताः । गुणालंकारयोश्चास्ताहेतुत्वे समानेऽपि तयोराश्रयभेदात् पृथक्परिगणनम् । संघटनान्नया गुणाः, अर्थाभ्यास्त्वलंकारा इति परस्परं भेदः । अलंकाराश्चेते

चतसृभिः कक्ष्याभिः प्रविभज्यन्ते । तथाहि — केचित्प्रतीयमानवस्तुकाः ; यथा — समासोक्तिव्याजस्तुत्यादयः । केचित्प्रतीयमानौपम्याः ; यथा — उत्प्रेक्षा-दीपकादयः । केचित्प्रतीयमानरसभावाः ; यथा — रसवत्प्रेयऊर्जस्विदादयः । एवं साधर्म्यमूलेष्वलंकारेष्वपि साधर्म्यस्य भेदप्राधान्यात् अभेदप्राधान्यात् भेदाभेदप्राधान्याच्च त्रैविध्यं भाव्यम् । निदर्शनदीपकादयो भेदप्राधानसाधर्म्यमूलाः । रूपकपरिणामादयोऽभेदप्राधानसाधर्म्यमूलाः । अनन्वयस्मरणादयो भेदाभेदप्राधानसाधर्म्यमूला अवगन्तव्याः । अत्र चालंकारोद्देशे कविरयमाचार्यदण्डिनमेवानुसरति । तथा दीपकावृत्त्योर्निर्देशे विवक्षिते “दीपकावृत्ती” इति दण्डिषचनमेवानुवदति । अत्र आवृत्तिरावृत्तिरिति पर्यायशब्दौ । आवृत्पूर्वकात् वृत्तुषातोः स्त्रियां क्तिनि आवृत्तिरिति रूपम् । तत एव “इक्षिप्तपौ धातुनिर्देशे” इति इकि आवृत्तिरिति रूपम् । वाच्यवाचकयोरभेदविवक्षया निर्देशः । “इक् कृष्यादिभ्यः” इति वा इक् । “इगुपषात् कित्” इतीन्प्रत्ययस्तु कर्तर्येवेति न प्रकृते स्वरसोपयोगी । अन्ततः प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्वापत्त्यभावसंभवैतिज्ञानीत्यष्टौ प्रमाणान्यलंकारकोटौ परिगणय्य सलक्षणोदाहरणं प्रतिपादितानि ।

षष्ठः परिच्छेदः—परिच्छेदेऽत्र कान्येषु सर्वथा त्याज्यतयाभिमतौ दोषाः प्रतिपादिताः । यदाहुः—

“तदल्पमपि नोपेक्ष्यं कान्ये दुष्टं कथंचन ।

स्वाङ्गपुः सुन्दरमपि शित्रेणैकेन दुर्भगम्” ॥ ”

इति,

दोषः सर्वात्मना त्याज्यो रसहानिकरो हि सः ।

अन्यो गुणोऽस्तु वा मा वा महाभिर्दोषता गुणः” ॥ ”

¹ Kāvyaśāstra 4—4.

² cf. Pāṇini 3-3-108.

³ Uṇādi 569.

⁴ Kāvyaśāstra 1—7.

⁵ Alankāraśekhara 4—1.

इति च । दोषाश्च पदगता वाक्यगता अर्थगताश्चेति त्रिधा भिद्यन्ते । श्रुतिकट्टसमर्थादयः पददोषाः । प्रतिकूलवर्णादयो वाक्यदोषाः । अपुष्टकष्टादयोऽर्थदोषाः । दोषेष्वेतेषु केषांचित् कदाचित् गुणत्वमपि संभवतीति निरूपितम् । अन्ते च कविसमयसिद्धाः केचन विशेषाः प्रतिपादिताः ।

सप्तमः परिच्छेदः—अत्र नाट्योपयोगिनः पञ्च संचयः, तदज्ञानि च सविस्तरमुपवर्णितानि । रूपकेषु स्तोकोपक्रान्तस्वेतिवृत्तस्य वैरस्य-
लेशमन्तरा कथंकारं परिपोषः कर्तव्यः । तत्राप्याधिकारिकस्य तस्य प्रासङ्गिकेनेतिवृत्तेन कथंकारमुपयोगो वर्णनीय इत्यादिपरिज्ञानं संचितदङ्ग-
वर्णनस्य प्रयोजनम् । अस्मिन् विषये दशरूपकोक्तां प्रक्रियां कचित्कचित्
तत्रत्यवचनोद्धारेणानुसरत्ययं ग्रन्थकारः ।

अष्टमः परिच्छेदः—अस्मिन्परिच्छेदे भारत्यादयो वृत्तयः प्रतिपा-
दिताः । अन्ते च पात्रमेदेन भाषानियमः, परस्परसमाह्वानप्रकारश्च निर्दिष्टः ।

नवमः परिच्छेदः—नाटकप्रकरणादीनां दशानां रूपकाणां
स्वरूपं रसादिनियम इत्यादयः सप्रपञ्चमुपवर्णिताः । तथा नाटिकादीना-
मुपरूपकाणां लक्षणान्युदाहरणानि च सविस्तरमुपपादितानि ।

दशमः परिच्छेदः—सिद्धिप्राप्त्यादयो नाट्यालङ्कारालिखत् सम्य-
गुपपादिताः ।

एकादशः परिच्छेदः—मुक्तकादीनां लक्षणम्, उदाहरणमोगा-
वस्त्रादिचाटुप्रबन्धानां स्वरूपं च सविस्तरमुपपादितम् । चाटुप्रबन्धमेदा-
श्लेषमन्यत्र ग्रन्थान्तरे परिगणिताः—

“ चाटुप्रबन्धा विख्याता उदाहरणमादिभ्यम् ।

चक्रवालं चतुर्भद्रं चतुर्हस्तरमुप्यथ ॥

आवली भोगविरुद्गुणानामथ घोषणाः ।

विजयस्थागरज्ञाणामित्याद्याः कविकल्पिताः ॥ ” इति ।

स चायममृतानन्दयोगी भक्तिभूपतिसूनेस्त्यागमहासमुद्रादिविरु-
दाकृतस्य मन्मभूपतेर्नियोगादिममलंकारसंग्रहमग्रधादिति ग्रन्थादिभैः पद्यै-
रवगम्यते । तमिमं मन्मभूपतिमधिकृत्य प्रशस्तिश्लोकान् कांश्चिद्वारचम्य
तानेव कतिपयलक्षणानामुदाहरणतया ग्रन्थमध्ये संयोजयति ग्रन्थकारः ।
प्रतिपरिच्छेदमन्तिमं श्लोकमेकं सत्यंसापरमायोजयति । तैश्च श्लोकै-
र्भूपतिरयं गण्डरगण्डः, तोण्डनिर्यङ्कः, कोमराङ्कमीमः, नूनसाहसाङ्कः,
इत्यादिभिर्विरुदैर्विभूषितोऽभूदित्यवगम्यते । मन्मभूपालोऽयं मन्मन्मन्माप्यभि-
हितैल्लिङ्गचोडराजसु प्रसिद्धो मन्म-गण्डगोपालदेव एव भवितुमर्हतीति विमर्श-
का अभिप्रयन्ति^१ । जम्बुकेश्वरक्षेत्रदेवालयस्थेन प्रतापरुद्रदेवस्य शिलाशासनेन
मन्म-गण्डगोपालदेवोऽयं प्रतापरुद्रस्य प्रसादपात्रं बभूवेति ज्ञायते^२ । किंच
१२१९ तमे शकसंवत्सरे (1297 A.D.) लिखितेनान्ध्रदेशस्थनरसरावपेङ्क-
शासनेन मन्म-गण्डगोपालदेवः नल्लसिद्धेर्ज्येष्ठसूनुः प्रतापरुद्रदेवस्य परतन्तो
भूत्वा काष्ठीं स्वायत्तीकृत्याशिषदिति विज्ञायते^३ । अनेन च शासनेन मन्म-
गण्डगोपालस्य समयः A.D. 1297 तमवत्सरात् पूर्वं इति ज्ञायते । प्रताप-
रुद्रदेवस्य समयः A.D. 1216 आरभ्य 1299 पर्यन्त इति विमर्शकाः^४ ।

^१ The Introduction to the Rasaratnākara, Madras University Publications, Kanarese Series No. 2 Madras, 1932. Page 13.

^२ The Introduction to the Pratāparudriya, Bombay Sanskrit and Prakrit Series No. 55. Bombay, 1900. Page 17. *Vide* the verse—

“ तत्राग्रजः कुतो मन्मो-गण्डगोपालभूपतिः ।

प्रतापरुद्रभूपस्य प्रसादादित्येवमथः ॥ ”

^३ Epigraphica Indica Vol. VII, PP. 128—32.

^४ The Introduction to the Rasaratnākara, referred to above, Page 16.

श्रीवैकटनाथदेशिकैः (1268 to 1369 A.D.) स्वकीये संकल्प-
सूर्योदये प्रस्तावनायाम्,

“न तच्छास्त्रं न सा विद्या न तच्छिल्पं न ताः कलाः ।

नासौ योगो न तज्ज्ञानं नादके यन्न दृश्यते ॥”

इति पद्यममृतानन्दीयालंकारसंग्रहादुद्धृत्य निवेशितमिति तद्व्याख्यातारः^१ ।
अतोऽलंकारसंग्रहस्य रचनाकालः श्रीवैकटनाथदेशिककालात् पूर्वतनः प्रायशः
1230 A.D. तमो भवेदित्यभ्यूह्यते । किञ्च संकल्पसूर्योदये “तुण्डीरं
मण्डलं मे कुलपतिरपि च स्कन्दभूपालवन्धः” इति श्लोके स्कन्दभूपालपदेन
गण्ड-गोपाल एव चित्रोक्त्या विवक्षित इति सांप्रदायिका अभिप्रयन्ति ।
एतेन श्रीवैकटनाथस्य काले काञ्च्यां गण्ड-गोपालनाम्नो भूयसी प्रजा
समवर्ततेति ज्ञायते । अत एवमादिभिरुपपत्तिभिरमृतानन्दयतिर्गण्ड-गोपाल-
देवस्य सभायां प्रायः A.D. 1230 तमे वत्सरेऽभूत्, तदैव चालंकारसंग्रह-
ग्रन्थरचयदिति वक्तुं शक्यते ।

अत्रेदमवधेयम्—अमृतानन्दस्यालंकारसंग्रहकरणे निदेष्टा भक्ति-
भूषतेः सूरुः मन्मभूपाल इति निर्दिश्यते । अस्मिन् ग्रन्थे तस्य भूपालस्य
नामोपविशेषु प्रदेशेषु मन्म इत्येव निर्दिश्यते, न कुत्रापि गण्ड-गोपालदेव
इति । यद्यपि तत्त्वतो गण्ड-गोपालदेवोऽभविष्यत् तन्नूनं यत्र कुत्रापि प्रदेशे
तेन नाम्ना स निर्दिष्टोऽभविष्यत् । अतो ज्ञायते केवलं मन्मेति नाम्ना प्रसिद्धः
कश्चिन्मृपतिरमृतानन्दस्य ग्रन्थकरणे प्रेरक इति । आसीच्च केवलमन्मनाम्ना
प्रयुक्तो मृपतिर्गण्ड-गोपालस्यासन्नकालिकस्तस्मिन्नेव राजवंशे । यथा—
चटाटवी (तिरुवाल्गाडु) शिलाशासने^४—

^१ The Samkalpastūtyodaya, The Adyar Library Series, No. 65, Madras, 1948. Page 51.

^२ Ibid, Page 51.

^३ Ibid, Page 491.

^४ Epigraphica Indica Vol. VII. pp. 119-128.

“तस्यैरसिद्धिनृपतिः सहजः कनीयान्
 दूरं निरस्य कल्मस्य पुनः प्रवेशम् ।
 रोद्धुं प्रवृद्ध इव यः प्रचुरं यशः स्वं
 दिक्सीमसु स्फटिकसालनिर्मं बबन्ध ॥
 अस्याभवन्नवनिमण्डलरक्षितारः
 पुत्रास्त्रयः स्फुरितपौरुषभूषणास्ते ।
 यैरन्वितः प्रसविता सुचिरं व्यराज-
 सेजोमयैरिव निजैर्नयनैस्त्रिनेत्रः ॥
 ज्यायानेषां मन्मसिद्धीश्वरः क्षमां
 क्षाराम्भोधिद्व्यामसीमां शशास ।
 नित्योदञ्चवपशःपञ्जरान्त-
 व्योम श्यामं कोकिलत्वं विभर्ति ॥ ”

इति । अत्रायं विवक्षितः संततिक्रमः—सिद्धिर्नाम कूटस्थः पुरुषः ।
 तस्यानुजो वेदनामकः । तस्य त्रयः पुत्राः—दायमीमः, नल्लसिद्धिः,
 परसिद्धिश्च । तृतीयस्य परसिद्धेस्त्रयः पुत्राः—मन्मसिद्धिः, वेदसिद्धिः,
 तिम्भसिद्धिश्च । तेषु तिम्भसिद्धेरिदं पूर्वोक्तं शासनम् । तस्य शासनस्य
 समयः शकसंवत्सरः ११२९ (A.D. 1207). तेषु वेदनरपतेः पुत्रेण्वयतमस्य
 नल्लसिद्धेः पुत्रः मन्म-गण्डगोपालदेवः । सिद्धिनाम्नः कूटस्थस्य नरपतेर्वैश्य-
 तया नल्लसिद्धिप्रभृतीनामनेकेषां राज्ञां सिद्धिरित्युपनामासीदित्यवगम्यते ।
 अतोऽलंकारसंग्रहेऽसकृन्मन्मनाम्ना निर्दिष्टो नरपतिर्मन्मसिद्धिरेव भवितुमर्हति ।
 मन्मसिद्धौ राजनि तिम्भसिद्धिस्तदनुजस्तदाज्ञया पूर्वोक्तं शासनं प्रामर्त्यवदिति
 वक्तुं शक्यम् । अस्तस्य समयोऽपि A.D. 1207 आरभ्य A.D. 1250
 पर्यन्तोऽभूदित्यङ्गीकारे न काप्यनुपपत्तिः । परं तु यथा गण्ड-गोपालदेवो
 विद्याभिवृद्धौ अद्भुतविद्वत्परिपोषकश्चासीदिति प्रमाणतोऽवगम्यते, न तथा

यन्मसिद्धिः । अथो निर्दिष्टः सुभाषितश्लोको गण्ड-गोपालदेवकर्तृको-
ऽवगम्यते । यथा—

“काशाः क्षीरनिकाशा दधिशखर्णानि सप्तधर्णानि ।

नवनीतनिभश्चन्द्रः शरदि च तत्कप्रभा ज्योत्स्ना ॥”^१

अलंकारसंग्रहस्थानि वचनान्यन्यैर्ग्रन्थकारैरप्युदाहृतानि दृश्यन्ते ।

यथा—

१. श्रीवैकटनाथदेशिकैः संकल्पसूर्योदये (1300 A.D.)

“न तच्छास्त्रं न सा विद्या न तच्छिल्पं न ताः कलाः ।

नासौ योगो न तज्ज्ञानं नाटके यत्न दृश्यते ॥”

इति ।

२. ‘अद्भुतलेन चामृतानन्दीयं वचनमुदाहरतीति पूर्वोक्तः श्लोको-
ऽवतारितः । तथान्यत्र चाह—“वदाहामृतानन्दः—

“सिद्धिः प्राप्तिर्विचारश्चानुनयस्तदनन्तरम् ।

उद्दिष्टमपि दक्षिण्यं प्रसिद्धिर्गर्हणं तथा ॥

पश्चात्तापः स्पृहा क्षोभ आक्रन्दः परिहारकः ।

नीतिरुत्तेजनं शोभाभिमानः संक्षयस्तथा ॥

तुल्यतर्कोऽप्यमा चैव व्यवसायो विमर्शनम् ।

शुक्तिः प्रोत्साहनं चैव साहाय्यं च निवेदनम् ॥

^१Subhāṣitāvalī verse, 1797. Ś'āṛṅgadharapaddhati, verse 3906.

^२Saṁkalpasūryodaya, Adyar Library Series No. 65, Page 51.
Compare with Alāṅkārasaṁgraha, Page 94.

^३Saṁkalpasūryodaya, Adyar Library Series No. 65, Page 51.

^४ibid Page 152.

Compare with Alāṅkārasaṁgraha, Page 160.

अभिज्ञानं तथा पृच्छा चातिशयो गुणकीर्तनम् ।
इति त्रिशदलंकाराः प्रायो नाट्येषु संगताः ॥ ”

इति ।

३. 'गौरनार्येण लक्षणदीपिकायाम् (1450 A.D.)—

“ नः प्रतापी मयासौख्यमरणकेशतापकृत् ।
पवर्गः—इत्यलंकारसंग्रहे ”

इति ।

४. साख्येन 'रसरत्नाकरे—

“ आनार्येन्दे केलिदमृतानन्दिग्रहभट्टनाकेरवि ”

इति । अमृतानन्दनाम्ना प्रथितौ द्वावपरो ग्रन्थकृतः वास्ताम् । एकोऽध्वघोष-
विरचितस्य बुद्धचरितस्य चरमचतुःसर्गा रचयितेत्याधुनिकविमर्शकैः
संशयितः* । अपरो योगिनीहृदयदीपिकाकारः† । अनयोः प्रथमो बौद्धः
किन्तुसंवत्सरेष्वेकोनविंशतकस्थान्तिमे पादेऽवतिष्ठ । अतस्तस्यैतद्ग्रन्थ-
कर्तुश्चैकत्वसंभावनाया नैवावकाशः । द्वितीयस्तान्त्रिकः पुण्यानन्दनाथ-
शिष्यश्च । योगिनीहृदयदीपिकालंकारसंग्रहयोः परस्परवचनोदाहरणादर्शने-
ऽपि तद्वचयित्रोरमेदसंभावनोद्बोधकानि कानिचित् प्रमाणान्युपलभामहे ।
तथाहि—द्वावपि द्वौ शाक्तौ च । अलंकारसंग्रहकारः स्वग्रन्थस्य प्रारम्भे,

* D. No. 12952, P. 8695, Vol. 22 of the Des. Cat. of Sanskrit MSS. in the Govt. Oriental MSS. Library Madras—1918.

Compare with Alankārasaṅgraha, Page 4.

† Rasaratnākara, Madras University Publication, Kanarese Series No. 2, Madras 1932. Page II.

* Introduction to the Buddhacarita, edited by E. B. Cowell, Oxford—1893.

* Published in the Sarasvati Bhavanam Series No. 7, Banares—1924.

“जगद्वैचित्यजननजागरूकपदद्वयम् ।

अवियोगरसामिज्ञमाद्यं मिथुनमाश्रमे ॥”

इत्यर्चनारीश्वरं नमस्यति । एवं तत्रैव

“अबोचदमृतानन्दमादरेण कवीश्वरम् ।”

“मया तत्प्रार्थितेनेत्यममृतानन्दयोगिना ॥”

इत्यात्मानं कविं योगिनं च निर्दिशति । तथा “इत्यमृतानन्दयोगिप्रवरविरचितेऽलंकारसंग्रहे” इति परिच्छेदान्तेषु योगिप्रवरविरुदेनात्मानं निर्दिशति । योगिनीहृदयदीपिकाकारश्च तस्मिन् अन्ये महाकविवचनानामनेकेषां परिशीलनेन सहृदयहृदयावर्ज्यया ग्रन्थरचनाशैल्या चात्मनः कवीश्वरतामाविष्करोति । तथा पटलान्तेषु “इत्यमृतानन्दयोगिप्रवरविरचितायां योगिनीहृदयदीपिकायाम्” इति योगिप्रवरविरुदेनात्मानं निर्दिशन्न केवलमात्मनो योगिप्रवरत्वं, किंत्वलंकारसंग्रहकर्त्रमेवं च विवक्षतीव । योगीश्वरस्याप्यालंकारिकत्वमत्रालंकारसंग्रहप्रारम्भे कर्त्रा स्ववचनेनैवाभ्युपगतमिति नात्र मात्रयापि विमन्तव्यं विमर्शकैः । अतश्च योगिनीहृदयदीपिकालंकारसंग्रहयोरेककर्तृकत्वोद्भावनं संभवयुक्तिकमेवेति यावन्न बाधस्तावत् साधु । कलहद्वैधनिषण्डुकारोऽमृतानन्दीति कश्चनावर्तते^१ । स ■ जैनः सुतरामस्माद्विज्ञ इति न तत्र शङ्कावकाशः । अलंकारसंग्रहप्रारम्भे “भक्तिभूमिपतिः शास्ति भवपादान्जषट्पदः^२” इति निर्देशात् मन्मभूपतेः पिता भक्तिभूपतिः शिवभक्त इति विज्ञायते । अत्र “भवपादान्जषट्पदः” इत्यस्य स्थाने ‘जिनपादान्जषट्पदः’ इति पाठान्तरं कोशान्तरे दृष्टमिति पण्डितवर्येण

^१ *Alaṅkārasaṅgraha*, Page 1.

^२ *Alaṅkārasaṅgraha*, P. 2.

^३ *The Karmāṭakavivācarite by R. Narasimhacharya, Mysore University Publications, Bangalore, 1942. Vol. I, Page 408.*

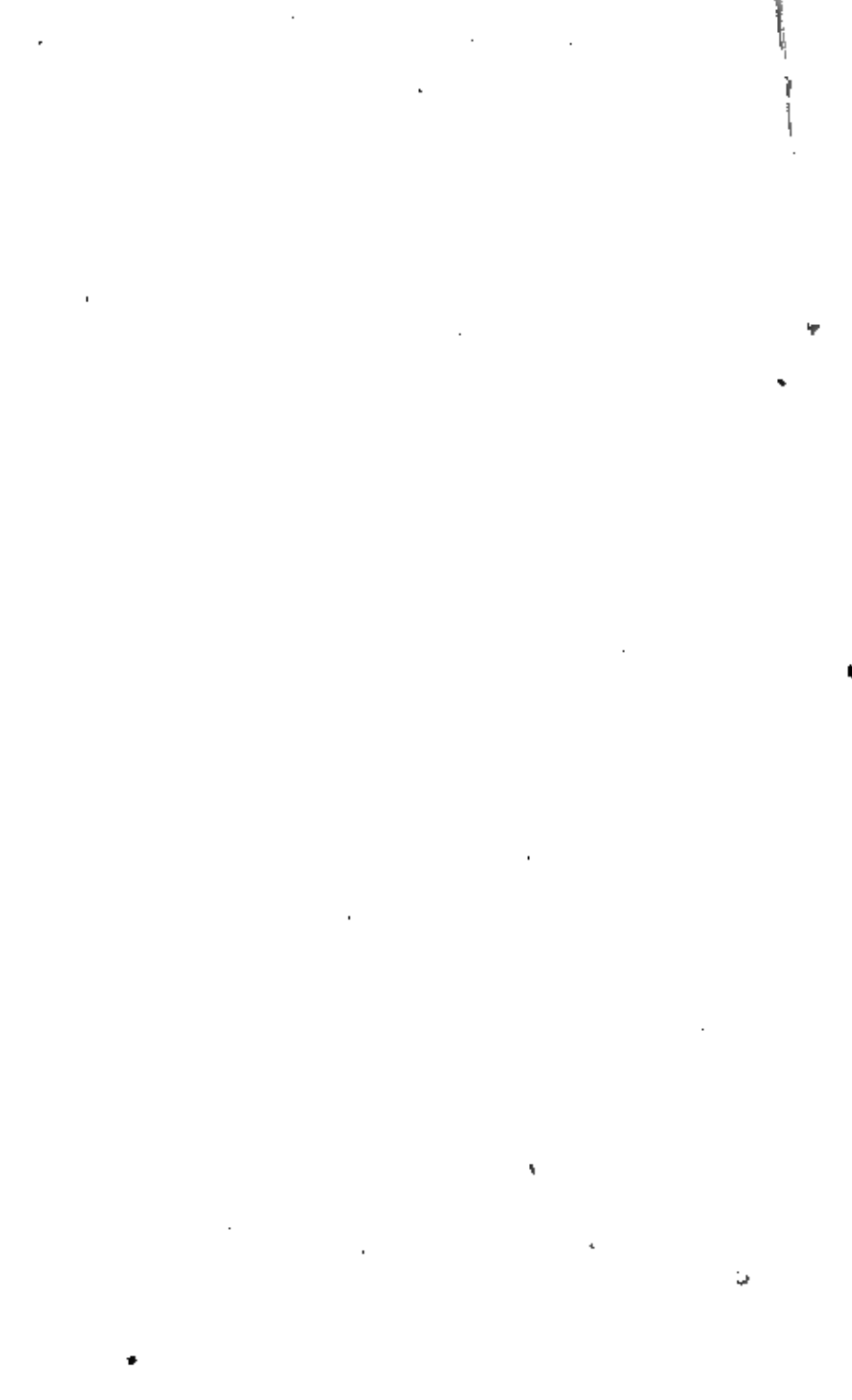
^४ *Alaṅkārasaṅgraha*, P. 1.

शेषयंगार्येणोच्यते । अस्माभिरुपलब्धेषु सर्वेष्वपि कोशेषु भवपादाब्जेति पाठ एवोपलब्ध इति जिनपादाब्जेति काचित्के पाठे नातीव श्रद्धा विहिता ।

अलंकारसंग्रहे ग्रन्थकर्त्रेण नाम्ना निर्दिष्टा ग्रन्थाश्चेमे—

१. मारीचवञ्चनम्, २. वाल्मिवः, ३. उदात्तरावः, ४. नलविजयः,
५. देवीपरिणयः, ६. त्रिपुरदाहः, ७. अम्भोधिमन्थनम्, ८. मदनलेखा,
९. मेनकानहुषम्, १०. स्तम्भितारम्भम्, ११. रैवतमदनिका, १२.
- कनकवतीमाधवम्, १३. शृङ्गारललितम्, १४. केलिरैवतकम्, १५.
- महावीरचरितम्, १६. वेणीसंहारम्, १७. शाकुन्तलम्, १८. बाल-
- रामायणम्, १९. विक्रमोर्वशीयम्, २०. कामदशा, २१. माघवोदयः,
२२. मेनकाद्विजम्, २३. क्रीडारसालम्, २४. वीणावती, २५. बिन्दु-
- मती, २६. विलासवती चेति ।

वे. कृष्णमाचार्यः

CONTENTS

विषयः	PAGE	विषयः	PAGE
प्रथमः परिच्छेदः (वर्णगणविचारः)		रसभेदाः	१०
मङ्गलाचरणम्	१	शृङ्गाररसः	११
उपोदातः	११	रसोत्पत्तिः	११
वर्णपदादिविभागः	२	रसपोषकाः	११
काव्यलक्षणादि	११	विभावाः	११
छन्दः	३	अनुभावाः	११
गणाः	११	सार्विकभावाः	११
वर्णगणविचारः	११	व्यभिचारिभावाः	११
द्वितीयः परिच्छेदः (शब्दार्थनिर्णयः)		रसाश्रयाः	१२
कविः	६	शृङ्गारे विभावादयः	११
कविभेदाः	११	शृङ्गारभेदः	११
कवितानिदानम्	११	संभोगशृङ्गारः	११
वाक्यार्थः	७	विप्रलम्भशृङ्गारः	१३
अर्थनिर्णायकाः	८	दश दशाः	११
तृतीयः परिच्छेदः (रसनिर्णयः)		शङ्खुः प्रीतिः	११
रसः	१०	मनःसक्तिः	११
स्याधिभावाः	११	संकल्पः	११
		आगरः	१४
		तनुता	११

विषयः	PAGE	विषयः	PAGE
विषयद्वेषः	१४	शठः	२५
प्रपानाशः	१५	वृष्टः	१५
मोहः	१५	अनुकूलः	२६
मूर्च्छा	१५	षोडश नायकाः	१५
मृतिः	१५	पुनस्त्रिधा नायकाः	१५
हास्यरसः	१५	अष्टचत्वारिंशन्नायकाः	१५
करुणरसः	१६	नायकसहायाः	१५
रोदरसः	१७	पीठमर्दः	१५
वीररसः	१८	विटः	१५
भयानकरसः	१९	विदूषकः	१५
मीमंसरसः	१९	प्रतिनायकाः	२७
अद्भुतरसः	२०	नायकशुणाः	१५
शान्तरसः	१९	शोभा	१५
रसानां वर्णां देवताश्च	२१	विलासः	१५
रसाद्रसोत्पत्तिः	१९	माधुर्यम्	१५
मिथो वैरिणो रसाः	१९	गाम्भीर्यम्	१५
चतुर्थः परिच्छेदः (नेतृभेदनिर्णयः)		स्थैर्यम्	१५
नेतृसामान्यशुणाः	२३	तेजः	१५
नायकभेदाः	१९	ललितम्	१५
धीरोदात्तः	१९	बौदार्यम्	२८
धीरललितः	२४	नायिकाभेदाः	१५
धीरशान्तः	१९	स्वीया	१५
धीरोद्धतः	१९	अन्या	१५
नायकभेदाः	२५	साधारणा	१५
दक्षिणः	१९	स्वीयमुग्धा	२९
		स्वीयमध्या	१५

CONTENTS

२१

विषयः	PAGE	विषयः	PAGE
स्वीयप्रगल्भा	२९	दीप्तिः	३७
मध्यधीरा	३०	माधुर्यम्	३१
मध्यधीराधीरा	३१	प्रागल्भ्यम्	३१
मध्याधीरा	३१	मौदार्यम्	३८
प्रगल्भधीरा	३१	धैर्यम्	३१
प्रगल्भधीराधीरा	३१	लीला	३१
प्रगल्भाधीरा	३१	विलासः	३१
षड्विधा मध्या	३२	विच्छिन्तिः	३९
षड्विधा प्रगल्भा	३२	विभ्रमः	३१
नायिकावस्थाः	३२	किलिकिञ्चितम्	३१
स्वाधीनपतिका	३२	मोहायितम्	३१
वासकसज्जिका	३३	कुड्मितिम्	४०
कलहान्तरिता	३३	बिम्बोकः	३१
विप्रलब्धा	३३	ललितम्	३१
प्रोषितभर्तृका	३३	विह्वलम्	४१
विरहोत्कण्ठिता	३४	पञ्चमः परिच्छेदः (अलंकारनिर्णयः)	
खण्डिता	३४	रीतिभेदाः	४२
अभिसारिका	३४	गुणाः	३१
नायिकादूयः	३५	श्लेषः	३१
नायिकालंकाराः	३५	प्रसादः	३५
सत्त्वम्	३५	समता	३१
भावः	३५	माधुर्यम्	३१
हावः	३६	सुकुमारता	४३
हेला	३६	अर्थव्यक्तिः	३१
शोभा	३६	उदारता	३१
कान्तिः	३६		

विषयः	PAGE	विषयः	PAGE
ओजः	४३	रसवत्	९२
क्रान्तिः	४४	ऊर्जस्वि	४४
समाधिः	४४	पर्यायोक्तम्	४४
वैदर्भी रीतिः	४४	समाहितम्	९३
गौडी रीतिः	४४	उदात्तम्	४४
पाञ्चाली रीतिः	४४	अपह्नुतिः	४४
छाटी रीतिः	४४	क्लिष्टम्	९४
रसगुणाः	४५	विशेषोक्तिः	४४
अर्थालङ्काराः	४५	तुल्ययोगिता	४४
स्वभावोक्तिः	४५	विरोधः	४४
उपमा	४६	अप्रस्तुतस्तुतिः	९५
रूपकम्	४६	व्याजस्तुतिः	४४
दीपकम्	४६	निदर्शना	४४
आवृत्तिः	४७	सहोक्तिः	९६
आक्षेपः	४७	परिवृत्तिः	४४
अर्थान्तरन्यासः	४७	आशीः	४४
व्यतिरेकः	४८	वक्रोक्तिः	९७
विभावना	४८	संकरः	४४
समासोक्तिः	४८	प्रमाणाङ्काराः	९७
अतिशयोक्तिः	४९	प्रत्यक्षम्	९८
उत्प्रेक्षा	४९	अनुमानम्	४४
हेतुः	५०	आश्रयः	४४
सूक्ष्मः	४९	उपमानम्	९९
छवः	४९	अर्थापत्तिः	४४
कर्मः	५१	अभावः	४४
प्रेमः	४९	संभवः	६०

CONTENTS

२३

विषयः	PAGE	विषयः	PAGE
ऐतिह्यम्	६०	प्रतिकूलवर्णम्	६९
षष्ठः परिच्छेदः (शेषगुणतिर्णयः)		उपहतलुप्तविसर्गम्	११
पददोषाः	६२	विसंधिभेदाः	७०
श्रुतिकटु	११	वैरूप्यविसंधि	११
असमर्थम्	११	विशेषविसंधि	११
च्युतसंस्कृति	६३	अल्लीलविसंधि	११
अवाचकम्	११	कट्टविसंधि	७१
निरर्थकम्	११	हतवृत्तभेदाः	११
अप्रयुक्तम्	६४	गुरुलघ्वयथात्वम्	११
अल्लीलम्	११	हीनवर्णम्	११
प्राप्त्यम्	६५	अधिकवर्णम्	११
नेयार्थम्	११	भङ्गच्छन्दः	११
अनुचितार्थम्	११	न्यूनपदम्	७२
संदिग्धम्	६६	अधिकपदम्	११
छिद्यम्	११	कथितपदम्	११
अविमृष्टविधेयांशम्	११	पतत्प्रकर्षम्	११
विरुद्धमतिकृत्	११	समाप्तपुनरात्तम्	७३
अप्रतीतार्थम्	६७	अर्धान्तरैकवाचकम्	११
पदैकदेशदोषाः	१	अमवन्ततयोगम्	७४
श्रुतिकटु	११	अनभिहितवाच्यम्	११
अवाचकम्	११	अपदस्थपदम्	११
निरर्थकम्	६८	अपदस्थसमासम्	७५
अल्लीलम्	११	संकीर्णम्	११
संदिग्धम्	६९	गर्भितम्	११
वाक्यदोषाः	११	प्रसिद्धितम्	७६
		भङ्गप्रक्रमम्	११

विषयः	PAGE	विषयः	PAGE
अक्रान्तम्	७७	कविसमयविशेषाः	९०
अमत्तपरार्थम्	७७	रसदोषाः	७७
रसच्युतम्	७७	रसाभासः	७७
अप्रस्तुतार्थम्	७७	भावाभासः	७७
अर्थदोषाः	७८	कष्टकल्पना	९३
अपुष्टः	७७	प्रतिकूलग्रहणम्	७७
कष्टः	७७	सप्तमः परिच्छेदः (संध्यङ्गनिर्णयः)	
व्याहृतः	७९	नाच्चाप्रशंसा	९४
पुनरुक्तः	७७	रूपकम्	७७
दुष्कृतम्	७७	इतिवृत्तम्	७७
ग्राम्यः	८०	इतिवृत्तभेदाः	७७
संदिग्धः	७७	अर्थप्रकृतयः	९९
निर्देष्टुः	७७	बीजम्	७७
विरुद्धः	७७	बिन्दुः	७७
व्यर्थीकृतः	८१	पताका	७७
सनियमः	७७	पताकास्थानकम्	७७
अनियमः	८२	प्रकरी	९६
विशेषपरिवृत्तः	७७	कार्यम्	७७
सामान्यपरिवृत्तः	७७	कार्यावस्थाः	७७
साकाङ्क्षः	८३	आरम्भः	७७
उक्तविरुद्धः	७७	यत्नः	९७
लक्ष्यपुनःस्वीकृतः	७७	प्राप्त्याशा	७७
अस्वीकृतः	८४	नियताप्तिः	७७
विध्यनुवादविवृतः	७७	फलकम्	७७
सञ्चरभिसः	७७	संधिः	९८
दोषाणां गुणत्वम्	८९		

CONTENTS

२५

विषयः	PAGE	विषयः	PAGE
पञ्च संवयः . . .	९८	पुष्पम् . . .	१०५
मुखसंधिः . . .	११	वज्रम् . . .	११
मुखसंध्यज्ञानि . . .	११	उपन्यासः . . .	१०६
उपक्षेपः . . .	११	वर्णसंहरणम् . . .	११
परिकरः . . .	९९	गर्मसंधिः . . .	१०७
परिन्धासः . . .	११	गर्मसंध्यज्ञानि . . .	११
विलोभनम् . . .	११	अभूताहरणम् . . .	११
श्रुतिः . . .	११	मार्गः . . .	११
प्राप्तिः . . .	१००	रूपम् . . .	११
समाधानम् . . .	११	उदाहरणम् . . .	१०८
विधानम् . . .	११	क्रमः . . .	११
परिभाषणा . . .	१०१	संग्रहः . . .	११
उद्देशः . . .	११	अनुमानम् . . .	१०९
भेदः . . .	११	तोटकम् . . .	११
करणम् . . .	१०२	अधिबलम् . . .	११
प्रतिमुखसंधिः . . .	११	उद्देशः . . .	११
प्रतिमुखाज्ञानि . . .	११	संभ्रमः . . .	११०
विलासः . . .	१०३	आक्षेपः . . .	११
परिसर्पः . . .	११	अवमर्शसंधिः . . .	११
विधूतम् . . .	११	अवमर्शाज्ञानि . . .	१११
शमः . . .	११	अपवादः . . .	११
नर्म . . .	१०४	संफेदः . . .	११
नर्मश्रुतिः . . .	११	विद्वजः . . .	११
प्राप्तनम् . . .	११	द्रवः . . .	११२
निरोधनम् . . .	१०५	शक्तिः . . .	११
पर्युपासनम् . . .	११	श्रुतिः . . .	११३

विषयः	PAGE	विषयः	PAGE
प्रसङ्गः	११३	अङ्गास्थ्यम्	१२१
छलनम्	११	अङ्गावतारः	११
व्यवसायः	११४	प्रवेशकः	११
विरोधनम्	११	प्रकाशम्	१२२
प्ररोचना	११५	स्वगतम्	११
विचलनम्	११	जनान्तिकम्	११
आदानम्	११६	अपवारितम्	११
निर्वहणसंधिः	११	आकाशमाशितम्	११
निर्वहणाङ्गानि	११	अष्टमः परिच्छेदः (वृत्तिनिरूपणम्)	
संधिः	११	वृत्तिः	१२३
विरोधः	११	वृत्तिभेदाः	११
ग्रथनम्	११७	भारती वृत्तिः	११
निर्णयः	११	भारत्यङ्गानि	११
परिभाषणम्	११	सात्त्वती वृत्तिः	११
प्रसादः	११८	सात्त्वत्यङ्गानि	१२४
आनन्दः	११	संलापकः	११
समयः	११	उत्थापकः	११
वृत्तिः	११९	संघः	११
भाषणम्	११	परिवर्तकः	१२५
उपगुम्भनम्	११	आरमटी वृत्तिः	११
पूर्वभावः	११	आरभव्यङ्गानि	११
उपसंहारः	१२०	संक्षिप्तिः	११
प्रशस्तिः	११	संफेदः	१२६
वस्तुनस्त्रैविध्यम्	११	वस्तुत्थापनम्	११
विष्कम्भः	१२१	अवपातनम्	११
चूडिका	११		

CONTENTS

२७

विषयः	PAGE	विषयः	PAGE
कैशिकी वृत्तिः . . .	१२६	नाट्यसाधारणाङ्गानि . . .	१३६
कैशिक्यङ्गानि . . .	१२७	संज्ञानियमः . . .	११
नर्म . . .	११	आधिकारिकेतिवृत्तम् . . .	११
नर्मस्पन्दः . . .	११	संधिनियमः . . .	११
नर्मस्फोटः . . .	१२८	नाटके विष्कम्भः . . .	१३७
नर्मगर्भः . . .	११	अङ्गलक्षणम् . . .	११
रसानुगुणा वृत्तयः . . .	११	नाटके रसः . . .	११
भाषानियमः . . .	१२९	तत्रादर्शनीयानि . . .	१३८
संबोधनक्रमः . . .	११	तत्राङ्गसंख्या . . .	११
नवमः परिच्छेदः (रूपकनिरूपणम्)		प्रकरणम् ! . . .	११
रूपकाणि . . .	१३१	तत्र नायकः . . .	११
उपरूपकाणि . . .	११	तत्र नायिका . . .	१३९
नाटकम् . . .	११	प्रकरणभेदाः . . .	११
रङ्गनेपथ्ये . . .	११	तत्र संध्यादि . . .	११
शूर्वरङ्गः . . .	१३२	भाणः . . .	११
तदङ्गानि . . .	११	तत्र नायकः . . .	११
नान्दी . . .	११	तत्र रसः . . .	११
तत्र पदनियमादि . . .	१३३	तत्र वृत्त्यादयः . . .	११
प्ररोचना . . .	१३४	तत्र संधयः . . .	१४०
आमुखम् . . .	११	छास्याङ्गानि . . .	११
तदङ्गानि . . .	११	गोपपदम् . . .	११
कथोद्घातः . . .	११	स्थितपाठ्यम् . . .	११
प्रवृत्तकम् . . .	१३५	आसीनम् . . .	१४१
प्रयोगातिशयः . . .	११	पुष्पगान्धिका . . .	११
वीथ्यङ्गानि . . .	११	प्रच्छेदकः . . .	११
		त्रिमूढम् . . .	१४२

विषयः	PAGE	विषयः	PAGE
सैन्धवम् . . .	१४२	असत्प्रलापः . . .	१५२
द्विमुढम् . . .	१४३	व्याहारः . . .	१५३
उत्तमोत्तमकम् . . .	१४३	मृदवम् . . .	१५३
उक्तप्रत्युक्तम् . . .	१४३	उत्सृष्टिकाङ्क्षः . . .	१५३
प्रहसनम् . . .	१४४	ईहामृगः . . .	१५४
द्विमः . . .	१४४	नाटिका . . .	१५४
व्यायोगः . . .	१४४	सङ्कम् . . .	१५५
समवकारः . . .	१४५	श्रोतकम् . . .	१५५
वीथी . . .	१४५	प्रेक्षणकम् . . .	१५५
वीथ्यङ्गानि . . .	१४५	गोष्ठी . . .	१५५
उद्दालकम् . . .	१४६	भागिका . . .	१५६
अवलगिहम् . . .	१४६	तदङ्गानि . . .	१५६
प्रपञ्चः . . .	१४७	संलापः . . .	१५७
प्रिगतम् . . .	१४८	तदङ्गानि . . .	१५७
छन्दम् . . .	१४८	प्रस्थानम् . . .	१५७
वाक्केली . . .	१४९	काव्यम् . . .	१५७
अभिबलम् . . .	१४९	हल्लीसकम् . . .	१५८
गण्डम् . . .	१५०	रासकम् . . .	१५८
तन्त्रेयः . . .	१५०	श्रीगदितम् . . .	१५८
प्रतिहारः . . .	१५०	लासिका . . .	१५८
रहः . . .	१५०	दुर्महिका . . .	१५८
हर्षः . . .	१५१	नाट्यरासकम् . . .	१५९
प्रतिभा . . .	१५१	उल्लास्यम् . . .	१५९
व्याहतः . . .	१५१	दशमः परिच्छेदः (नाट्यालंकार- निरूपणम्)	१६०
अवस्यन्दितम् . . .	१५१	नाट्यालंकाराः . . .	१६०
नाटिका . . .	१५२		

विषयः	PAGE	विषयः	PAGE
सिद्धिः	१६०	अभिज्ञानम्	१६७
प्राप्तिः	१६१	पृच्छा	१६७
विचारः	१६१	अतिशयः	१६८
अनुनयः	१६१	गुणकीर्तनम्	१६८
उद्दिष्टम्	१६२	एकादशः परिच्छेदः (षाट्पञ्चन्य- तिरूपणम्)	
दाक्षिण्यम्	१६२	मुक्तमन्त्रादिविभागः	१६९
प्रसिद्धिः	१६२	उदाहरणम्	१७०
गर्हणम्	१६३	विभक्तिदेवताः	१७०
पञ्चात्तापः	१६३	उदाहरणे नायकाः	१७१
स्पृहा	१६३	अङ्गुली	१७१
क्षोभः	१६४	कल्याणी	१७२
आक्रन्दः	१६४	उत्पुङ्गवकीर्ती	१७२
परिहरः	१६४	फलोदाहरणम्	१७३
नीतिः	१६४	विभक्तिनामानि	१७३
उत्तेजनम्	१६५	नवमाणिक्यमाला	१७३
शोभा	१६५	नक्षत्रमाला	१७३
अभिमानः	१६५	मोगावली	१७३
संशयः	१६५	बिरुदवली	१७३
गुण्यतर्कः	१६५	गुणावली	१७४
अक्षमा	१६५	तत्र रसः	१७४
व्यवसायः	१६५	रगला	१७५
विमर्शः	१६५	चक्रवालम्	१७५
शुक्तिः	१६५	लोकोत्तरम्	१७५
प्रोत्साहनम्	१६५	त्यागघोषणम्	१७५
साहाय्यम्	१६५		
निवेदनम्	१६५		

विषयः	PAGE	विषयः	PAGE
चतुर्मासः .	१७६	Appendix III	१८७
Appendix I	१७७	„ IV	२१६
„ II	१८२	„ V	२३३

ERRATA

Page	Line	Reading	Page	Line	Reading
२	३	संकीर्णोस्तत्र	५४	४	मानसगाराज
११	१	रसोदयः	॥	५	विशेषोक्तिः
१६	२	पाणिं	६३	१३	नादातृवाचकम्
१७	७	चिन्ताद्याः	८५	४	समस्त
३०	१२	खेदोऽस्मासु	८६	१७	रोमोद्गमा
३२	१५	स्वाधीन	८८	१९	वासरवः
३४	१७	वीक्षमाणाः	८९	३	गर्हितमपि
३६	१४	वलितापाक्तां	११९	४	साक्षिणि
३८	७	रात्रौ राज्ञा	१२९	१५	ज्येष्ठमव्या
४५	१०	उत्प्रेक्षाः	१३३	४	अष्टदशभिः
४६	१०	एकत्वरूपणं	१३८	१२	मारीचवचनम्
४९	८	मुन्दिलापया	१७०	१४	आर्यो
५३	११	शिररछेद	१९१	७	आयसरमणा

THEORY

Let \mathbf{A} be a square matrix of order n and let \mathbf{B} be a square matrix of order m .

THEOREM 1

If \mathbf{A} and \mathbf{B} are square matrices of order n and m respectively, then

(1)

THEOREM 2

If \mathbf{A} and \mathbf{B} are square matrices of order n and m respectively, then

(2)

THEOREM 3

If \mathbf{A} and \mathbf{B} are square matrices of order n and m respectively, then

(3)

(4)

(5)

(6)

(7)

PROOF

अलंकारसंग्रहः

अमृतानन्दयोगिविरचितः

प्रथमः परिच्छेदः

मङ्गलाचरणम्—

जगद्वैचित्र्यजननजामरूपद्वयम् ।

^१अवियोगरसाभिज्ञमाद्यं मिथुनमाश्रये ॥ १ ॥

^२विद्वज्जनमनःकान्तकैरवानन्दकौमुदीम् ।

नमामि शारदां देवीं नामरूपाधिदेवताम् ॥ २ ॥

उपोद्घातः—

उहामफलदासुर्वीशुर्वीशुदधिमेखलाम् ।

भक्तिभूमिपतिः श्वास्ति भवपादाब्जवदपदः ॥ ३ ॥

तस्य ^३पुत्रस्त्यागमहासमुद्रविरुदाङ्कितः ।

सोमसूर्यकुलोत्तंसो महितो ^४मन्मथपतिः ॥ ४ ॥

^५स कदाचित्सभामध्ये कान्यालापकथान्तरे ।

^६अबोचदमृतानन्दमादरेण कवीश्वरम् ॥ ५ ॥

^१ अवियोग G. 2.

^२ समुद्रासरसाकारं तत्त्वकैरवकौमुदीम् G 1.

^३ पुत्रव्यापमवित्समुद्र etc. G. 1.

^४ मन्त्र G. 1.

^५ सत्कान्यवित् G. 1.

^६ अपृच्छत् A.

वर्णशुद्धिं वाक्चटुर्त्ति रसान् भावाननन्तरम् ।
 नेतृभेदानलंकारान् दोषानपि च तद्गुणान् ॥ ६ ॥
 'नाट्यधर्मान्' 'रूपकोपरूपकाणां' भिदा अपि ।
 चादुपबन्धभेदाश्च संकीर्णास्तत्र तत्र तु ॥ ७ ॥
 संचित्यैकत्र कथय सौकर्याय सतामिति ।
 मया तत्प्रार्थितेनेत्यमृतानन्दयोगिना ॥ ८ ॥
 तन्त्रान्तरोदितानर्थान् वाक्यान्त्येव' कचित्कचित् ।
 संचित्य क्रियते सम्यक् सर्वालंकारसंग्रहः ॥ ९ ॥

वर्णपदादिभिभागः—

अकारादिज्ञकारान्ता 'वर्णाः' स्युः पदतां गताः ।
 पदानि द्विविधानि स्युः सुप्तिरुन्तविभेदतः ॥ १० ॥
 संवयान् सुप्तिरुन्तानां वाक्यान्पाहुर्विपश्चितः ।

काव्यलक्षणादि—

तान्येव कविकल्पाणि सार्थानि 'सगुणानि च ॥ ११ ॥
 सालंकाराणि निर्दोषाभ्याहुः 'काव्यं' महर्षयः ।
 पद्यं गद्यं च मिश्रं च त्रिविधं काव्यमुच्यते ॥ १२ ॥
 पद्यं तु च्छन्दसा बद्धं गद्यं वाक्यकदम्बकम् ।
 गद्यपद्यात्मकं मिश्रं नाटकादिकमुच्यते ॥ १३ ॥
 सर्गबन्धं संस्कृतेन साश्वासं प्राकृतेन तु ।
 तद्द्वयं 'च' महाकाव्यं सेतुरामायणादिकम् ॥ १४ ॥

^१ नाट्यभेदान् G. 1.

^२ नाटकोप G. 1.

^३ नाट्येवैव G. 1.

^४ वर्णास्तु G. 1.

^५ संवयानि च G. 1.

^६ सर्वे विपश्चितः G. 1.

^७ तु G. 1.

गद्यं ॥ गदितं द्वेषा कथा चारुयायिकेति च ।
 कथा कल्पितवृत्तान्ता सत्यार्थारुयायिका यता ॥ १५ ॥
 'उच्छ्वासलम्बकाद्यादयं गद्यते गद्ययोर्द्वयम्' ।
 मिश्रमङ्गाद्यङ्कितं स्याद्भाषाभिर्बहुभिर्गुणैः ॥ १६ ॥
 आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ।
 नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः ॥ १७ ॥
 उद्यानसलिलक्रीडाप्रधुपानरतोत्सवैः ।
 विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ॥ १८ ॥
 मन्त्रधूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयरिपि ।
 अलङ्कृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ॥ १९ ॥
 चतुर्वर्गफलायत्तं चतुरोदात्तनायकम् ।
 काव्यं कल्पान्तरस्यायि कल्पतेऽनल्पभूतये ॥ २० ॥

छन्दः—

छन्दो यरतमैर्व्याप्तिं तथा भजसनैरपि ।

गणाः—

गुरुणा लघुना व्याप्ता गणास्तल्लक्षणं यथा ॥ २१ ॥
 आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् ।
 भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥ २२ ॥

वर्णगणविचारः—

'वर्णं गणं च काव्यस्य मुखे कुर्यात्सुशोभनम् ।
 कर्तृनायकयोस्तेन कल्याणमपि जायते ॥ २३ ॥
 अन्यथानिष्ठसंपत्तिरनयोरेव संभवेत् ।

^१ उच्छ्वासस्तवकाद्यादयं G. 1.

^२ द्वयोः G. 2.

^३ वर्णान् गणांश्च, A.

तद्वर्णानां गणानां च शुद्धिर्होया क्रमाद्यथा ॥ २४ ॥
 आभ्यां भवति संप्रीतिर्मुदीभ्यां धनमूद्रयात् ।
 ऋभ्यां लृभ्यामपल्यातिरेचः सुखकरा मताः ॥ २५ ॥
 बिन्दुसर्गङ्गाः सन्ति पद्मादौ न कदाचन ।
 चतुर्भ्यः कादिवर्णेभ्यो लक्ष्मीरपयश्चस्तु चात् ॥ २६ ॥
 प्रीतिः सौख्यं च छान्मित्रलाभौ जो भयमृत्युकृत् ।
 शृङ्गाभ्यां स्वेददुःखे शोभाशोभाकरौ दृढौ ॥ २७ ॥
 भ्रमणं नात्सुखं तात्तु धाद्युद्धं सुखदौ दधौ ।
 नः मतापी भयासौख्यमरणलेशदाहकृत् ॥ २८ ॥
 पवर्गो यस्तु लक्ष्मीदो रो दाही व्यसनं लवौ ।
 शः सुखं तनुते यस्तु स्वेदं सः सुखदायकः ॥ २९ ॥
 हो दाहकृद् व्यसनदो लः शः सर्वसमृद्धिदः ।
 एवं प्रत्येकतः प्रोक्तं वर्णानां वास्तवं फलम् ॥ ३० ॥
 संयोगः 'सर्वथा त्याज्यो वर्णानां' *क्षं विना मृत्वे ।
 शुद्धमप्यन्यसंयुक्तमशुद्धमुपजायते ॥ ३१ ॥
 यथा मधु घृतोन्मिश्रं विषतामेति वीर्यतः ।
 गणानां 'तु फलं ह्येयं प्रत्येकं प्रोच्यते यथा ॥ ३२ ॥
 यो वारिरूपो धनकृद्रोऽग्निर्दाहभयंकरः ।
 ऐश्वर्यदो 'नामसस्तो भः' 'सौम्यः सुखदायकः' ॥ ३३ ॥
 जः सूर्यो रोमदः प्रोक्तः सो वायव्यः क्षयप्रदः ।

^१ सर्वथा A.

^२ लक्षणं A.

^३ सौम्यं G. 1

^४ कविता G. 1.

^५ नाभसस्तु G. 1.

^६ शशिवतः G. 1.

शुभदो मो भूमिमयो नो गौर्धनकरो मतः ॥ ३४ ॥
 देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।
 ते सर्वे नैव निन्द्याः स्थूलिपितो गणतोऽपि वा ॥ ३५ ॥
 'एवं वर्णगणव्याप्तिः समाना गद्यपद्ययोः ।
 संस्कृते प्राकृतादौ च विज्ञेया विबुधोत्तमैः ॥ ३६ ॥
 एवं विनिश्चितविनिर्मलवर्णवाक्यै-
 र्ह्यानवद्यरचितैर्नवगद्यपद्यैः ।
 स्फूर्तिं प्रयातु भवतो भुवनेषु कीर्तिः
 कौतूहलानि तव सन्तु वराङ्कभीम ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्रघुतानन्दयोगिप्रवरविरचितेऽलंकारसंग्रहे
 वर्णगणविचारो नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

१ इति G. 1.

२ अस्तानन्दविरचिते सर्वालंकारसंग्रहे A.

द्वितीयः परिच्छेदः

कविः—

एवं वर्णगणव्याप्तिविचारणविचक्षणः ।

कवित्वकारणस्तोमसंपन्नः कविरुच्यते ॥ १ ॥

कविभेदाः—

रौचिको वाचिकश्चार्थः शिल्पिको मार्दवानुगः ।

‘विवेकी भूषणार्थी च कवयः सप्त कीर्तिताः ॥ २ ॥

‘आवापोद्धारकृद्यावन्मनसो रुचिरात्मनः ।

रौचिको वाचिकः शुद्धवागाढम्बरकारकः ॥ ३ ॥

आर्थोऽभिधेयचित्रार्थी^१ शिल्पिकः शब्दधिप्रकृत ।

शब्दार्थमार्दवापेक्षी कविः स्यान्मार्दवानुगः ॥ ४ ॥

शब्दार्थगुणदोषज्ञो महाकविमतानुगः ।

‘शास्त्रालंकारसंस्कारी विवेकी कविर्गुणवः ॥ ५ ॥

अलंकारैकनिष्ठो^२ यो भूषणार्थी सुधैर्मतः ।

कवितानिधानम्—

शक्तिनिदानं काव्यस्य ‘कथ्यते काव्यवेदिभिः’ ॥ ६ ॥

शब्दच्छन्दोऽभिधानादिशास्त्रलोकावलोकनम्^३ ।

^१ कविर्गुणो भूषणार्थी A.

^२ विचार्यः A.

^३ निष्ठो A.

^४ वेदिभिः G. 1.

^५ आवापोद्धारकृत् G. 1.

^६ शास्त्रालंकारशब्दार्थकौतुकी A.

^७ गद्यते A.

^८ सर्वशास्त्रलोकावलोचनम् A.

नैपुणं कविशिक्षा च त्रितयं काव्यकारणम् ॥ ७ ॥
 न जातु जायते काव्यं यां विना कारणैरपि ।
 शब्दच्छन्दोऽभिधानाद्यैः सा शक्तिरभिधीयते ॥ ८ ॥
 'सा देवताप्रसादाच्च कल्प्यते कविसंततेः ।
 शब्दच्छन्दोऽभिधानानां न विधिः संग्रहादिह ॥ ९ ॥
 तेषां स्वरूपमन्यत्र बोद्धव्यं बुद्धिशालिभिः ।

चतुर्विधा वाक्यार्थाः—

वाक्यानां कविकल्पानामर्थाः प्रोक्ताश्चतुर्विधाः ॥ १० ॥
 मुख्यो लक्ष्यस्तथा गौणो व्यङ्ग्यश्चेतीह कथ्यते ।
 स मुख्यः कथितः साक्षात्संकेतेनाभिधीयते ॥ ११ ॥
 जातिक्रियागुणद्रव्यभेदात्सोऽपि चतुर्विधः ।
 गौश्लो धवलो द्वित्य इत्युदाहरणं मतम् ॥ १२ ॥
 वाक्यार्थानुषण्णौ यस्तत्संबन्धी प्रतीयते ।
 प्रयोजनवशादन्यो लक्ष्योऽर्थो लक्षणा त्रिधा ॥ १३ ॥
 वाक्यार्थस्य परित्यागादन्योऽर्थो यत्र लक्ष्यते ।
 सा जहल्लक्षणा हेया गङ्गायां घोष इत्यसौ ॥ १४ ॥
 वाक्यार्थस्यापरित्यागादन्योऽर्थो यत्र लक्ष्यते ।
 अजहल्लक्षणा कुन्ताः प्रविशन्तीति सा यता ॥ १५ ॥
 अहती चाप्यजहती स्वार्थं या तूभयात्मिका ।
 सा छत्रिणो व्रजन्तीति 'छत्रोदाहरणं मतम् ॥ १६ ॥
 एकेन छत्रिणान्येषां छत्रित्वमिह 'साधनात् ।

^१ जातमन्यपहासाय कल्पते G. 1.

^२ छत्रोदाहरणं A.

^३ लक्ष्यते A.

स गौणो गुणसादृश्यादन्योऽर्थो यः प्रतीयते ॥ १७ ॥
 उदाहरणमेतस्य सिंहो माणवको यथा ।
 मुख्यार्थबाधे तद्योगाद्व्यङ्ग्यो लक्ष्यस्य यत्फलम् ॥ १८ ॥
 नायं मुख्यो ॥ वा लक्ष्यो लक्षणायाः फलं यतः ।
 गङ्गा मुख्यस्तटं लक्ष्यो व्यङ्ग्यं शीतलतादिकम् ॥ १९ ॥
 अनेकवाचकः शब्दो 'यत्रावाच्यं व्यनक्ति तत् ।
 व्यञ्जनं त्वभिधामूलं संयोगादिभिरुच्यते ॥ २० ॥

अर्थनिर्णायकाः—

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
 अर्थः प्रकरणं^१ लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥ २१ ॥
 सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
 शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥ २२ ॥
 सबज्जो हरिरित्यत्र योगादिन्द्रः प्रतीयते ।
 अबज्जो हरिरित्यत्र विप्रयोगादपि वासवः ॥ २३ ॥
 साहचर्याद्वाञ्छस्यौ रामलक्ष्मणयोरिति ।
 रामोऽर्जुनविरोधीति विरोधाद्भार्गवो मतः ॥ २४ ॥
 स्थाणुं भज जगद्वन्द्यमित्यर्थेन शिवो मतः ।
 युष्मदर्थः प्रकरणादेवो जानाति मामिति ॥ २५ ॥
 कन्तुर्मीनध्वज इति लिङ्गात्कामः प्रतीयते ।
 देवः पुरारिरित्यन्यशब्दसंनिधितः शिवः ॥ २६ ॥
 मयः पिको मभावश्च सामर्थ्यात्सुरभावतौ ।
 औचित्यात्पातु वः संभुरिति सांमुख्यमिष्यते ॥ २७ ॥

^१ यत्र वाच्यं G. 2.

^२ लिङ्गमन्यशब्दस्य A.

अत्र देवो राजतीति वेशाद्राजावगम्यते ।
 चित्रभानुर्विभातीति कालेनार्थोऽवसीयते ॥ २८ ॥
 रात्रौ चेदनलो ज्ञेयो दिवा धेत्तिग्मदीधितिः ।
 मित्रं विभातीति सुहृन्मित्रो भातीति भास्करः ॥ २९ ॥
 पुंनपुंसकयोर्व्यक्त्या^१ व्यज्यते तौ यथाक्रमम् ।
 स्वरेण व्यक्तिरर्थस्य वेदे काव्येषु न क्वचित् ॥ ३० ॥
 एतावन्मात्रनेत्रेति चेष्टयार्थोऽवगम्यते^२ ।
 अर्थाश्च व्यञ्जकास्तस्य सहकारितया मताः ॥ ३१ ॥
 निलीयमानैर्विहगैर्निमीलित्विष्य पङ्क्त्यैः ।
 विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥ ३२ ॥
 'वक्तात्र यजमानश्चेत्कालो होमस्य गम्यते ।
 विदधेदत्र बोद्धव्यो वेदयाभिगमनोद्यमः ॥ ३३ ॥
 चपले लोचने नालं मनश्चलयितुं मम ।
 इत्यर्थव्यक्तिरेतस्मिन् काका वाक्येऽवसीयते ॥ ३४ ॥
 इत्यादिरेषां विस्तारः संग्रहादिह नोच्यते ।
 दिङ्मात्रं दर्शितं प्राज्ञैरनुक्तमवगम्यताम् ॥ ३५ ॥
 विविधविहितवाक्यवृत्तिर्मेदैः कविवरकल्पितनव्यकाव्यबन्धैः^३ ।
 प्रभवतु भवतः प्रतापमानुः समरनिरङ्कुञ्च नूतनसाहसाङ्ग ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भट्टानन्दयोगिप्रवरविरचितेऽलङ्कारसंग्रहे
 शब्दार्थनिर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

^१ व्यक्तौ G. 1.

^२ विभाव्यते G. 1.

^३ इष्टात्र G. 1.

^४ पद्यकाव्यबन्धैः G. 1.

^५ सर्वालङ्कारसंग्रहे A.

तृतीयः परिच्छेदः

आत्मनो मनसा योगे मनसस्त्विन्द्रियैः सह ।
इन्द्रियाणां तत्तदर्थैरिति ज्ञानोदयक्रमः ॥ १ ॥

रसः—

ज्ञायमानैर्विभावार्थैर्व्यक्तः स्थायी रसः स्मृतः ।
भावस्तु मनसो वृत्तिभेदः स्थैर्यमुपेयिवान् ॥ २ ॥

स्थायिभावभेदाः—

रतिर्हासस्तथा शोकः क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्साविस्मयश्चमाः स्थायिभावा नव क्रमात् ॥ ३ ॥

रसभेदाः—

शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्साद्भुतशान्ताख्या रसभेदा नव क्रमात् ॥ ४ ॥

शृङ्गाररसः—

पोष्यमाणा रतिर्भावैः शृङ्गार इति गीयते^१ ।
एतमेव स्थायिनोऽन्ये रसतां प्राप्नुवन्ति हि ॥ ५ ॥

रसोत्पत्तिः—

नवनीतं यथा पाकाद् घृतत्वं प्रतिपद्यते ।
ज्ञायमानैर्विभावार्थैः काव्येषु रससंभवः ॥ ६ ॥

दृश्यमानैः सदस्यानां नाटकेषु रसादयः ।

रसपोषकाः—

विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः ॥ ७ ॥

श्रोतॄणां प्रेक्षकाणां च ते सर्वे रसपोषकाः ।

विभावभेदः—

आलम्बनत्वेनोद्दीपनत्वेन^१ द्विविधा मताः ॥ ८ ॥

विभावा यैर्विशेषेण रसव्यक्तिर्विभाव्यते ।

आलम्बनविभावः ■ यमालम्ब्य रसोदयः ॥ ९ ॥

उद्दीप्यते रसो भावैर्यैस्त^२ उद्दीपना मताः ।

अनुभावाः—

उत्पन्नो यै रसो भावैर्भावैरनुभूयते ॥ १० ॥

तेऽनुभावाः *प्रकथ्यन्ते विकारा अकसंभवाः ।

सात्त्विकभावाः—

सत्त्वं नाम मनोवृत्तिः सात्त्विकास्तत्समुद्भवाः ॥ ११ ॥

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाश्चलयो वैस्वर्यवेपथुः ।

अश्रुवैवर्ण्यमित्यष्टौ भावाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥ १२ ॥

व्यभिचारिभावाः—

भावे स्थायिन्यनैकान्त्याक्षरन्तो व्यभिचारिणः ।

उत्पद्यन्ते विलीयन्ते वारिभाविव वीचयः ॥ १३ ॥

निर्वेदग्लानिशङ्काश्रमधृतिजडतार्हर्षदैर्न्यौग्रयचिन्ता-

प्रासेर्ष्यार्षर्षगर्वस्मृतिपरणमदाः सुप्तिनिद्रावबोधाः ।

^१ उद्दीपनत्वादिभाषो द्विविधो मतः । G. 1.

^२ उद्दीपनो मतः G. 1.

^{*} प्रकथ्यन्ते G. 1.

ग्रीढापत्मारमोहास्त्वयतिरलसतावेगतर्काविहित्या

व्याध्युन्मादौ विषादोत्सुकचपलयुतास्त्रिभेदेते त्रयश्च ॥ १४ ॥

रसाश्रयाः—

नटेषु रसभावानामारोप्यत्वादतत्त्वतः ।

रसः सामाजिकेष्वेव ^१स स्वभावरसः स्मृतः ॥ १५ ॥

भाणिनामपि सर्वेषां लोके ^२स्वाभाविको रसः ।

शृङ्गारे विभावादयः—

अन्योन्यालम्बनत्वं स्यात्कान्ताकाण्डकयो रसे ॥ १६ ॥

उद्दीपनाः स्युः शृङ्गारे चन्द्रिकोपवनादयः ।

अनुभावाः प्रकीर्त्यन्ते कटाक्षक्षेपणादयः ॥ १७ ॥

स्तम्भादयः सात्त्विकाः स्युर्दर्शनस्पर्शनादिषु ।

निर्वेदाद्या यथायोगं योज्याः संचारिणोऽपि च ॥ १८ ॥

शृङ्गारभेदः—

संभोगो विपलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः ।

संभोगः संनिर्गर्भः स्याद्भाषणाद्यैर्मियो यथा ॥ १९ ॥

संभोगशृङ्गारः—

“ ग्रीढाकाक्षरलोचनं विनमितं वक्त्रं विशद्वेषधू

हस्तौ हल्लकसोदरौ पुलकितैः स्पृष्टौ तवेमौ स्तनौ ।

तन्वी तारकिता तनुस्तनुतरैः स्वेदाम्भसां शीकरै-

र्भावो भाषजराज्यलक्ष्मि विदितो नाद्यैरलं डम्बरैः ॥ ”

^१ स्वस्वभावरसः स्मृतः G. I.

^२ स्वाभाविकः रसाः A.

विप्रलम्भशृङ्गारः—

विप्रलम्भोऽभिलाषेर्वाप्रवासाद्यैरनेकधा ।
उदाहरणमेतेषामष्टावस्थासु लक्ष्यते ॥ २० ॥

दश दशाः—

रत्युल्लाससमुद्भूता विद्यन्तेऽत्र दशा दश ।
चक्षुःप्रीतिर्भनःसक्तिः संकल्पो जागरस्तथा ॥ २१ ॥
तनुता विषयद्वेषस्त्रपानाश्चस्ततः परम् ।
मोहो मूर्च्छा स्मृतिरिति विज्ञेयाः प्रथमा यथा ॥ २२ ॥
आदरादीक्षणं यत्र चक्षुःप्रीतिः प्रशस्यते ।

चक्षुःप्रीतिः—

सामिप्रफुल्लसरसीरुहकोणनिर्य-
न्मचद्विरेफमहिलागतिगर्वचोरैः ।
लज्जालसैर्ललितभावभवैः कटाक्षैः
सा त्वामवैक्षत सखी मम मन्मथूप ॥

भनःसक्तिः—

चित्तासक्तिर्मुहुश्चिन्ता मतिकृत्त्यादिभिर्यथा ॥ २३ ॥
त्वां मन्मथूप लिखितुं त्रपयासमर्था
सा संनिधौ मम चिरादलिखद्विचिन्त्य ।
पद्मद्वयं करिकरौ गगनं कवार्तं
साम्भोरुहं युगयुगं शशिनं तमश्च ॥

संकल्पः—

मनोरथैः प्रियावाप्तिः संकल्पः कथितो यथा ।
आमीलिताक्षमलकाकुलफालभाग-
मास्विलगण्डमघरस्फुरणाभिरामम् ।

पाणौ निधाय वदनं परभागशालि
मन्मसितीक्ष्ण रतिमेति मनोरथैः सा ॥

आहारः—

प्रियानवाप्त्या तच्चिन्तासातत्याज्जागरो यथा ॥ २४ ॥

राकाविधोरपि स्वेरविशेषतापात्
सा जाग्रदादपि सखी मम मन्मथूप ।
जानाति नान्तरमनन्यजवाणजालै-
दीना निशादिक्सयोर्दिननाथबन्धय ॥

तनुता—

तदलाभात्तनोः कामज्वरेण तनुता यथा ।
भक्तीजननन्दन भवद्विरहे मृगाक्षी
मन्मसितीक्ष्ण मदनज्वरकशिताङ्गी ।
लब्धुं त्वदीयहृदये ललितेऽवकाशं
कार्श्यं निजं कलयते कमनीयमेव ॥

विषयद्वेषः—

अर्यान्तरासहिष्णुत्वं विषयद्वेषणं यथा ॥ २५ ॥

आलापमालिनिकरस्य निश्चिन्त्य भीता
मुग्धा विलोक्य वदनं मुकुरं जहाति ।
मन्दं न निश्चसिति मन्मथवेदमार्ता
करिन्दुमारुतविधा किमु मन्मथूप ॥

प्रपानाशः—

मानत्यागप्रपानाशो भौरचामपनाद्यथा ।

मन्दा वहन्ति मरुयाचलगन्धवाहा
मत्ता नदन्ति मकरन्दरसेन मुक्ताः ।

मानं जहाति मदनाशुगपातभीता
ममसितीक्ष्ण भजते न मरालयानम् ॥

मोहः—

उन्मादश्चित्तवैकल्यान्मोह इत्युच्यते यथा ॥ २६ ॥

आलोलपल्लववतीमवलम्ब्य शास्त्रा-
मागम्यतामिति शनैरनुनीय चूतम् ।
नेत्राशु सा त्यजति नेतुमपारयन्ती
कोपेन ममनृपते कोमराङ्गभीम ॥

मूर्च्छा—

आहुरिन्द्रियवैकल्यान्मूर्च्छा ज्ञानक्षयो यथा ।

मुग्धा मुहुः पिहितमन्मथबाणपीडां
मूर्च्छां सखी मृगयते मम मङ्गभूष ।
विज्ञातेवेदनविशेषतया विवेकं
नाङ्गीकरोति नयने विनिमील्यन्ती ॥

मृतिः—

क्षणान्तरे प्राणहानिः प्रियालाभान्मृतिर्यथा ॥ २७ ॥

पुण्यं पुरातनमिहास्ति यदि त्वदीय-
मङ्गं विशङ्कमधिरोढुमरालकेभ्याः ।
कामो नयेच्च दशमीमिवताप्यवस्थां
कालेन ममनृपते करुणात्परस्ताम् ॥

हास्यरसः—

हास एव विभावाद्यैः पुष्टो हास्यत्वमागतः ।
विदूषकादिरालम्बो भावो हास्यरसे यथा ॥ २८ ॥

“संमार्जनीसततसंगमनादपूतं
 पर्णि पवित्रितकचे बहुतीर्थतोयैः ।
 मन्मस्तकेऽर्पितवती मधुपानमत्ता
 चित्तस्य दानमिह किन्तु विमाननाय ॥”

उद्दीपनविभावाः स्थुस्तद्भाषाकारविक्रियाः ।
 भावुकालिविकाराद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ॥ २९ ॥
 अश्रुवैवर्ण्यवैस्वर्यप्रमुखाः सात्त्विकाः स्मृताः ।
 अत्र हर्षाश्रुपातादिभावाः संचारिणो मताः ॥ ३० ॥
 उत्तमादिविभेदेन त्रिधा हास्यरसो मतः ।
 स्मितं च हसितं चैतावनुभावाविहोत्तमे ॥ ३१ ॥
 आर्धं विकासिगण्डं स्यादीषष्ट्यरदं परम् ।
 मध्यमे स्याद्विहसितं तयोपहसितं परम् ॥ ३२ ॥
 मृदुस्वनं स्यात्प्रथमं शिरःकम्प्यपरं मतम् ।
 अचमेऽप्रावहसितं तथाविहसितं मतम् ॥ ३३ ॥
 शिरःकम्पाश्रुमत्पूर्वं विशिष्टाङ्गं द्वितीयकम् ।

करुणरसः—

शोक एव विभावाद्यैः पुष्टः करुणतां गतः ॥ ३४ ॥
 इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणो द्विविधो रसः ।
 नष्टो बानिष्टयुक्तो वा बन्धुरालम्बनं यथा ॥ ३५ ॥

“कस्तवाद्य करमर्षयेत्सुतो नाथ नष्टनयनोऽसि सांप्रतम् ।

हन्त वीतकरुणो हठात्कथं यष्टिमन्त्रविधृतां यमोऽहरत् ॥”

“नृपतितनयमृत्पैस्तु घमानो नृक्षंसैः

अथि अन्वति पश्चात्प्राप्तवदस्वनाहुः ।

निशमयत निरागा नीयते हा निहन्तुं
कमलजकुलजातः कैरवः कैतरात्मा ॥ ”

उद्दीपनविभावाः स्युः स्वजनाक्रन्दनादयः ।
अनुभावास्तु निम्बासविलापरुदितादयः ॥ ३६ ॥
स्तम्भाश्रुपातवैस्वर्यप्रमुखाः सात्त्विकाः स्फुटाः ।
अत्रापस्मारदीनत्वमरणालस्यसंभ्रमाः ॥ ३७ ॥
विषादजहतोन्मादचित्ताद्या व्यभिचारिणः ।

रौद्ररसः—

क्रोध एव विभावाद्यैः पृष्ठो रौद्रत्वमाप्तवान् ॥ ३८ ॥
मात्सर्यादपि च द्वेषाद्रौद्रोऽपि द्विविधो यथा ।

“आजन्म ब्रह्मचारी पृथुलभुजशिलास्तम्भविभ्राजमान-
ज्याघातश्रेणिरेखान्तरितवसुमतीचक्रजैत्रप्रशस्तिः ।
वक्षःपीठे घनास्त्रत्रणकिणकठिने संक्षुब्धानः पृषत्कान्
प्राप्तो राजन्यगोष्ठीवनगजेभृगयाकौतुकी जामदग्न्यः ॥ ”

“कृतमनुमतं दृष्टं वा वैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुमिनिर्मयादैर्भवद्विरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्वे तेषां समीमकिरीटिना-
महसयमसृक्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥ ”

आलम्बनविभावौ द्वौ मात्सर्यद्वेषगोचरौ ॥ ३९ ॥
उद्दीपनविभावाः स्युस्तज्जाषाचेष्टितादयः ।
अनुभावा भुक्कुट्यसिरामोष्ठस्पन्दनादयः ॥ ४० ॥
स्येदवैवर्ण्यवैस्वर्यप्रमुखाः सात्त्विकाः स्फुटाः ।

ईर्ष्यामर्षोयतागर्वमदाद्या व्यभिचारिणः ॥ ४१ ॥

वीररसः—

जत्साहस्रु विभावाद्यैः पुष्टो वीररसो भवेत् ।

दानवीरो दयावीरो युद्धवीरस्त्रिधा यथा ॥ ४२ ॥

“ दिङ्मातङ्गघटाविमक्तचतुराधाटा मही साध्यते

सिद्धा सा च वदन्त एव हि वयं रोमाश्रिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मादादिरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥ ”

“ सिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

तृप्तिं न पश्यामि तथैव तावत्किं भक्षणात् त्वं विरतो गरुत्मन् ॥ ”

“ क्षुद्राः संज्ञासमेनं विजहित हरयो भिन्नशकेमकुम्भा

युष्मद्भ्रात्रेषु लज्जां दधति परममी सायकाः संपतन्तः ।

सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमपि न हि रूपो नन्वहं मेघनादः

किञ्चिद्भ्रूमङ्गलीलानियमितजलविं राममन्वेष्यामि ॥ ”

आद्ये सत्यान्नमालम्ब्यो द्वितीये दीन उच्यते ।

वैरी तृतीये विज्ञेयस्तत्र तृतीयकाः^१ क्रमात् ॥ ४३ ॥

दानस्तुतिर्दीनवाक्यं रणभेरीस्वनादयः ।

अनुभावाः क्रमादास्यप्रसादाश्रवस्त्रसंयहाः ॥ ४४ ॥

अत्र ज्ञेया यथायोगं सात्त्विकाः पुलकादयः ।

संचारिणो गर्वहर्षामर्षघृत्त्यादयोऽपि च ॥ ४५ ॥

^१ सत्रैव P.

^२ तृतीयकाः P.

भयानकरसः—

भयमेव विभावाद्यैर्भयानकरसो यथा ।

“ नीलेन ते नीरुहाक्षि गात्रं चेलेन संछादय चञ्चलाभम् ।
हृतीस्यन्त्यद्विगुहासु लीनास्त्वद्वैरिणो वीक्ष्य तमोविषातम् ॥ ”

आलम्बनविभावाः स्युः शत्रुव्याघ्रोरगादयः ॥ ४६ ॥

छद्दीपनविभावाः स्युस्तत्र तद्वर्जनादयः ।

अनुभावास्तु वैवर्ण्यकम्पस्वेदादयो मताः ॥ ४७ ॥

त एव सात्त्विका भावास्तत्राष्टौ स्पष्टलक्षणाः ।

संचारिणो मोहदैर्न्यत्राससंभ्रमणादयः ॥ ४८ ॥

बीभत्सरसः—

जुगुप्सैव विभावाद्यैर्याता बीभत्सतां द्विधा ।

^१जुगुप्स्यदर्शनादेको वैराम्यादपरो यथा ॥ ४९ ॥

^२वेङ्कक्षोणिमुजा पराक्रमयुजा निर्वासिता^३ वैरिणः

संविष्टाः प्रतिचत्वरं प्रतिमठं^४ ये नृलकापालिकाः ।

पूयार्द्रवणसंस्पृशो व्यपनयन्तः सत्वरं मक्षिका

भिक्षाभक्तविक्रीर्णशाकशकलान्येकत्र संचिन्वते ॥

“ चारभटचोरचेटकनैटविटनिष्ठीवनशरावम् ।

कञ्चुम्बति कुल्लुरुषो वेश्याधरपल्लवं मनोज्ञमपि ॥ ”

आलम्बनविभावाः स्युरह्या ये जुगुप्सिताः ।

^१ जुगुप्सा P.

^२ निर्वासिताः A.

^३ विज्जट P.

^४ व्यङ्ग P, वेति A.

^५ प्रतिपदं A.

उद्दीपनविभावा ये पूतिगन्धादयो मताः ॥ ५० ॥
 अनुभावा नासास्यकूणनावेगपूर्वकाः ।
 ऊष्मास्तत्र ययायोगं^१ सात्त्विकाः पुल्कादयः ॥ ५१ ॥
 संचारिणो ययायोगं^१ निर्वेदोद्वेजनादयः ।

अद्वयतरसः—

विस्मयस्तु विभावाद्यैः पुष्टोऽभूदद्भुतो यथा ॥ ५२ ॥

“सूतः सायकसंभवः समुदिताः सूताननेभ्यो हवा
 नेत्रे द्वे रथिनो रथाङ्गयुगलं युगान्तमृग्यो रथी ।
 मौर्वीमूर्ध्नि रथः स्थितो रथवहश्चापः शरव्यं त्रयं
 योद्धुः केशचरं तदेतदस्त्रिलत्राणं रणं पातु वः” ॥”

अलौकिकचमत्कारि वस्त्रालम्बनमिष्यते ।
 उद्दीपनविभावाः स्थिरहोवादादिवर्णनाः ॥ ५३ ॥
 अनुभावा नेत्रवक्रगण्डविस्फुरणादयः ।
 सात्त्विकाः स्वेदरोमाश्चप्रमुखाः परिकीर्तिताः ॥ ५४ ॥
 हर्षोद्वेगादयो भावाश्चात्र संचारिणो मताः ।

शान्तरसः—

अथ एव विभावाद्यैः पुष्टः शान्तरसो यथा ॥ ५५ ॥

“आशायाः प्रथमस्थं वेगमसिलं निर्णीय विश्वं जहं
 नीत्वा शान्तिपथं” शनैस्तत इतो ढोलायमानं मनः ।
 कृत्वा चेतसि केवलं पशुपतेरैश्वर्यमव्याहृतं
 कोणे कुत्रचिदात्महे वयममी कोलाहलैः किं फलम् ॥”

^१ ययायोगं P.

^२ वः A.

^३ पक्षः P. U.

अग्न्यालम्बनविभावः स्याच्छंभोस्तच्छाश्वतं पदम् ।
 उद्दीपकास्तु^१ वेदान्तवेदिसंभाषणादयः ॥ ५६ ॥
 अनुभावास्तु कथ्यन्ते समदर्शनतादयः ।
 सात्त्विकाः स्तम्भरोमाश्चप्रमुखाः परिकीर्तिताः ॥ ५७ ॥
 संचारिणोऽपि निर्वेदमतिघृत्यादयो मताः ।

हस्मानां वर्णा देवताश्च—

मृक्कार उत्पलाभः स्याद्विष्णुरस्याधिदेवता ॥ ५८ ॥
 हास्यः सुधाशुभ्रवर्णो हेरम्बोऽस्याधिदेवता ।
 कषायवर्णः करुणो यमस्तस्याधिदेवता ॥ ५९ ॥
 रौद्रो जपारक्तवर्णो रुद्रस्तस्याधिदेवता ।
 वीरो रसो गौरवर्णः शक्रस्तस्याधिदेवता ॥ ६० ॥
 धूम्रो भयानकस्तस्य महाकालोऽधिदेवता ।
 बीभत्सो नीलमेघाभो नन्दी तस्याधिदेवता ॥ ६१ ॥
 अद्भुतः कनकच्छायो ब्रह्मा तस्याधिदेवता ।
 शान्तः स्फटिकवर्णोऽस्य परं ब्रह्माधिदेवता ॥ ६२ ॥

रसाद्रसान्तरोत्पत्तिः—

हास्यः मृक्कारसंभूतः करुणो रौद्रसंभवः ।
 वीराद्भुत उत्पन्नो बीभत्सोऽथो भयानकः ॥ ६३ ॥

मिथो वैरिणो रसाः—

मृक्कारबीभत्सरसौ तथा वीरभयानकौ ।
 रौद्राद्भुतौ तथा हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः ।

शान्तः सर्वोत्तरस्तस्य न मैत्री न विरोधिता ॥ ६४ ॥
 रसभावोचितवर्णैः कर्णाश्रितवाक्यकल्पितैः श्लोकैः ।
 लोकैरपि 'लाहयगुणो' 'मानिन्निरुवत्तुगण्डमन्नवृष ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भट्टानन्दयोगिप्रवरविरचितेऽलंकारसंग्रहे*
 रसनिर्णयो नाम तृतीयः परिच्छेदः ।

* विहितगुणः G. 1.

* मानिनीचित्तमुग्धमन्नवृष P.

* सर्वालंकारसंग्रहे A. U.

चतुर्थः परिच्छेदः

नेतृसामान्यगुणाः—

विनयो दक्षता त्यागो माधुर्यं प्रियवादिता ।
जनानुरागो वाम्भित्वं शौचं बुद्धिः कुलीनता ॥ १ ॥
^१वैर्यं स्मृतिस्तथोत्साहो यौवनं मान एव च ।
शौर्यं दृढत्वं तेजश्च धर्मज्ञास्वार्थकारिता ॥ २ ॥
प्रज्ञा कलावेदिता च नेतृसाधारणा गुणाः ।

चतुर्विधा नायकाः—

एवंविधगुणोपेतो नायकः ॥ चतुर्विधः ॥ ३ ॥
धीरोदात्तोऽयं ललितो धीरशान्तोद्धताचिति^२ ।

धीरोदात्तः—

क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वोऽधिकत्यनः ॥ ४ ॥
कृपालुदरनर्हकारी धीरोदात्तो मत्तो यथा ।

“दधतो मङ्गलक्षौमे^३ वसानस्य च वल्कले ।
वदशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥”

^१ स्वैर्यं P.

^२ वचि P. U.

^३ वसानस्य P.

धीरललितः—

सचिवायत्तसिद्धिश्च निश्चिन्तो भोगतत्परः ॥ ५ ॥

सुखी मृदुः कलासक्तः स्याद्धीरललितो यथा ।

“गौरवाद्यदपि जातु मन्त्रिणां दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ।

तद्गवाक्षविषयावलम्बिना केवलेन चरणेन कक्षितम् ॥”

धीरशान्तः—

शुचिर्विवेकी सुभगः सुप्रसन्नः सुखी मृदुः ॥ ६ ॥

द्विजातिको^१ धीरशान्तो विलासी रसिको यथा ।

“भूयो भूयः सविषनगरीरध्यथा पर्यटन्तं

दृष्ट्वा दृष्ट्वा भुवनबलभीतुङ्गवातायनस्था ।

साक्षात्कामं नयमिव रतिमालती माधवं सा”

गाढोत्कण्ठा^२ल्लितललितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥”

धीरोद्धतः—

मायी मात्सर्यवान् हृत्पण्डश्चपलमानसः ॥ ७ ॥

विकृत्यनो वञ्चकोऽङ्कारी धीरोद्धतो यथा ।

“रुद्राद्रेस्तुलनं^३ स्वकण्ठविपिनच्छेदो हरेर्वासनं

कारावेश्मनि पुष्पकस्य हरणं यस्येदृशः केलयः ।

सोऽहं^४ दुर्दमबाहुदण्डसचिवो लङ्केश्वरस्तस्य मे

का श्लाघा घुणजर्जरेण धनुषा कृष्टेन भग्नेन वा ॥”

^१ द्विजाधिकः A. U.

^२ सं P.

^३ कलितकलितैः P.

^४ यत्नं G. 1.

^५ सोऽहं A. U.

पुनश्चतुर्विधा नायकाः—

नायकत्वमवस्थाभिरेषां सर्वरसेष्वपि ॥ ८ ॥
प्रत्येकमेषां 'मृङ्गरे' अवस्थाभिश्चतुरात्मता ।
दक्षिणश्च शठो धृष्टोऽनुकूलश्चेति कीर्तिताः ॥ ९ ॥

दक्षिणः—

एकस्यां सक्तचित्तोऽपि कान्तास्वन्यासु यः समम् ।
वर्तते गूढरागः 'सन् प्रोक्तोऽसौ दक्षिणो यथा ॥ १० ॥
“ज्ञाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसु-
र्धूते रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याथ च ।
इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाथ विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिभूदमनसा द्वित्राः स्थिते' नाडिकाः ॥ ”

शठः—

गूढविमियकारी तु शठ इत्युच्यते यथा ।
“शठान्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा
यदाक्षिप्यन्नेव प्रशिथिलभुजमन्धिरभवः ।
तदेतत्काचक्षे घृतमधुमयत्वह्वहवचो-
विषेष्ठाघूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति ॥ ”

धृष्टः—

व्यक्तान्यासकृच्चिह्नः स्याद् धृष्टो वितथनाग्यथा' ॥ ११ ॥
“तस्याः सान्द्रविलेपवस्तनतटप्रक्षेपमुद्राङ्कितं
किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ।

^१ अङ्गराजस्यासु G. 1.

^२ स वक्तुः G. 1.

^३ विपत्ताः A.

^४ विपत्तवाम्मथा U.

इत्युक्ते क तदित्युदीर्य सहसा तत्संममार्हं मया
साक्षिष्ठा रभसेन तत्सुखवशाच्चन्या च तद्विस्मृतम् ॥”

अनुकूलः—

अनुकूलस्त्वेकरसोऽनन्यासङ्गमविग्रहा ।

“ विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।
अद्वैतस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥”

षोडशविधा नायकाः—

इत्युदात्तादिनेतृणां येदाः षोडश कीर्तिताः ॥ १२ ॥

पुनस्त्रिविधा नायकाः—

उपेष्टमध्याधमत्वेन तेषामेव त्रिरूपता ।

अष्टचत्वारिंशद्विधा नायकाः—

एवं नेतृभिदास्त्वष्टचत्वारिंशत्पकीर्तिताः ॥ १३ ॥

नायकसहायाः—

^१पीठमर्दो विटविदूषकौ नेतृसहायकाः ।

पीठमर्दः—

पीठमर्दः कार्यदक्षः किञ्चिद्गुणस्ततः ॥ १४ ॥

विटः—

नेतृचित्तानुकूलैकविधो विट इतीरितः ।

विदूषकः—

विदूषकः प्रसङ्गेषु नेतृहास्यकरो मतः ॥ १५ ॥

^१ पीठमर्दविटविदूषकाः P.

प्रतिनायकाः—

लुब्धो वीरोद्धतः स्तब्धः पापकुत्प्रतिनायकाः ।

नायकविशेषगुणाः—

यौवने ^१सत्त्वसंभूताः पुंसां शोभादयो गुणाः ॥ १६ ॥

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं स्थैर्यतेजसी ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ तेषां लक्ष्माभिधीयते ॥ १७ ॥

शोभा—

नीचैर्गुणाधिकैः ^२स्पर्शा शोभायां शौर्यदक्षते ।

विलासः—

गतिः सचैर्या दृष्टिश्च विलासे सस्मितं वचः ॥ १८ ॥

माधुर्यम्—

श्लक्ष्णो विकारो माधुर्यं संशोभेऽतिमहत्यपि ।

गाम्भीर्यम्—

गाम्भीर्यं यत्प्रभाषेण विकारो नोपलभ्यते ॥ १९ ॥

स्थैर्यम्—

व्यवसायादचलनं स्थैर्यं विघ्नकुलादपि ^३ ।

तेजः—

अधिज्ञेयाद्यसहनं तेजः प्राणालयेष्वपि ॥ २० ॥

ललितम्—

शृङ्गाराकारचेष्टत्वं सहजं ललितं मृदु ।

^१ सति A. ...

^२ नीचैर्गुणाधिकैः P.

^३ शतादपि P.

मौदार्यम्—

प्रियोक्त्या जीवितादानमौदार्यं सदुपग्रहः ॥ २१ ॥

विविधा नायिकाः—

स्वान्या साधारणा चेति तद्गुणा नायिकास्त्रिधा^१ ।

स्वीया—

स्वीया स्त्रीलार्जवयुता लज्जायुक्ता सती यथा ॥ २२ ॥

“शुश्रूषस्व^२ गुरुन् कुरु प्रियसखीकृत्यं सपत्नीजने

^३भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने^४ भ्रात्येष्वनुत्सेकिनी

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याषयः ॥”

अन्या—

अन्यान्योदा कन्यका च नान्योदाङ्गिरसे क्वचित् ।

कन्यानुदा स्वेच्छपास्यां रागोऽङ्गाङ्गिरसे यथा ॥ २३ ॥

“एवं धादिनि देवर्षी पार्श्वे पितुरघोशुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥”

साधारणा—

साधारणा स्याद्गणिका कलाभागलभ्यधौर्त्ययुक्^५ ।

रक्तेव रञ्जयेदाढ्यान् निःस्वाभिर्वासयेद्यथा ॥ २४ ॥

“यदा येन सभायुक्ता तदा तद्गारुषिता ।

वियुक्ता स्वरुचि भसे वेद्यथा किं स्फाटिकी शिला ॥”

^१ नायिका विधा U. ^२ शुभं A. ^३ भर्तुं U. ^४ मोक्षे A. ^५ धैर्ययुक् P.

स्वाभाविकमिदं तासां लक्षणं रूपकेषु तु ।
रक्तेव तत्प्रहसने नैषा दिव्यनृपाश्रये ॥ २५ ॥

त्रिविधा स्वीया—

स्वीया तु मुग्धा मध्या च प्रगल्भेति त्रिधा मता ।

स्वीयमुग्धा—

मुग्धा नववयःकामा रतौ वामाल्पकृद्यया ॥ २६ ॥

“अङ्कुरकुचमङ्गमायतदशः स्वान्तं विशन्मन्मथं
रौद्रोमलतं ^१वलम्बमलिकं व्यालोलनीलालकम् ।
अङ्गीकारपराङ्मुखं रतमनायासापनोद्यकम्
कोपो यस्य विलासिनः सुकृतिनामेकः स एवाग्रणीः ॥”

स्वीयमध्या—

मध्योदितवयःकामा मोहान्तसुरता यथा ।

“अन्यासि या कथयसि प्रियसंगमेऽपि
विसन्ध्यादुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीवीं प्रति ^२प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः शयामि ^३न हि किञ्चिदपि स्मरामि ॥”

स्वीयप्रगल्भा—

अत्यारूढवयःकामा प्रगल्भा प्रियवक्षसि ॥ २७ ॥

विलीयमानेव रतारम्भेऽप्यस्ववशा यथा ।

“गाढालिङ्गनधामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्भवा
सान्द्रश्लेहरसातिरेकविगलत्काञ्चीनितम्बाम्बरा ।

^१ विलम्बं P.

^२ प्रणिहितव्य करः P, प्रणिहिते च U.

^३ यच्च U.

मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोह्यापिनी
सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥ २८ ॥

त्रिविधा मध्या—

मध्या स्यात् त्रिविधा धीरा धीराधीरेतरेति च ॥ २८ ॥

मध्यधीरा—

धीरा सोत्थासवक्रोक्त्या सागसं खेदयेद्यथा^१ ।

“स्वित्तमातमभरेण ते मुखं वायुना विडुलिताः शिरोरुहाः ।
क्लान्तमङ्गमपि मार्गसंभ्रमात्तावदास्व सुभगात्र मा विश ॥”

मध्यधीराधीरा—

साश्रुसोत्थासवक्रोक्त्या धीराधीरा भवेद्यथा ॥ २९ ॥

“बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतं
“खदोऽस्माक्षु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तर्हि रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते
नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नःस्मीत्यतो रुद्यते ॥”

मध्याधीरा—

साश्रुनिष्ठुरभाषाभिरधीरा सागसं यथा ।

“यातु यातु किमनेन तिष्ठता मुञ्च मुञ्च सखि मादरं कृथाः ।
खण्डिताधरकलङ्कितं खलं शक्नुमो न नयनैर्निरीक्षितुम् ॥”

त्रिविधा प्रगल्भा—

प्रगल्भापि त्रिधा धीरा धीराधीरेतरेति च ॥ ३० ॥

^१ खेदयेद्यथा A.

^२ खेदो P.

प्रगल्भधीरा—

साधहित्वादरोदास्ते सुरते विहितागसम् ।

प्रगल्भधीरा दयितं स्वेदयेत्कुपिता यथा ॥ ३१ ॥

“एकत्रासनसंगतिः^१ परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरत-

स्ताम्बूलानयनच्छलेन रभसारूपोऽपि संविभ्रितः ।

आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्याहारयन्त्यान्तिके

कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥”

“जायस्ता कलहं पुरेव कुरुते न संसने वाससो

भुम्रभ्रूगति खण्ड्यमानमधरं धत्ते न केशग्रहे ।

अङ्गान्यर्पयति स्वयं भवति नो वामा हठालिङ्गने

तन्व्या शिक्षित एष संप्रति^२ कुतः कोपप्रकारोऽपरः ॥”

प्रगल्भधीराधीरा—

प्रगल्भधीराधीरा तु वक्रसोत्प्रासवाग्यथा ।

“कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना विग्रहो यत्र मौनं

यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः ।

तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैखसं पश्य जातं

त्वं पादान्ते छुठसि न च मे मन्युमोक्षः खलायाः^४ ॥”

प्रगल्भधीरा—

अपि प्रगल्भधीरा संतर्ज्य संताडयेद्यथा ॥ ३२ ॥

^१ संस्थितिः P.

^२ पुनः A. U.

^३ अङ्गं नार्पयति P.

^४ प्रियया A.

“ कोपात्कोमललोलाहुलतिकापाशेन बद्धा दृढं
 नीत्वा ^१मोहनमन्दिरं दयितया सायं सखीनां पुरः ।
 भूयो नैवमिति स्खलन्मृदुगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं
 घन्यो हन्यत एव निहनुतिपरः प्रेयान् रुदत्या हसन् ॥ ”

वद्विधा मध्या—

अपेक्षाकनिष्ठाभेदेन पुनर्यध्या तु वद्विधा ।

— वद्विधा प्रगल्भा—

प्रगल्भापि पुनस्ताभ्यां मेदाभ्यां वद्विधा यथा ॥ ३३ ॥

“ दृष्टैकासनसंगते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
 देकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलात् ^२ ।
 ईषद्विकृतकंधरः सपुलकप्रेमोल्लसन्मानसा-
 मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥ ”

अष्टौ नायिकावस्थाः—

आसामष्टाववस्थाः स्युः स्वाधीनपतिकादिकाः ^३ ।
 स्वाधीनपतिकाया च ^४ तथा वासकसज्जिका ॥ ३४ ॥
 कलहान्तरिता विप्रलब्धा शोषितभर्तृका ।
 विरहोत्कण्ठिता चैव खण्डिता चाभिसारिका ॥ ३५ ॥

स्वाधीनपतिका—

आसन्नायचरमणा स्वाधीनपतिका यथा ।

“ मा गर्वमुद्रह कपोलतले चकास्ति
 कान्तस्वद्वस्तलिखिता मम भञ्जरीति ।

^१ कस्यचित् P.

^२ इवः A. U.

^३ उक्तः A.

^४ यथा A.

अन्यापि किं 'सस्त्रि न भाजनमीदृशीनां
धैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥”

वासकसखिका—

एष्यत्प्रिया मृदा वासकसज्जालंकृता यथा ॥ ३६ ॥

“विमुक्तमालिन्यविशेषकान्तिरामुक्ततारामलचारुहारा^१ ।
स्फीताम्बरा प्रीतिमुपैति काचिदुदेप्यतीन्दौ सति ग्रामिनीष ॥”

कलहान्तरिता—

विधूय दयितं चार्ता कलहान्तरिता यथा ।

“अनुकूलजनोऽनुनेतुकामः^२ परुषे यादनतो गतोऽवधूतः^३ ।
शिशिरं सलिलं शिखाभिरमेनिहतं किं न गुणं निजं जहाति ॥”

विप्रलब्धा—

विमानिता विप्रलब्धा नायाते समग्रं यथा ॥ ३७ ॥

“उत्तिष्ठ दूति ग्रामो ग्रामो यातस्तथापि नायातः ।
‘मिथ्याप्रलापशीले विश्वासः कुत्र धूर्तेऽस्मिन् ॥”

प्रोषितमर्तुका—

देशान्तरगते प्रोषितप्रिया दयिते यथा ।

“उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
मद्भोत्राङ्गं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।

^१ न सस्त्रि P. ^२ तारहारा U. ^३ परुषैः U. ^४ विवृत A.

^५ The Das'aripaka reads the second half thus:

यातः परमपि जीवेजीवितनाथो भवेत्तस्याः । (Pa. 2.)

तन्त्रीमाद्री नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचि-

द्रूयो भूयः स्वयमधिकृतां मुच्छेनां विस्मरन्ती ॥ ”

विरहोत्कण्ठिता—

चिरयत्यव्यलीके तु विरहोत्कण्ठिता यथा ॥ ३८ ॥

“सखि स विजितो वीणावाद्यैः कयाप्यमरस्त्रिया^१

पणितमभवसाभ्यां तत्र क्षपा ललिता^२ ब्रुवम् ।

कथमितरया शेफालीषु स्फुरत्कुसुमास्वपि

प्रसरति नमोमध्येऽपीन्दौ प्रियेण विलम्ब्यते ॥ ”

स्वण्डिता—

स्वण्डितेर्ध्यावती ज्ञातस्मरचिह्ने पिये यथा ।

“नवनखपदमङ्गं गोपयस्वंगुकेन

स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदृष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पन्

नवपरिमलान्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥ ”

अभिसारिका—

सरेद्वा सारयेद्वाभिसारिका काण्डुकं यथा ॥ ३९ ॥

“प्रक्षिभिलनिजलज्जाः प्राङ्मुखं वीक्षामाणा-

स्तिमिरविरतिभीतास्तूर्णमुत्तीर्णमार्गाः ।

^३वलयचल्ललोला वञ्चितात्मीयलोकाः

सततमभिसरेयुः सागसोऽप्यहमनाथान् ॥ ”

^१ अमरस्त्रिका U.

^२ अक्षिता U.

^३ अवञ्चिता P.

^४ वलयचल्ल U.

नायिकादृत्यः—

आसां दूतः सखी दासी धात्रेयी ^१प्रतिवेशिनी ।
लिङ्गिनी शिल्पिनी कारुः स्वयं वा तदसंभवे ॥ ४० ॥

“^२भातः कं हृदयं निधाय सुचिरं रोमाञ्छिताङ्गी मुहु-
र्जृम्भामन्धरतारकां विलुलितापाङ्गां दधाना दशम् ।
सुसेवालिसितेव शून्यहृदया रेखावशेषीभव-
स्थात्मद्रोहिणि किं हिया कथय मे मूढो निहन्ति स्मरः ॥”

नायिकालंकाराः—

यौवने सत्त्वजाः स्त्रीणामलंकारास्तु विंशतिः ।
भावो हावश्च हेला च त्रयोऽप्यङ्गसमुद्भवाः ॥ ४१ ॥
शोभा कान्तिस्तथा दीप्तिर्माधुर्यं च प्रगल्भता ।
औदार्यं धैर्यमित्वेते सप्तायनसमुद्भवाः^३ ॥ ४२ ॥
लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलिकिञ्चितम् ।
मोहायितं कुट्टमितं बिम्बोको ललितं तथा ॥ ४३ ॥
विहृतं च विविच्यन्ते तत्र स्वाभाविका दश ।

सत्त्वम्—

निर्विकारो मनोवृत्तिविशेषः सत्त्वमुच्यते ॥ ४४ ॥

भावः—

तस्याथविक्रिया भावो धान्यलंकारकुचया ।
भावो मानसभङ्गारः,

^१ प्रतिवेशिनी A.

^२ U. Omits this stanza.

^३ सप्तायनसमुद्भवाः मत्ताः P.

“ दृष्टिं सा ललितां निभर्ति न शिशुक्रीडासु बद्धादरा
 श्रोत्रे प्रेरयति प्रवर्तितसखीसंभोगवार्तास्वपि ।
 पुंसामङ्गमपेतशङ्कमधुना नारोहति प्राग्यथा
 बाला यौवनशैशवव्यतिकरावष्टभ्यमाना शनैः ॥ ”

हावः—

हावोऽक्षिभ्रूविकृद्यथा ॥ ४५ ॥

“ अव्याजमुग्धमधुरैररविन्दकोण-
 निर्यन्मधुव्रतनिकामनिभैः कटाक्षैः ।
 भावावतारपिशुनैरपि भो वयस्य
 बाला भवन्तमकरोत्पदेशलक्ष्यम् ॥ ”

हेला—

स एव हेला सुन्यक्तः मृक्कारद्योतको यथा ।

“ मकरन्दपानमत्तां मधुकरमालामिवारुणश्यामाम् ।
 अलसविकृतापाङ्गां दृष्टिं प्रेषयति द्रुतिकामिव ते ॥ ”

शोभा—

रूपोपभोगतारुण्यैः शोभाङ्गालङ्कृतिर्यथा ॥ ४६ ॥

“ तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेद्य तन्वीं क्षणं व्यलम्बन्त पुरो निषण्णाः ।
 मृतार्थशोभाद्वियमाणनेत्राः प्रसाधने संनिहितेऽपि नार्यः ॥ ”

कान्तिः—

शोभैव रागनिबिडा कान्तिरित्युच्यते यथा ।

“उन्मीलद्धदनेन्दुदीप्तिविसरैर्दूरे^१ समुत्सारितं
भग्नं पीनकुचस्थलस्य च रुचा हस्तप्रभागर्हितम्^२ ।
एतस्याः कलविहङ्गकण्ठकदलीकल्पं मिलत्कौतुका-
^३दप्राप्ताभिसुखं रूपेण सहसा केशेषु लब्धं तमः ॥”

दीप्तिः—

कान्तरेष हि विस्तारो दीप्तिरित्युच्यते यथा ॥ ४७ ॥

“वनतरुवरवीथीवर्मगाढं पुरस्ता-
त्तन्निजतनुकान्तया तर्जयन्ती तमिस्रम् ।
दिनविरमजिगीषोर्दीपिकेवासमेधो-
श्चरति चकितपादन्याससंभावितोर्वी ॥”

माधुर्यम्—

अश्लाघ्यवस्तुनो योगे माधुर्यं रम्यता यथा ।

“सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मी तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा बल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि^४ मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥”

प्रागल्भ्यम्—

ब्रीडोत्पसाध्वसत्यागः प्रागल्भ्यं गीयते यथा ॥ ४८ ॥

“तथा ब्रीडाविधेयापि तथा मुग्धापि सुन्दरी ।
^५कलाप्रागल्भ्यचातुर्यसमास्वाचार्यकं गता ॥”

^१ विसरैस्त्वर्त्त U.

^२ प्रभाभिर्हितम् U.

^३ अप्राप्ताभिसुखं P.

^४ वनतरुवरादीवर्ति P.

^५ किमिव च P.

^६ कलाप्रयोग P. कलाप्रागल्भ्यचातुर्यं U.

औदार्यम्—

औदार्यं च प्रियोत्कर्षो बह्वायासेऽपि तद्यथा ।

“अलसारुणलोचनारविन्दां परिभोगोचितधूसरैकवेलाम् ।
शिथिलाकुलवेणिबन्धरम्यामवलामन्तिकशायिनीं दिदृक्षे^१ ॥

धैर्यम्—

अचापलहतं चित्तवृत्तं धैर्यं मतं यथा ॥ ४९ ॥

“ज्वलतु गगने रात्रावखण्डकलः शशी
दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति ।
मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया
कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥”

लीला—

प्रियानुकरणं लीला मधुरैश्चेष्टितैर्यथा ।

“आसितानि हसितानि कृतानि प्रेक्षितानि गदितानि गतानि ।
प्रायशोऽनुकुरुते ललिताङ्गी नर्तकीव चतुरं दयितस्य ॥”

विलासः—

प्रिये हृष्टे विलासोऽङ्गक्रियाद्यतिशयो यथा ॥ ५० ॥

“अग्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्ति-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममुत्पलाक्ष्याः ।
तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य-
माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥”

विच्छित्तिः—

स्वस्याप्यलंक्रिया काले^१ विच्छित्तिस्तोषकुयथा ।

“ कर्णार्पितो लोम्रकषायरूक्षे गोरोचनाभङ्गनितान्तगौरे ।

तस्याः कपोले परभागलाभाद्भवन्व चक्षूंषि यवपरोहः ॥ ”

विभ्रमः—

विभ्रमस्त्वरया काले^२ भूषणव्यत्ययो यथा ॥ ५१ ॥

“ श्रुत्वायातं बहिः कान्तमसमाप्तविभूषया ।

^३ फालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकं कृतम् ॥ ”

किलिकिञ्चितम्—

किलिकिञ्चितमश्रुकृदधर्दिः संकरो यथा ।

“ रतिक्रीडाघूते कथमपि समासाद्य समयं

मया लब्धे तस्याः कणितकलकण्ठार्धमधुरे ।

कृतभ्रंभङ्गासौ प्रकटितविलक्षार्धरुदितं

क्रुधोद्भ्रान्तं कान्तं पुनरपि विदध्यान्मयि मुखम् ॥ ”

मोह्रायितम्—

चित्रादावपि तत्त्वेन नुद्धिर्मोह्रायितं यथा ॥ ५२ ॥

“ चित्रवर्तिन्यपि नृपे तत्त्वावेलेन चेतसा ।

वीडार्धवलितं चक्रे मुखेन्दुमवशैव^४ सा ॥ ”

मोह्रायितं प्रियं स्मृत्वा स्वाङ्गभङ्गादि वा यथा ।

^१ कर्णे P, कर्णे U.

^२ कान्ते P.

^३ अवशैव A.

“स्मरदवधुनिमित्तं गूढमुन्नेतुमस्याः

सुभग तव कथायां प्रस्तुतायां सखीभिः ।

‘वदति विनतपृष्ठोदस्तपीनस्तनाग्रा

ततवलयितबाहूज्जृम्भितैः स्वाङ्गभङ्गैः ॥”

कुट्टमितम्—

हृष्टान्तः परिरम्भादौ^१ कुप्येत्कुट्टमितं यथा ॥ ५३ ॥

“परिरम्भपरं निजं निरुन्धे करयोः केवलमेव कर्म कान्तम् ।

पुलकैः पुनरुच्यते भवत्याः पुर एव स्फुटमायताक्षि भावः ॥”

बिम्बोक्तः—

गर्वाभिमानावेक्षेन बिम्बोक्तोऽनादरो यथा ।

“सव्याजं तिलकालकानविरलं लोलाङ्गुलीभिः स्पृशन्

वारं वारमुदञ्चयन् कुचयुगमोतं च चीराञ्चलम्^२ ।

यद्भ्रूमङ्गतरङ्गिताञ्चितदृशा सावङ्गमालोकि-

स्तद्गर्वादवधीरितोऽस्मि न पुनः कान्तः कृतार्थीकृतः ॥”

ललितम्—

सुकुमाराङ्गविन्यासो मष्टणो ललितं यथा ॥ ५४ ॥

“सङ्गमङ्गं करकिसलयावर्तनैरालपन्ती

सा पश्यन्ती ललितललितं लोचनस्याञ्चलेन ।

विन्यस्यन्ती वरुणकमले लीलया स्वैरयातै-

र्निःसंगतिं प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी ॥”

^१ इति P.

^२ परिरम्भायोः U.

^३ चीराञ्चलम् P. U.

विहृतम्—

वक्तव्यमपि यन्नोक्तं व्रीडया विहृतं यथा ।

“पादाङ्गुष्ठेन भूमिं किञ्चल्यमृदुना सापदेशं लिखन्ती
भूयो भूयः क्षिपन्ती मयि सितशबले लोचने लोलतारे ।
यक्षत्रं हीनग्रमीषत्फुरदधरपुटं वाक्यगर्भं दधाना
यन्मां नोवाच किञ्चित्स्थितमपि हृदये मानसं तद् दुनोति ॥”

इत्युदाहृतयो नेतृगुणेषूक्ता यथोचितम् ॥ ५५ ॥

नेतारो बहवः सन्तु^१ धीरोदात्तो जगत्त्रये ।

^२तोण्डनिर्यङ्कारस्त्वमेको ^३मन्महीपते ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भुतानन्दयोगिप्रवरविरचितेऽलङ्कारसंग्रहे
नेतृभेदनिर्णयो नाम चतुर्थः परिच्छेदः

^१ सन्ति P.

^२ तोभविर्माङ्गकारी A.

^३ मन्म P.

पञ्चमः परिच्छेदः

रीतिः—

रीतिरात्मात्र काव्यस्य कथ्यते सा चतुर्विधा ।

चतुर्विधा रीतयः—

वैदर्भी च तथा गौडी पाञ्चाली लाटिकेति च ॥ १ ॥

गुणाः—

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥ २ ॥

श्लेषः—

अल्पप्राणाक्षरैः^१ श्लेषः पदैरक्षितिलैर्मतः ।

प्रसादः—

पदैः प्रसन्नैर्यत्रार्थः प्रसादोऽसौ प्रतीयते ॥ ३ ॥

समता—

प्रक्रान्तबन्धो यत्र स्यात्समः सा समता मता ।

माधुर्यम्—

बन्धा मृदुस्फुटोन्मिश्रवर्णविन्यासयोनयः ॥ ४ ॥

सरसौ यत्र शब्दार्थौ माधुर्यं श्रुतिमोदकम् ।

^१ अक्षरः A.

सुकुमारता—

अनिष्टुरैः श्रुतिसुखैर्वर्णैः स्यात्सुकुमारता ॥ ५ ॥

अर्थव्यक्तिः—

अर्थव्यक्तिरनेयोऽर्थः साक्षाद्यत्राभिधीयते ।

दुदारता—

शब्दार्थयोर्युणोत्कर्षो यत्र सा स्यादुदारता ॥ ६ ॥

ओजः—

वाक्ये समासबाहुल्यं ह्यमोजोऽभिधीयते ।

कान्तिः—

कमनीयो लौकिकोऽपि यत्रार्थः कान्तिरुच्यते ॥ ७ ॥

समाधिः—

समाधिरन्यधर्माणामध्यासादर्थगौरवम् ।

वैदर्भी—

^१एतैः समग्रा वैदर्भी वर्ण्यते दशभिर्गुणैः ॥ ८ ॥

असमस्ता द्वित्रपदसमस्ता वा मनोहरा ।

^२वर्गद्वितीयप्रचुरा स्वल्पघोषाक्षरा यथा ॥ ९ ॥

^३वैदेहि पश्चामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलम्बुराशिम् ।

छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ ”

^१ एतैस्तु मित्रा P.

^२ वर्ण्य A.

^३ तारतारम् P.

गौडी—

समस्तात्युद्धटपदामोजःकान्तिसमन्विताम् ।

महामाणाक्षरवर्ती गौडीमाहुर्बुधा यथा ॥ १० ॥

■ अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तवा-

जिस्रब्रह्ममुखौधविभ्रितनवस्वर्गक्रियाकेलिना ।

पूर्वं गाधिसुतेन सामि धटिता धुक्ता नु मन्दाकिनी

यत्प्रासाददुकूलयल्लिरनिलान्दोलैरखेलदिवि ॥ ”

पाञ्चाली—

माधुर्यसौकुमार्यैजःकान्तिभिः सहिता गुणैः ।

समस्तपञ्चपदा पाञ्चाली कीर्त्यते यथा ॥ ११ ॥

■ वैदर्भीकेलिशैले मरकतक्षिस्वरादुत्थितैरंशुदर्भै-

र्त्रैष्ठाण्डाघातभग्नस्यदजमदतया द्वीधृतावाङ्मुखत्वाः ।

कस्या नोत्तानगाया दिवि सुरसुरभेरास्यदेशं गताम्रै-

र्यद्रोमासप्रदानव्रतसुकृतमविश्रान्तमुज्जृम्भते स्म ॥ ”

लाटी—

समस्तरीतिसंमिश्रा लाटी मृदुसमासिनी ।

संयुक्तवर्णभूयिष्ठा स्वल्पघोषाक्षरा यथा ॥ १२ ॥

“ एतन्मन्दविषकतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डुर-

प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते ।

तत्पल्लीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाम्भ्यर्चना-

दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कथाः ॥ ”

रसानां गुणविशेषाः—

शृङ्गारहास्यकरुणशान्ता माधुर्यशालिनः ।
वीररौद्राद्भुतभयबीभत्सेष्वोज उच्यते ॥ १३ ॥
रसेष्वेतेषु सर्वेषु प्रसादः परिकीर्तितः ।
अन्ये गुणा यथायोगं योजनीयाः पृथक्पृथक्^१ ॥ १४ ॥

अर्थालंकाराः—

अयार्यानामलंकाराः कथ्यन्ते सांप्रतं क्रमात् ।
स्वभावाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावृत्ती ॥ १५ ॥
आक्षेपोऽर्यान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ।
समासातिशयोक्तेः हेतुः सूक्ष्मो लघुः क्रमः ॥ १६ ॥
मेयो रसवदूर्जस्वि पर्यायोक्तं समाहितम् ।
उदात्तापह्नुतिश्छिष्टविशेषास्तुल्ययोगिता ॥ १७ ॥
विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने ।
सहोक्तिः परिवृत्त्याशीर्वक्रोक्तिरथ संकरः ॥ १८ ॥

स्वभावोक्तिः—

यद्यद्वस्तु यथावस्थं तथा तद्रूपवर्णनम् ।
स्वभावोक्तिरिति ख्याता सैव जातिर्मता यथा ॥ १९ ॥

“अङ्गोपान्तमुपाश्रितो गजमुखो मातुर्भुजालम्बितः
स्तन्यास्वादसुखातिरेकतरलस्तद्वक्रवत्तेक्षणः ।
हस्ताग्रेण पयोधरान्तरमुखं गृह्णन्मुहुर्लीलया
पादाब्जं मणिकिंकिणीपरिगतं मेह्लोलयन्यातु नः^२ ॥”

चतुर्विधा स्वभावोक्तिः—

जातिक्रियागुणद्रव्यभेदैः^१ सापि चतुर्विधा ।

उपमा—

यस्य येनास्ति सादृश्यं यस्मात्कस्मात्प्रकारतः ॥ २० ॥

उपमा नाम तस्योक्तिरिववद्वादिभिर्यथा ।

“उन्मुक्तकब्जुकतयेयमुदारकान्तिः शस्त्रीव शम्बररिपोरपनीतकोशः ।
रक्तवगुण्ठनपटीरचितापिधाना संध्याम्बुवाहकलितेव शशाङ्करेखा ॥”

बहुवस्तत्प्रकाराः स्युस्तेषामन्यत्र विस्तरः ॥ २१ ॥

रूपकम्—

एकत्र रूपणं यत्स्यादुपमानोपमेययोः ।

रूपकं नाम तथापि बहुभेदयुतं यथा ॥ २२ ॥

“मन्दस्मितं मधुरमम्बु मुखं सरोजं
मन्दारदाम महितं ननु बाहुयुग्मम् ।
पुण्याहपूर्णकलशौ पृथुलौ स्तनौ ते
नीराजना निजकटाक्षनिरीक्षणानि ॥”

दीपकम्—

सुबन्तं वा तिङन्तं वा पदमेकत्र संगतम् ।

सर्वोपकारकं स्याच्चेत्तदाहुर्दीपकं यथा ॥ २३ ॥

सुबन्तदीपकम्—

“अक्षं विक्षिपति ध्वजं विमजते मृद्राति नद्धं युगं
चक्रे चूर्णयति क्षिणोति तुरगान् रक्षःपतेः पक्षिराट् ।

^१ मेधाध A. U.

रुन्वे गर्जति तर्जयत्यभिभवत्यालम्बते ताडय-
त्याकर्षत्यपर्कवति प्रचलति न्यञ्चत्युदञ्चत्यपि ॥ ”

तिलन्तदीपकम्—

“ संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पल्लवरागताग्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ ”

आवृत्तिः—

उक्तस्यानेकधोक्तिः स्यादावृत्तिः सा मता^१ यथा ।

“ विश्वं जित्वा भवानद्य विहरत्यवरोधनैः ।
विहरत्यप्सरोभिस्ते रिपुवर्गो दिवं गतः ॥ ”

आक्षेपः—

आक्षेपः प्रतिषेधोक्तिः कालधर्मादिकात्मनाम्^२ ॥ २४ ॥
आक्षेप्यानामनन्तत्वादाक्षेपोऽपि तथा यथा ।

“ कस्तूरीतिलकं बाले फाले मा कुरु मा कुरु ।
अद्य साम्बं भजामीति जृम्भते शशलाञ्छनः ॥ ”

अर्थान्तरन्यासः—

प्रस्तुतार्थस्य सिद्धार्थं विन्यासोऽर्थान्तरस्य यः ॥ २५ ॥
असावर्थान्तरन्यासो भिद्यते बहुधा यथा ।

“ आतपे धृतिमता सह बध्वा यामिनीविरहिणा विहगेन ।
सेहिरे न किरणा हिमरश्मेर्दुःखिते मनसि सर्वमसङ्गम् ॥ ”

^१ आवृत्तिः संमता U.

^२ कालधर्मदिगात्मनाम् A.

व्यतिरेकः—

शाब्दे प्रातीतिके वापि 'सादृश्ये सति वस्तुनोः ॥ २६ ॥
तयोर्यज्ञेदकथनं व्यतिरेको मतो यथा ।

“ अभिलवेलौ गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि ।
असावञ्जनसंकाशस्त्वं तु चामीकरद्युतिः^१ ॥ ”
“ हीना दानगुणेन हेमवलयैस्त्यक्ता गता विभ्रमै-
‘भीता त्वत्परिभूतिसंशयवती मध्येजलं संश्रिता ।
किंचैतत्कुचकुम्भयुग्मविगल्लक्षौमापिधानोज्झिता
बाले बालमृणालिका कथमियं त्वद्बाहुवल्लीसमा ॥ ”

विभाषना—

स्वकारणनिराकृत्या कारणान्तरकल्पनम् ॥ २७ ॥
विभावना स्वभावो वा विभाव्यो यत्र सा यथा ।

“ असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवारूपं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमखं बाल्यात्परं साधययः प्रपेदे ॥ ”
“ अनञ्जितासिता दृष्टिर्भूरनावर्जिता नता ।
अरञ्जितारुणच्छायमधरं तव सुन्दरि ॥ ”

समासोक्तिः—

वस्तु किंचिदभिप्रेत्य तत्सुल्यस्यान्यवस्तुनः ॥ २८ ॥
उक्तिः समासरूपत्वात्सा समासोक्तिरिष्यते ।
अन्यापदेश इत्यस्या नामान्यच्चोच्यते यथा ॥ २९ ॥

^१ सादृश्यं यत्र A. I.

^२ प्रभः A. G. I.

^३ भूयः G. I.

^४ विलसत् P.

“मुग्धे यदाकलयसे भृगातृष्णिकाम्भ-
स्तद्विद्धि तामरसनेत्रि तटाकवारि ।
अस्मिन् यथेष्टमवगाह्य सुखं विहृत्य
‘चिन्तामदाकुरु चिराय विमुञ्च तापम् ॥’”

अतिशयोक्तिः—

विवक्षितार्थविषये लोकवृत्तातिशायिनी ।
उक्तिस्वतिशयोक्तिः स्यादनुद्देगकरी यथा ॥ ३० ॥

“यदगारंघटाद्विकुट्टिमस्रवदिन्दूपलतुन्दिलापगा ।
मुमुचे न पतिप्रतौचिती प्रतिचन्द्रोदयममगङ्गाया ॥”

उत्प्रेक्षा—

यथार्थस्यान्यथा कलृप्तिरुत्प्रेक्षा साभिधीयते ।
मन्येऽङ्गेध्रुवंपायोनुनमित्यादिभिर्यथा ॥ ३१ ॥

“यदेतस्मिन्मिन्दौ जलदलवलीलां प्रकुरुते
तदाचष्टे लोकः शश इति न मां तु प्रति तथा ।
अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी-
कटाक्षोल्कापातम्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥”

उत्प्रेक्षाव्यञ्जकः—

इवञ्चब्दः क्रियायोगे तूत्प्रेक्षान्वयञ्जको यथा ।

“अयोध्यापुरनारीणां मुखसौन्दर्यलिप्तया ।
सरोजानि सरोमध्ये चरन्तीव च्छिरं तपः ॥”

१ चिन्ता पराकुरु विमुञ्च चिराय U.

हेतुः—

कारकं 'व्यञ्जकं वापि हेतुर्यत्र विशेषणम् ॥ ३२ ॥
निर्वर्त्ये वा विकार्ये वा भाष्ये वा कारकं यथा ।

- “अथमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।
उत्सादयति लोकस्य प्रीतिं दक्षिणमारुतः ॥”
- “एष ते विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधरः ।
करोति कस्य नो मुग्धे पिपासाव्याकुलं मनः ॥”
- “मानयोग्यां करोमीति प्रियस्थाने कृतां सस्मीम् ।
बाला भ्रूभङ्गजिह्वाक्षी पश्यति स्फुरिताधरम् ॥”
- “अवधैरिन्दुपादानामसाध्यैश्चन्दनाम्भसाम् ।
देहोष्मभिः सुबोधं ते सखि कामातुरं मनः ॥”
- भावाभावादिभेदेन हेतुभेदास्त्वनेकत्राः ॥ ३३ ॥

सूक्ष्मः—

इक्षिताकारलक्ष्यार्थसौक्ष्म्यात्सूक्ष्मो पतो यथा ।

- “पथि पथिकवधूभिः सादरं पृच्छयमाना
कुशल्यदलनीलः कोऽयमार्थे तथेति ।
स्मितविकसितगण्डं व्रीढविभ्रान्तनेत्रं
मुखमवनमयन्ती स्पष्टमाचष्ट सीता ॥”

लवः—

वचसा चेष्टयार्थस्य गोपनं वा प्रकाशनम् ॥ ३४ ॥
लेशमेके विदुर्निन्दां स्तुतिं वा लेशतो यथा ।

- “ निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातधीढागमे
वार्षी क्षातुमित्तो गतासि न पुनस्तस्याघमस्यान्तिकम् ॥ ”
- “ दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।
आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती
शास्त्रासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ ”

क्रमः—

उद्दिष्टानां पदार्थानां क्रमेणैवानुदेशिभिः ॥ ३५ ॥
सह संयोगकथनं कम इत्युच्यते यथा ।

- “ हिमशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरत्सु
स्तनतपनवनाम्भोहर्म्यगोक्षीरपानैः ।
सुखमनुभव राजन् त्वद्विषो यान्तु नाशं
दिवसकमललज्जाशर्वरीरिणुपङ्क्तैः ॥ ”

प्रेमः—

- प्रेमः प्रियतरालापः प्रेमादिरव्यापकं यथा ॥ ३६ ॥
- “ ^१अवैमि पूतमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमाः ।
मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाम्भसा च वः ॥ ”

^१ The Poona MS. omits this stanza and gives the stanza
मलयवनमल्ल etc. as the example.

रसवत्—

‘रसानामेव सर्वेषामुत्कर्षो रसवद्यथा ।

“ मलयपवनमन्दस्पन्दमानारविन्द-

मसरदलिविलासप्रौढिपाटञ्चराणाम् ।

अधिगतिरहमेवालीकरोषस्पृशां स्या-

मलसबलदपाङ्गालोकितानाममुष्याः ॥ ”

रसानामिह चान्येषामुत्कर्षस्तूह्यतां बुधैः ॥ ३७ ॥

अत्यङ्कारवद्वाक्यमूर्जस्वीत्युच्यते यथा ।

कर्जस्वि—

“ क्षुद्राः संव्रासमेनं विजहित हरयो भिन्नशकेभकुम्भा

युष्मद्वात्रेषु लज्जां दधति परममी सायकाः संपतन्तः ।

सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमपि न हि रुषो नन्वहं मेघनादः

किञ्चिद्भूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥ ”

पर्यायोक्तम्—

इष्टमर्थप्रनाख्याय साक्षात्तस्यैव सिद्धये ॥ ३८ ॥

यत्प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं मतं यथा ।

“ त्वं मुग्धाक्षि विनैव कञ्जुलिकया धत्से मनोहारिणी

शोभामिष्यभिधायिनि प्रियतमे *तद्वेणिकासंस्पृक्षि ।

* Poona MS. reads रक्षोभूतो रसमयथा and gives the stanza

“ अयं स रानोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्युरुज्ज्वलस्पर्शी नीवीषिलंसनः करः ॥ ”

as the example instead of मलयपवन etc.

* तद्वेणिका, P.

शय्योपान्तनिविष्टसस्मितवधूनेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातः शनकैरलीकवचनोपान्यासमालीजनः ॥ ”

समाहितम् —

किञ्चिदारभमाणस्य कार्यं दैववशात्पुनः ॥ ३९ ॥
तत्साधनसमापत्तिः समाहितमिदं यथा ।

“ भानमस्वा निराकृतौ पादयोर्मे पतिष्यतः ।
उपकाराय द्विष्टचेदमुदीर्णं धनभर्जितम् ॥ ”

उदात्तम् —

तदुदात्तं यन्महत्त्वमाशयैश्वर्ययोर्यथा ॥ ४० ॥

“ गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः ।
यो रावणशिरश्छेदकार्यभारेऽप्यविक्रमः ॥ ”
“ रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिबिम्बशतैर्वृतः ।
ज्ञातो लङ्घेश्वरः कृच्छादाज्ञनेयेन तत्त्वतः ॥ ”

अपह्नुतिः—

सत्यार्थापह्वादन्यप्रकारोऽपह्नुतिर्यथा ।

“ नेयं निशा दिवस एव भवेत्कथं मे
निद्रान्धथा नयनयोर्युगलं न याति ।
नामं शशी तपन एव तनोति ताप-
मुत्पात एव यदि मास्तु विभान्ति ताराः ॥ ”

श्लिष्टम् —

एकरूपमनेकार्थं श्लिष्टं बहुविधं यथा ॥ ४१ ॥

“ प्रौढपयोधरभारा प्रावृष्मलिनाम्बरा प्रबाष्पधरा ।
मानसगत राजहंसा मानवतीवाध भाति मदनार्ता ॥ ”

वक्षेवोक्तिः—

गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्पदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव विशेषोक्तिर्मता यथा ॥ ४२ ॥

“ धनुः पौर्ण्य सौर्वी मधुकरमयी चञ्चलदृशां
दृशां कोणो बाणः सुहृदपि जडात्मा हिमकरः ।
तथाप्येकोऽनङ्गस्त्रिभुवनमपि व्याकुलयति
क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ ”

तुल्ययोगिता—

यत्प्रसिद्धगुणैः साम्यकथनं यस्य कस्यचित् ।

स्तुत्या वा निन्दया तुल्ययोगिता सा मता यथा ॥ ४३ ॥

“ यमः कुबेरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि ।
बिभ्रत्यनन्यविषयां लोकपाला इति श्रुतिम्^१ ॥ ”
“ संगतानि मृगाक्षीणां तटिद्विलसितानि च ।
क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ ”

विरोधः—

उक्तैः पदार्थैर्यैः कश्चिद्विरुद्धोऽर्थः प्रसाध्यते ।

विरोध इति विज्ञेयः सोऽपि नानाविधो यथा ॥ ४४ ॥

“मृणालबाहु रम्भोरु पद्मोत्पलदलेक्षणम् ।

अपि ते रूपमस्माकं तन्नि तापाय कल्पते ॥”

अप्रस्तुतस्तुतिः—

अप्रस्तुतस्तुतिः सा स्यादप्रक्रान्तेऽपि या स्तुतिः ।

सेवादिक्लेशनिर्विण्णमानसेन कृता यथा ॥ ४५ ॥

“मन्दिरमरविन्दकुटी विसमशनं शयनमम्बुजदलानि ।

कल्लोला हिन्दोला मराल्यूनीस्तपांसि भूयांसि ॥”

व्याजस्तुतिः—

यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ यथा ।

कीर्तिस्ते दयिता तदीयजठरे लोकत्रयं वर्तते

तस्मात्त्वं जगतां पिता पितृधनं तेनार्थिनां त्वद्धनस ।

^१त्यागं ते जगदेकमल्लनृपते त्यागं न मन्यामहे

कस्त्यागः स्वकुटुम्बपोषणविधायार्थव्ययं कुर्वतः ॥

निदर्शना—

अर्थान्तरमुपन्यस्य किञ्चित्सत्सदृशं यदा^२ ॥ ४६ ॥

सदसदा निदर्श्येत निदर्शनमिदं यथा ।

“अणुमपि परकीयं हन्त सन्तो नयन्ते

गुणमधिकगुरुत्वं तद्धि तेषां स्वभावः ।

सरसिजकुहरान्तःपत्रमात्रप्रभूतं

परिमलमपि वाताः किं न विस्तारयन्ति ॥”

^१ नीरश्रीरपरमलनृपते P.

^२ यदि P.

“दुर्जनः परिहर्तव्यः साधुभिः^१ सख्यवैरयोः ।
श्वा भवत्पणकाराय लिहन्तपि^२ दशत्रपि ॥”

सहोक्तिः—

सहोक्तिः सहभावस्य वस्तुनां कथनं यथा ॥ ४७ ॥

“सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः संप्रति रात्रयः ।
पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥”
“कम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।
तद्गङ्गालानतां प्रातैरङ्गोलैः सार्धमानताः ॥”

परिवृत्तिः—

अर्थानां यो विनिमयः परिवृत्तिस्तु सा यथा ।

“कथयिकथयदक्षस्ते खड्गो भूपाल वैरिणाम् ।
हृत्वा भूमण्डलं दत्ते रम्भाघाः कुचमण्डलम् ॥”

आशीः—

आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्यासंसनं यथा ॥ ४८ ॥

“सव्यार्धजानिः सनकादिवन्द्यः कनल्लाटः कमलारिजूटः ।
मुदे सदैवास्तु सुसुक्ष्ममृगयः श्रीकण्ठनामा^३ श्रितवत्सलो नः^४ ॥”

^१ धीमता P. G. 1.

^२ स्मृन्तपि G. 1.

^३ दिगन्तमगमत्तस्य कीर्तिः प्रस्यर्थिभिः सह ।

दीर्घायते मम श्वासैरिमाः संप्रति रात्रयः ॥ G. 1.

^४ गङ्गालानपरिच्छिद्यैः A 1.

^५ नावः P.

^६ वः P. U.

वक्रोक्तिः—

कोपात्प्रियवदुक्तिर्या वक्रोक्तिः कथ्यते यथा ।

“साधु दूति पुनः साधु कर्तव्यं किमतः परम् ।
यन्मदर्थे विभिन्नास्ति^१ दन्तैरपि नस्त्रैरपि ॥”

संकरः—

नानालंकारसंयोगात्कथ्यते संकरो यथा^२ ॥ ४९ ॥

“आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखाम्बुजम् ।
कोशदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥”

अलंकारप्रभेदानामनेकत्वात्पृथक्पृथक् ।

दिङ्मात्रमत्र कथितं संग्रहत्वान्न विस्तृतिः^३ ॥ ५० ॥

प्रमाणालंकाराः—

अथ प्रमाणालंकाराः कथ्यन्ते सांप्रतं क्रमात् ।

प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कणादसुगतौ पुनः ॥ ५१ ॥

अनुमानं च तच्चायं सांख्याः शब्दं च ते अपि ।

न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानं च केचन ॥ ५२ ॥

अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः ।

अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा ॥ ५३ ॥

संभवैतिश्रुतानि तानि पौराणिका जगुः ।

^१ विभ्रमास्ति A 1. विद्वत्तास्ति U.

^२ संकरः कथ्यते यथा U.

^३ विस्तृतिः A. 1.

प्रत्यक्षम्—

इन्द्रियाणामर्थयोगे यज्ज्ञानमुपजायते ॥ ५४ ॥
 तत्प्रत्यक्षं समाख्यातं मनसा चेन्द्रियाणि षट् ।
 प्रत्यक्षं द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकम् ॥ ५५ ॥
 नामादिभिर्विशिष्टार्थविषयं सविकल्पकम् ।
 अविशिष्टार्थविषयं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ॥ ५६ ॥
 इन्द्रियोत्पन्नविज्ञानं प्रत्यक्षालंक्रुतिर्यथा ।

“कान्तकान्तवदनप्रतिबिम्बे भग्नबालसदृकारसुगन्धौ ।
 स्वादुनि ^१प्रणदितालिनि शीते निर्वधार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥”

निर्वृतिर्मेनसो वृत्तिरिन्द्रियैरूपनीयते ॥ ५७ ॥

अनुमानम्—

हेतुना हेतुमज्ज्ञानमनुमानं तदुच्यते ।
 दृष्टं सामान्यतो दृष्टमिति चास्य विधाद्वयम् ॥ ५८ ॥
 पूर्वं प्रत्यक्षयोग्यार्थमन्यार्थमितरथया ।

“चूर्णवज्रं छलितसगाकुलं” छिन्नमेखलमलक्षकाङ्क्षितम् ।
 उत्थितस्य शयनं विलासिनस्तस्य विभ्रमरतान्यवेदयत् ॥”

“परिरम्भपरं निजं निरुन्वे करयोः केवलमेव कर्म कान्तम् ।
 पुलकैः पुनरुच्यते भवत्याः पुर एव स्फुटमावताक्षि भावः ॥”

आगमः—

यथार्थदर्शिनः पुंसो यथादृष्टार्थवादिनः ॥ ५९ ॥

उपदेशः परार्थो य आत्मनः ॥ मतो यथा ।

“परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः ।
वदामि तत्त्वं भवतो न विधेया कदाचन ॥”

उपमानम्—

सादृश्यात्सदृशज्ञानमुपमानमिहोच्यते ॥ ६० ॥
अनुभूतार्थमननुभूतार्थं द्विविधं यथा ।

“अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं
न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्मीचकार ।
सपदि गतमनस्कश्छिन्नमास्यानुकीर्णं
रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥”
“तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषात्मन मण्डले ।
समूहस्तारकाणां यः शकटाकारमाश्रितः ॥”

अर्थापत्तिः—

दृष्टः श्रुतोऽपि वा योऽर्थः स्वस्यैवानुपपत्तितः ॥ ६१ ॥
प्रसूतेऽर्थान्तरे बुद्धिं सार्थापत्तिर्मेता यथा ।
“निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।
अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥”
“रुचिषाम्नि भर्तारि भृशं विमलाः परलोकमभ्युपगते विविशुः ।
उच्चलनं त्विषः कथमिवेतरथा सुलभोऽन्यजन्मनि स एव पतिः ॥”

व्यभावः—

अर्थस्याविद्यमानत्वमभाव इति कथ्यते ॥ ६२ ॥

प्रागभावोऽथ मध्यसंश्रान्त्योन्वीभाव एव च ।

अत्यन्ताभाव इत्येवं चतुर्धा भिद्यते यथा ॥ ६३ ॥

“अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।

अनिग्रहेण चाक्षाणां व्यसनं जायते नृणाम् ॥”

“धृतिरस्तमिता^१ रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।

गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं ह्यवनीयमद्य मे ॥”

“कर्णोत्पलं न चक्षुस्ते न चक्षुः श्रवणोत्पलम् ।

इति जानन्नपि जनो मन्यते दीर्घनेत्रताम् ॥”

“सव्यापसव्यत्यजनाद् द्विरुक्तैः पञ्चेषुब्रह्मैः पृथगर्जितास्तु ।

वशास्तु शेषा स्तल्ल तद्दशा या तथा नभःपुष्पतु कोरकेण ॥”

संभवः—

आढकं संभवेद् द्रोणे सहस्रेऽपि शतं तथा ।

आहुरेवंविधं ज्ञानं संभवं मुनयो यथा ॥ ६४ ॥

“ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान्मति नैष यत्नः ।

उत्पत्स्यते मम ■ कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरयधिविपुला च पृथ्वी ॥”

ऐतिह्यम्—

^१प्रवादपारंपर्याद्यदनिर्दिष्टवक्तुकम् ।

ऐतिह्यमिति विज्ञेयं प्रमाणं पण्डितैर्यथा ॥ ६५ ॥

“यासि भीरु ननु तत्र निशीथे ध्वान्तरुद्धदृष्टदिक्प्रविभागे ।
वर्त्मनीह वटभूरुहि यक्षस्तिष्ठतीति न जना विचरन्ति^१ ॥”

नानाविधालंकृतिनन्दवर्णा कन्यामिवैनां कवितां वृणीष्व ।
अस्यां यज्ञःसंततिहृद्भिरस्तु विवेकविद्याधर मन्त्रभूष^२ ॥ ६६ ॥

इति श्रीमदसृष्टानन्दयोगिप्रवरविरचितेऽलङ्कारसंग्रहे^३
अलङ्कारनिर्णयो नाम पञ्चमः परिच्छेदः ।

षष्ठः परिच्छेदः

पददोषाः—

अथ दोषाः प्रकीर्त्यन्ते पदानां प्रथमं क्रमात् ।
 श्रुतिकट्टसमर्थं च च्युतसंस्कृत्यवाचकम् ॥ १ ॥
 निरर्थकं वापयुक्तमश्लीलं ग्राम्यमेव च ।
 नेयार्थानुचितार्थं च संदिग्धं क्लिष्टमेव च ॥ २ ॥
 अविमृष्टविधेयांश्च विरुद्धमतिक्रियया ।
 अप्रतीतमर्थैतेषां क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥ ३ ॥

श्रुतिकट्टः—

परुषाक्षरचिन्त्यासं श्रुतिकट्टिष्यते यथा ।
 “अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गमङ्गीतरङ्गितैः ।
 आलङ्कितः स तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं लभते सदा^१ ॥”
 अत्र कार्तार्थ्यमिति यत्पदं श्रुतिकट्टिष्यते ॥ ४ ॥

असमर्थम्—

असमर्थमभिप्रेतं यद्वक्तुं न क्षमं यथा ।
 “तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः ।
 सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति संप्रति सावरम् ॥”

‘हन्तिस्तु हिंसागत्यर्थोऽप्यसमर्थो गताविह ॥ ५ ॥

व्युत्संसंस्कृति—

शास्त्रोक्तलक्षणापेतं व्युत्संसंस्कृति तद्यथा ।

“एतन्मन्दविपकतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डुर-

शान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते ।

तत्पल्लीपतिपुत्रि कुक्षरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-

दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः ॥”

न ‘याच्चार्ये नाथते स्यादाशिष्येवात्मनेपदम् ॥ ६ ॥

अवाचकम्—

अवाचकं न यशार्थे प्रयुक्तं वक्ति तद्यथा ।

“अवन्ध्यकोपस्य निहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।

अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः” ॥”

जीवसाधारणं जन्तुपदं नो दातृवाचकम् ॥ ७ ॥

निरर्थकम्—

निरर्थकं भवेत्पादपूरणैकफलं यथा ।

“विभर्ति ‘यश्च देहार्थे प्रियामिन्दुं हि मूर्धनि ।

स वै देवः खलु त्वां तु पुनातु मदनान्तकः ॥”

‘चतुर्हीत्यादिशब्दानामत्र स्वार्थो न विद्यते ॥ ८ ॥

१ हन्तीति A 2.

२ याच्यर्थे A; G. 1.

३ न च द्विषादरः P.

४ यः स्वदेहार्थे P.

५ चतुर्हीत्यादि P.

अप्रयुक्तम्—

आज्ञातमप्यप्रयुक्तं कविभिर्नादृतं यथा ।

“ यथायं दारुणाचारः^१ सर्वथैव” विभाव्यते ।

तथा मन्मे दैवतोऽसौ पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥ ”

पुंसि दैवतशब्दोऽयं कविभिर्न प्रयुज्यते ॥ ९ ॥

अश्लीलम्—

येनासभ्यः पदेनार्यो द्योत्यतेऽश्लीलमीरितम् ।

त्रिविधमश्लीलम्—

जुगुप्सामङ्गलघ्नीढाद्योतकत्वात्^२ त्रिधा मता ॥ १० ॥

जुगुप्साश्लीलम्—

“ लीलातामरसाहतोऽन्यवनिनितानिःशङ्कदष्टावरः

कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।

मुग्धा कुङ्कुमलिताननेन दधती वायुं स्थिता तस्य सा

भ्रान्त्या धूर्ततया पदानतिमृते तेनाभवच्चुम्बिता ॥ ”

अप्राननेन दधती वायुं सेति जुगुप्सितम् ।

अमङ्गलाश्लीलम्—

“ मृदुपवनविमिश्रो मस्त्रियाया विनाशाद्

धनरुचिरकलापो निःसपन्नोऽथ जातः ।

रतिविगलितबन्धे केशधारे सुकेश्याः

सति कुसुमसनाथे किं करोत्वेष बह्वी ॥ ”

^१ कारः A 2.

^२ सर्वदैव P.

^३ व्यसक्तत्वात् A ; P.

प्रतिपाया विनाशादित्येतत्पदममङ्गलम् ॥ ११ ॥

प्रीत्याश्लीलम्—

“साधनं सुमहद्यस्य यन्नान्यस्य विलोक्यते ।
तस्य वीक्षालिनः कोऽन्यः सहेताराजतां^१ ब्रुवन् ॥”

अत्र साधनशब्दोऽयं व्रीडोत्पत्तिकरो मतः ।

ग्राम्यम्—

ग्रामीणयोग्यं यद् ग्राम्यं नित्यं नागरिकैर्यथा ॥ १२ ॥

“राकाविभाधरीकान्तसंकान्तद्युति ते मुखम् ।
तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥”

कटिशब्दोऽत्र^२ गुणज्ञवाचकत्वेन गर्हिते ।

नेयार्थम्—

नेयार्थं यदसामर्थ्यमूलार्थद्योतकं यथा ॥ १३ ॥

“शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियम् ।
करोति ते सुखं तन्नि चपेटापातनातिथिम् ॥”

चपेटशब्दः सामर्थ्याभाभिपक्षे जयं त्विह ।

अनुचितार्थम्—

तदेवानुचितार्थं स्याद्यस्यायौऽनुचितो वथा ॥ १४ ॥

“तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या ।
प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥”

^१ सहेतारजितां P.

^२ गोप्याङ्ग P.

^१न्यनवत्पुक्तं पशुपदं शूरे कातरतामिह ।

संदिग्धम्—

विवक्षितार्थादन्यच्च संदिग्धं द्योतयेद्यथा ॥ १५ ॥

“आलिङ्गितस्तत्रभवान् ^२सांपरायजयश्रिया ।

आशीःपरंपरां वन्धां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥”

अत्र वन्धामिति पदं वन्दीकृतनमस्ययोः ।

क्लिष्टम्—

क्लिष्टं व्यवहितार्थस्य द्योतकं स्यात्पदं यथा ॥ १६ ॥

“अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः ।

सदृशं शोभतेऽयर्थं भूपाल तव चेष्टितम् ॥”

अत्रिलोचनसंभूतश्चन्द्रस्तज्ज्योतिरुद्गमात् ।

भासीनि कुण्डदानीति क्लिष्टत्वं व्यवधानतः ॥ १७ ॥

अविमृष्टविधेयांशम्—

अविमृष्टविधेयांशं प्राधान्याद्येन तद्यथा ।

“सस्तां नितम्बादवलम्बमाना ^३पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥”

प्राधान्याच्चेह निर्दिष्टो विधेयांशो द्वितीयता ॥ १८ ॥

विरुद्धमतिकृत्—

इष्टान्यदुष्टधीकारि विरुद्धमतिकृद्यथा ।

^१ न्यनवत्पुक्तं U.

^२ सांपराये जयश्रिया A.

^३ कुर्मर्दुः A ; P.

“सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितम् ।
अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥”
प्रयोजनं विना मित्रमित्यग्राथं विवक्षिते ॥ १९ ॥
अकार्यं मित्रमित्यन्यो विरुद्धोऽर्थः प्रतीयते ।

अप्रतीतार्थम्—

“शास्त्रमात्रप्रतीतार्थमप्रतीतं मतं यथा ॥ २० ॥

“सम्यग्ज्ञानमहाज्योत्स्नादस्तिताशयताजुषः” ।
विधीयमानमध्येतन्न भवेत्कर्म बन्धनम् ॥”

अत्राशयपदं वासनार्थमागमसिद्धिमत् ।

पदैकदेशदोषाः—

दोषान् पदैकदेशेषु यथायोगं^१ वदाम्यहम् ॥ २१ ॥

श्रुतिकटु—

“अलमतिचपलत्वात्स्वप्नमायोपमत्वा-
त्परिणतिविरसत्वात्संगमेनाक्लनायाः ।
वयमिति शतकृत्वस्तत्त्वमालोचयाम-
स्तदपि न हरिणार्क्षीं विस्मरस्यन्तरात्मा ॥”

त्वमत्ययस्य बाहुल्यादिह श्रुतिकटुच्यते ।

अवाचकम्—

“किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालानहामणेः ।
सुदुर्लभं वचोबाणेस्तेजो यस्य विभाव्यते ॥”

^१ शास्त्रमात्रप्रसिद्धार्थं P.

^२ अस्तिता A.

^३ यथायोग्यं A.

वचःशब्देन गीःशब्दो लक्ष्यतेऽत्रेत्यवाचकम् ॥ २२ ॥

निरर्थकम्—

“आदावज्जनपुञ्जलितवपुषां श्वासानिलोद्भासित-

प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः संतापितानां दशम् ।

संप्रत्येव निषेकमश्रुषयसा देवस्य चेतोभुवो

भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरज्जेक्षणा ॥”

निरर्थकं बहुत्वं स्याद् दशामित्येकयोषितः ।

^१फलस्याकर्तृगामित्वात्कुञ्जश्चाप्यात्मनेपदम् ॥ २३ ॥

जुगुप्साश्लीलम्—

“यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्ध-

स्नानेन शास्त्रपरिशीलनकीलकेन^२ ।

सौजन्यमान्यजनिरुज्जितमूर्जितानां

सोज्यं दृशोः पतति कस्यचिदेव पुंसः ॥”

पूयेत्यत्र जुगुप्सार्थमश्लीलमवगम्यते ।

धमकलाश्लीलम्—

“अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थं पूजितो यः सुरैरपि ।

सर्वविघ्नच्छिदे तस्मै गणाधिपतये नमः ॥”

प्रेतेत्यधमकलाश्लीलमत्र श्लोकेऽवगम्यते ॥ २४ ॥

^१ फलस्य कर्तृगामित्वात् A 2.

^२ कीलकेन P; A.

संदिग्धम्—

“कस्मिन् कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्पत्तेतराम् ।
अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्वध्यतामिह ॥”

भूतपूर्वं चरद्वात्र साधुचारीति संशयः ।

वाक्यदोषाः—

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसंधिं हतवृत्तम् ॥ २५ ॥
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ।
अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ॥ २६ ॥
अपदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ।
भग्नप्रक्रममक्रममतपरार्थं^१ रसच्युतं च तथा ॥ २७ ॥
अप्रस्तुतार्थमित्यपि भवन्ति वाक्येष्वमी मता^२ दोषाः ।

प्रतिकूलवर्णम्—

प्रतिकूलवर्णमेतद्रसानुकूलाक्षरं न यद्धि यथा ॥ २८ ॥

“अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम् ।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥”

शृङ्गारे ढादीनां कठिनानां नानुकूल्यमस्तीह ।

उपहतलुप्तविसर्गम्—

उत्त्वौत्वे यत्र कृते लुप्तो वा स्याद्विसर्जनीयश्च ॥ २९ ॥
उपहतलुप्तविसर्गं दुष्टं तद्वाक्यमाग्रनन्ति यथा ।

^१ पदार्थ U.

^२ A 2 omits मताः

“वीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः ।

यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः ॥”

उपहततामाधार्ये याति विसर्गः परे च लुप्तत्वम् ॥ ३० ॥

विसंधिमेषः—

वैरूप्यं विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टञ्च च संधेः स्युः ।

दोषास्ते तद्वाक्यं विसंधि विबुधाः क्रमाद्वदन्ति यथा ॥ ३१ ॥

वैरूप्यविसंधि—

“राजन् विभान्ति भवतश्चरितानि तानि

इन्दोर्युतिं दधति यानि रसातलेऽन्तः ।

ते धीबले अतितरे उचितार्थवृत्ती

आतन्वती विजयसंपदमेत्य भातः ॥”

सकृदविहितेऽपि दोषो विहितेऽप्यसकृच्च भवति वैरूप्यम् ।

विश्लेषविसंधि—

“तत उदित उदारहारचारुघुतिरुच्चैरुदयाचलादिवेन्दुः ।

निजवंश उपात्तकान्तकान्तिर्धृतमुक्तामणिवच्चकास्त्यनर्घः ॥”

अत्र विहितेऽपि दोषो विश्लेषस्त्वसकृदेव विज्ञेयः ॥ ३२ ॥

अश्लीलविसंधि—

“विद्यामभ्यस्यतो राश्रावेति या भवतः प्रिया ।

वनिता गुह्यकेषानां क्रमते पेलवं वनम् ॥”

१ कीदोर्बळे P. केजोर्बळे A 2.

२ अश्लत A 2.

संभावः श्रीलत्वं दोषोऽत्र विवेकशालिभिर्ज्ञेयः ।

कष्टविसंधि—

“उर्ध्वसावन ^१तर्वाली मर्यन्ते चार्धवस्थितिः ।

नात्रर्जु युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥”

इह कष्टत्वं संधेः क्लृप्तया कथ्यतेऽसकृदोषः ॥ ३३ ॥

हतवृत्तमेवाः—

अयथात्वं गुरुलघ्वोर्वर्णानां यत्र हीनताधिक्ये ।

भग्नच्छन्दो वाक्यं हतवृत्तं चेति तद्वदन्ति यथा ॥ ३४ ॥

गुरुलघ्वोरयथात्वम्—

“कामेन पञ्चापि बाणा विमुक्ता मृगेक्षणास्वित्ययथागुरुत्वम् ।

मदनबाणा निक्षिताः पतन्ति वामेक्षणास्वित्ययथालघुत्वम् ॥”

हीनवर्णम्—

इन्दुपादाः शिशिराः स्पृशन्तीत्यूनवर्णता ।

अधिकवर्णम्—

सहकारस्य किसलयान्याद्राणीत्यधिकाक्षरम् ॥ ३५ ॥

भग्नच्छन्दः—

पादान्ते मध्ये वा यतिर्विरामोऽस्य भग्नतान्न यथा ।

“आदित्यस्य महति वंशे जातो नृपतिरेष धनकीर्तिः ।

भूरिदयालंकारः प्रभूतगुणवत्सलो जयत्यवनौ ॥”

^१ सर्वतो तर्वाली P.

न्यूनपदम्—

येन विना यद्वाक्यं न्यूनं तन्न्यूनपदमुच्यते यथा ॥ ३६ ॥

“तथामूर्तां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं स्विन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥”

अस्माभिरिति विशेष्याभावादिह वाक्यमभिहितं न्यूनम् ।

अधिकपदम्—

यदभावादपि पूर्णं वाक्यं तेनाधिकपदमत्र यथा ॥ ३७ ॥

“स्कटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः ।
अविरुद्धसमन्वितोक्तियुक्तः प्रतिमल्लास्तमयोदयः स कोऽपि ॥”
आकृतिपदेन वाक्यं विनापि संपूर्णमेव भवतीह ।

कथितपदम्—

कथितपदं तद्यस्मिन् पदस्य कथितस्य कथनमेव यथा ॥ ३८ ॥

“अधिकरतलतल्पं कक्षितस्थापलीला
परिमिलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपालिः ।
सुतनु कथय कस्य व्यङ्ग्यतयञ्जसैव
स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् ॥”

लीलेति पूर्वकथितं पुनरपि लीलेति कथितमेतस्मिन् ।

पतत्प्रकर्षम्—

यस्मिन्नर्थः प्रकटं पतत्प्रकर्षं तदामनन्ति यथा ॥ ३९ ॥

“कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरीघोरो^१ घुरेत्सूकरः
 कः कः कं कमलाकरं विकमलं कर्तुं करी नोधतः ।
 के के कानि बनान्यरप्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः
 सिंहीक्षेद्विलासबद्धवसतिः पञ्चाननो वर्तते ॥”

अत्र करिणः प्रकुष्ठान्महिषाणामुपरि कीर्तनं क्रियते^२ ।

समाप्तपुनरात्तम् —

पुनरपि समाप्त्य कथितं समाप्तपुनरात्तमिति वदन्ति यथा ॥४०॥

“कैंकारः स्मरकार्मुकस्थ सुरतक्रीडापिकीनां^३ रवो
 झंकारो रतिमञ्जरीमधुलिहां लीलाचकोरीध्वनिः ।
 तन्व्याः कञ्चुलिकापसारणमुजाक्षेपस्वलत्कङ्कण-
 काणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेणुस्वनः ॥”

अत्र समाप्तोऽप्यर्थः पुनरप्यादीयतेऽन्यपदान्ते ।

अर्धान्तरैकवाचकम् —

अर्धान्तरैकवाचकमपरार्धगतैकवाचकं तु यथा ॥ ४१ ॥

“मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा
 . विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः ।
 तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णैः
 पथि पथिकवधूभिः सिक्षिता वीक्षिता च ॥”

इह तच्छब्दो हेतुः सिचयान्तं मूर्ध्नि विरचयेत्यत्र ।

^१ घुरी = सूकरवृण्णम्.

^२ कुरुते U.

^३ पिकीनां P.

अभवन्मतयोगम् —

अभवन्मतयोगं तद्यत्र समासे पदं गुणीभूतम् ॥ ४२ ॥

नान्यैः प्रधानभूतैर्लभते योगं प्रयोजनाय यथा ।

“ चत्वारो वयस्मृत्विजः स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः

संग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता ।

कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं

राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं यशोदुन्दुभिः ॥ ”

संग्रामाध्वरशब्दः समासगो दोषभावमेत्यत्र ॥ ४३ ॥

अनभिहितवाच्यम् —

अनभिहितवाच्यमेतद्यत्र न वक्तव्यमभ्यधायि यथा ।

“ त्वयि निसर्गारतेः प्रियवादिनः प्रणयमङ्गपराङ्मुखचेतसः ।

कमपराधत्वं मयि पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥ ”

अप्रावश्यं वाच्यं पश्यस्यपराधत्वमपीति पदम् ॥ ४४ ॥

अपदस्यपदम् —

अस्थानस्यपदं तद्यत्रास्थाने स्थितं पदं हि यथा ।

“ लसः केलिकचग्रहश्लथजटालम्बेन निद्रान्तरे

मुद्राङ्कः शितिकंधरेन्दुशकलेनान्तःकपोलच्छदम् ।

पार्श्वस्था नखलक्ष्मशक्तितसखीनर्मस्मितहीतया

मोन्मृष्टः करपल्लवेन कुटिलाताम्रच्छविः पातु वः’ ॥ ”

कुटिलाताम्रच्छविरिति नखलक्ष्मेत्यादितः पुरा वाच्यम् ॥ ४५ ॥

अपदस्थसमासम् —

अस्थानस्थसमासं यत्रास्थाने समासजालि यथा ।

“अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थातुं वाञ्छति मान एष धिमिति क्रोधादिवालोहितः ।
मोघदूरतरङ्गसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणा-
स्फुल्लकैरवकोशनिःसरदल्लिध्रेणीकृपाणं शशी ॥”

क्रुद्धोक्तावत्र कृतो न समासः किंतु कविवचस्येव ॥ ४६ ॥

संकीर्णम् —

संकीर्णं यत्रेतरवाक्यपदानीतरत्र सन्ति यथा ।

“किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमम्^१ ।
ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम् ॥”
अधिकस्फुटमितरेतरवाक्यपदानां मिथः प्रवेशोऽत्र ॥ ४७ ॥
क्लिष्टत्वमेकवाक्ये वाक्यबहुत्वे तु भवति संकीर्णम् ।

गर्भितम् —

गर्भितमितरद्वाक्यं^२ वाक्यस्यैकस्य यत्र मध्येऽस्ति ॥ ४८ ॥

“परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः ।
वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥”

वाक्यमिदमितरवाक्यस्थितमिह भवतो वदामि तत्त्वमिति ।

^१ गृहाणेमम् P.

^२ वाक्यस्यैकस्य A 2.

प्रसिद्धिद्वयम्—

यत्र प्रसिद्धिहीनं प्रसिद्धिद्वयमुच्यते पदं तु यथा ॥ ४९ ॥

“महाप्रलयमारुतधुभितपुष्करावर्तक-

प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः ।

रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकंदरः

कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ॥”

रुतमिति^१ शब्दविशेषे न शब्दमात्रे प्रसिद्धिर्भावति ।

भग्नप्रक्रमम्—

भग्नप्रक्रममुक्तं यत्र प्रक्रान्तरूपभङ्गः स्यात् ॥ ५० ॥

तस्य वैविध्यम्—

तदनेकधा विभिन्नं प्रकृतिप्रत्ययमुखैः क्रमेण यथा ।

प्रकृतिभग्नप्रक्रमम्—

“नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तं गते हन्त निशापि धाता ।

कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति ॥”

गत इति तु प्रक्रान्ते यातेति प्रकृतिरत्र भङ्गवती ॥ ५१ ॥

प्रत्ययभग्नप्रक्रमम्—

“यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः ॥”

अत्र सुखलिप्सयेति प्रत्ययभङ्गो विविच्य विज्ञेयः ।

अन्येऽप्यत्र ज्ञेयाः प्रत्ययभङ्गा न तु प्रपञ्च्यन्ते ॥ ५२ ॥

^१ रुतमिह A 1 ; P.

अक्रमम्—

यत्र विहतः क्रमः स्यादक्रममिति वाक्यमामनन्ति यथा ।

“निर्माणस्थितिसंहारहेतवो जगतां मताः ।

विष्णुत्रिलोचनाम्भोजयोनयः पालयन्तु वः^१ ॥”

परमेष्ठिहरिहरा इति वाच्ये भग्नः क्रमो भवत्यत्र ॥ ५३ ॥

अमत्परार्थम्—

अमत्परार्थं यत्र प्रकृतविरुद्धार्थकथनमेवं यथा ।

“राममन्मथशरेण ताडिता^२ दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धर्वदुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसर्ति^३ जगाम ॥”

प्रकृतरसेऽत्र विरुद्धं शृङ्गाररसस्य वर्णनं विहितम् ॥ ५४ ॥

रसच्युतम्—

यत्र रसोऽस्ति न वाक्ये रसच्युतं तदिति कीर्तयन्ति यथा ।

“एकपुच्छश्चतुष्पादः ककुभाङ्गिन्विकम्बलः ।

गोरपत्यं बलीवर्दो घासमपि मुखेन सः ॥”

जातिरपि नीरसत्वाभालंकारोऽस्य किं तु दोषत्वम् ॥ ५५ ॥

अप्रस्तुतार्थम्—

अप्रस्तुतार्थमेतद्यथाप्रस्तुतनुतिं करोति यथा ।

“तमालदयागलं क्षारमस्यच्छमतिफेनिलम् ।

पादेन लङ्घयामास हनूमानेष सागरम् ॥”

^१ नः P.

^२ पीडिता A 2.

^३ निलयं G 3.

नात्र श्यामलतादेः कथनं तत्रोपयोगि स्यात्^१ ॥ ५६ ॥

अर्थदोषाः—

- अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः ।
 संदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ॥ ५७ ॥
 व्यर्थीकृतः सन्निधमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः^२ ।
 साकाङ्क्षोक्तविरुद्धौ त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः ॥ ५८ ॥
 विध्यनुवादविवृत्तः सहचरभिन्नोऽर्थदोषाः स्युः ।

अपुष्टः—

विशेषणानामुक्तानां फलं यत्र न विद्यते ॥ ५९ ॥
 विशेष्यपोषकत्वेन सोऽपुष्टार्थो मतो यथा ।

“अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रमानन्दः ।
 मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहासकृद्भिर्विजयति ॥”

विमुक्तौ विश्रमानन्दौ पुष्यतो न रवेर्जयम् ॥ ६० ॥

कष्टः—

कष्टः कुच्छ्रेण विज्ञेयः सन्दसंक्षेपतो यथा ।

“कलशे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमकारितागुणः ।
 स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभाकरचक्रभ्रममातनोति यत् ॥”

अत्यन्तव्यवधानेन ज्ञायतेऽर्थोऽत्र नो ज्ञातु^३ ॥ ६१ ॥

^१ तत्रोपयोगि स्यात् P.

^२ विशेष्यसामान्यपरिवृत्ताः U ; G 3.

^३ ह्यन्त A 2 ; G 3.

व्याहतः—

अनाहतस्यैवोत्कर्षो वाक्ये स्याद्व्याहतो यथा ।

“जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः

प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति वे ।

मम तु यदिदं याता लोके विलोचनचन्द्रिका

नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥”

अनाहत्येन्दुरेखाद्यं श्लाघ्यते चन्द्रिका त्विह ॥ ६२ ॥

पुनरुक्तः—

‘एक एव द्विरुक्तोऽर्थः पुनरुक्तो मतो यथा ।

“अस्मज्ज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे

सेनानाथे स्थितेऽस्मिन् मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।

कर्णालं संभयेण ब्रज रूप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्कां

ताते चापद्वितीये वहति ^१रणधुरां को भयस्यावकाशः ॥’

पौनरुक्त्यभिहार्यस्य प्रसिद्धं समपादयोः ॥ ६३ ॥

दुष्कर्मः—

वक्तव्ययोरर्थयोर्यो व्युत्क्रमो दुष्कर्मो यथा ।

“भूपालरत्न निर्देन्य प्रसन्न प्रथितोत्सव ।

विश्राण्य तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥”

मातङ्गस्यात्र निर्देशो न्याय्यः प्रागेव बुध्यताम् ॥ ६४ ॥

^१ गोड्यो वय द्विकर्कः स्वात्. P.

^२ रणधुरं P.

ग्राम्यः—

निर्लेज्जैः कथितो योऽर्थो ग्राम्योऽसावुच्यते यथा ।

“ सपङ्क्तलविन्यस्तसारङ्गखुरसंनिभम् ।

अरोमशं मृगाक्षीणां वन्दे मदनमन्दिरम् ॥ ”

इह ग्राम्यत्वमर्थस्य प्रसिद्धमवगम्यते ॥ ६५ ॥

संदिग्धः—

द्वेषा प्रतीयमानोऽर्थः संदिग्धोऽनिर्णयाद्यथा ।

“ मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमिदं वदन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूषराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥ ”

विरक्तो वाक् रक्तो वा वक्ता चेभिर्णयो भवेत् ॥ ६६ ॥

निर्हेतुः—

निर्हेतुको विना हेतुं कार्यं यत्रोच्यते यथा ।

“ मृद्हीतं येनासीः परपरिभवभयान्नोचितमपि

प्रभावाद्यस्याभूत्त खल्ल तद्य कश्चिन्न विषयः ।

परित्यक्तं तेन त्वमपि सुतशोकान् तु भया-

द्विमोक्ष्ये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥ ”

विमोक्ष्येऽहमपीत्यत्र न हेतुः शस्त्रमोचने ॥ ६७ ॥

प्रसिद्धिविरुद्धः—

स प्रसिद्धिविरुद्धो यो लोकैरविदितो यथा ।

“इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने
 यदेतस्मिन् हेमः फट्कमिति धत्से खलु धियम्^१ ।
 इदं तद्दुःसाधं कल्य परमाह्वं स्मृतिभुवा
 तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥”
 चक्रं मनोभवस्यास्त्रमप्रसिद्धमिहोच्यते ॥ ६८ ॥

विद्याविरुद्धः—

विद्याविरुद्धः स्मृत्यादिविरोधात्कथितो यथा ।

“सदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः ।
 नानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च शृणोति च ॥”
 उपरागं विना रात्रौ ज्ञानं तु स्मृतिगर्हितम् ॥ ६९ ॥

व्यर्थीकृतः—

व्यर्थीकृतो यच्छ्लाघ्यानां व्यर्थत्वापादनं यथा ।

■ प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुष्मास्ततः किं
 न्यस्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
 संतर्पिताः प्रणयिनो विमवैस्ततः किं
 कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥”
 अत्र व्यर्थत्वमेवोक्तमर्थानां न प्रयोजनम् ॥ ७० ॥

सनिधयः—

नियमोज्जुचितैर्ज्यैः यः स स्यात्सनियमो यथा ।

^१ धिवा P.

“कटु रटति निकटवर्ती नाराटद्विट्ठिमः पटुर्यत्र^१ ।
अपसरणमेव शरणं मौनं वा राजहंसस्य ॥”

अत्रापसरणे युक्तो नियमो नैवकारतः^२ ॥ ७१ ॥
मौनं वेत्यन्यपक्षस्य संभवाद् दूषणं हि यत्^३ ।

अनियमः—

नियमे सति वक्तव्ये तत्प्रागोऽनियमो यथा ॥ ७२ ॥

“चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
हृत्तान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥”

एकेनैवेति वक्तव्ये नैवात्र नियमः कृतः ।

विशेषपरिवृत्तः—

वाच्ये विशेषे सामान्याद्विशेषव्यत्ययो यथा ॥ ७३ ॥

“श्यामां श्यामलिमानमानयत मोः सान्द्रैर्मेषीकूर्चकै-
र्मन्त्रं तन्त्रमथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां स्मितम्^४ ।

चन्द्रं चूर्णयत क्षणेन कणशः कृत्वा शिलापट्टके
येन द्रष्टुमहं क्षमे दश विशस्तद्वक्त्रमुद्राकृतिः ॥”

अत्र ज्योत्स्नीमिति^५ श्यामाविशेषोक्तिर्विशिष्यते ।

सामान्यपरिवृत्तः—

सामान्योक्तौ विशेषोक्तिः सामान्यव्यत्ययो यथा ॥ ७४ ॥

^१ नावाटद्विट्ठिमो यत्र P; U; G. 3.

^२ नैव कार्यतः A 1; U.

^३ तत् A 1; P.

^४ भ्रियम् P.

^५ ज्योत्स्नीति हि A.

“ कल्लोलेवेहितद्वयस्पर्शप्रहारै
 रत्नान्यमूनि मकराकर मात्र मंस्थाः ।
 किं कौस्तुभेन भवतो विहितं न नाम
 यत्र प्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥ ”
 रत्नसामान्यतो नाम सिन्धोरत्र न कौस्तुभात् ।

साकाङ्क्षः—

यत्र बाह्यार्थसापेक्षः साकाङ्क्षो गीयते यथा ॥ ७५ ॥
 “ द्वारं द्वारमितो वृष्टिः शीतवात्तातिदुःसहा ।
 दिशो नीरन्ध्रतिमिरनिगीर्णा इव निष्प्रभाः ॥ ”
 आकाङ्क्षत्यत्र बाह्यार्थं त्वरयोद्घाट्यतामिति ।

उक्तविरुद्धः—

स स्यादुक्तविरुद्धोऽर्थो विरुद्धः स्वोक्तयोर्यथा ॥ ७६ ॥
 “ न स्वर्गो नापि नरको धर्माधर्मौ न तत्फलं ।
 धन्योऽसि यत्त्वं सर्वस्वं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छसि ॥ ”
 परलोकाद्यभावोक्तेर्विरुद्धं दानकीर्तनम् ।

त्यक्तपुनःस्वीकृतः—

त्यक्तोऽपि पुनरुपात्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतो मतः स यथा ॥ ७७ ॥
 “ अरे रामाहस्ताभरण भसलश्रेणिशरण
 स्मरक्रीडाव्रीडाशमन विरहिप्राणदमन ।
 सरोहंसोत्तंस प्रचलदल नीलोत्पल सखे
 सखेदोऽहं मोहं छुभय कथय केन्दुवदना ॥ ”.

विरहिदमनेति श्रुत्वा स्वीकृते सखिपदेन पुनरेव ।

अश्लीलः—

अश्लीलो मुख्यार्थादन्यो ब्रीडाकरः स यथा^१ ॥ ७८ ॥

“हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विदरैषिणः ।

‘यदास्य जायते पातो न तदा’ पुनरुन्नतिः ॥”

अत्र ध्वन्यो मुख्यादन्योऽर्थो जायते हि^२ लज्जायै ।

विध्यनुवादविवृत्तः—

विध्यनुवादविवृत्तो विध्यनुवादो विवर्तितौ ॥ यथा ॥ ७९ ॥

“प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा-

मकेशवमषाण्डवं सुवनमद्य निःसोमकम् ।

इयं परिसमाप्यते रणकश्चाद्य दोःशालिना-

मपैतु रिपुकाननातिगुरुरद्य भारो सुवः ॥”

अयितः परिवोध्यस इति वक्तव्यमिहानुवादविचियुगलम् ।

सहचरभिन्नः—

सहोत्कृष्टैर्निकृष्टोक्तिभिः सहचरैर्यथा ॥ ८० ॥

“श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नगा ।

निशा स्रक्ताङ्गेन धृतिः समाधिना नयेन चालंक्रियते नरेन्द्रता ॥”

उत्कृष्टेभ्यः श्रुतादिभ्यो भिन्ने व्यसनमूर्खते ।

^१ ब्रीडाकरो मतः स यथा P.

^२ यथास्य A I. यथा संजायते P.

^३ तथा A 1 ; P.

^४ मेहतिहिं U. G 3.

दोषाणां गुणत्वम् —

दोषा एव गुणीभावं प्राप्नुवन्ति कचित्कचित् ॥ ८१ ॥

श्रुतिकट्टनोऽदुष्टत्वम्—

“सोऽध्यैष्ट वेदांसिदशानयष्ट पितृनताप्सीत्समरंस्त बन्धून् ।
व्यजेष्ट षड्गर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं व्यवधीदरीश्व ॥”

उदाहरणकाव्यत्वात्^१ दुष्टं श्रुतिकट्टपि ।
ग्रहेलिकाद्वयर्थबन्धैकाक्षरद्वयक्षरादिषु ॥ ८२ ॥
क्लिष्टासमर्थनेयार्थावाचकाद्या न दूषिताः ।

असमर्थनेयार्थयोरदुष्टत्वम्—

“देवराजो मया दृष्टो वारिवारणमस्तके ।
भक्षयित्वार्कपत्राणि विषं पीत्वा क्षयं गतः ॥”

वारिवारणशब्दोऽत्र नेयार्थोऽपि न दुष्यति ॥ ८३ ॥
असमर्थावपि विषक्षयौ स्वार्थे न दुष्यतः ।
अन्यदप्येवमेवोक्तमुदाहरणदर्शने ॥ ८४ ॥

क्लिष्टनिरर्थकयोरदुष्टत्वम्—

“बल्यरिक्रत्वरी पातां साम्बुव्यम्बुघनोपमौ ।
सहस्रौ बककाकाभ्यां चवैतुहिचवैतुहि ॥”

बल्यरिक्रत्वरीत्यत्र क्लिष्टसंध्यप्यदूषणम् ।
निरर्थकमदुष्टं स्याद्वाक्ये छान्दसभाषिते ॥ ८५ ॥

अश्लीलस्यादुष्टत्वम्—

“कण्डूतेरप्रतीकारादन्तर्लिङ्गाविमर्दनात् ।
न द्रवन्ति न तृप्यन्ति योषितो नीचमेहने ॥”

अत्र ग्रीवाश्लीलमपि कामतन्त्रे न दूषणम् ।

“उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसंनिभे ।
क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरकृमेः^१ कस्य जायते ॥”

जुगुप्साश्लीलमप्यत्र विरक्तोक्तौ न दूषणम् ॥ ८६ ॥

संदिग्धस्यादुष्टत्वम्—

“पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्क्रेणुगहनं संप्रति समभावयोः सदनम् ॥”

संदिग्धमप्यदुष्टं स्याद्वक्तृबोद्धव्यमेतत् ।

अप्रतीतस्यादुष्टत्वम्—

“ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंस्थितैरसूर्यगैः सूचितमाग्न्यसंपदम् ।
असूत पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिषार्थमक्षयम् ॥”

अप्रतीतमपि ज्योतिः प्रसङ्गेऽत्र न दूष्यति ॥ ८७ ॥

न्यूनपदस्यादुष्टत्वम्—

“गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोगोद्गमा
सान्द्रश्लेष्टरसातिरेकविगलत्काश्चीनितम्बाम्बरा^२ ।

मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी

सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥”

^१ क्लिप्तेः A ; G 3.

^२ प्रवेष्टाम्बरा A ; G. 3.

मामेत्यादि न्यूनपदं पारवश्ये न दूषणम् ।

अधिकपदस्य गुणत्वम्—

“ यद्वञ्चनाहितमतिर्नहुचादुगर्भं
कार्योन्मुखः खलजनः कुतर्कं ब्रवीति ।
तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किं तु
कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥ ”

गुणोज्ज्वलयोगव्यावृत्त्यै विदन्तीत्यधिकं पदम् ॥ ८८ ॥

पुनरुक्तस्य गुणत्वम्—

विषादे विस्मये हर्षे कोपे दैन्येऽवधारणे ।
मसादनेऽनुकम्पायां द्विस्त्रिरुक्तं न दुष्यति ॥ ८९ ॥

“ अघ्रितां अघ्रितां तन्वी किं वा जीवितयानया ।
जीवितं सखि मानाय नैष चेज्जीवितेन किम् ॥ ”

अस्मिन् विषण्णवचने पौनरुक्त्यं गुणो मतः ।

“ अहो सत्त्वमहो वैर्यमहो दानमहो क्षमा ।
अहो शीलमहो पुण्यं हरिश्चन्द्रस्य^१ भूषतेः ॥ ”

अहोपदानामत्रोक्तिर्बहुधा विस्मये गुणः ॥ ९० ॥

“ सेयं मन्मथसर्वस्वं मन्मनोगृहदेवता ।
लावण्याम्भोभिलहरी दृश्यतां दृश्यतां सखे ॥ ”

हृष्टस्य वाक्यभणितौ द्विरुक्तिरिह भूषणम् ।

^१ हरिश्चन्द्रस्य P ; U.

“अस्तु नीराक्षसा पृथ्वी निःशस्यास्तु जगत्त्रयी ।
तिष्ठ तिष्ठ क्षणं संख्ये हन्मि त्वां दशकंवर ॥”

क्रुद्धस्य वचनेऽप्यत्र द्विरुक्तिर्नैव दुष्यति ॥ ९१ ॥

“देहि देहीति वदतो देहि देहीति यो वदेत् ।
देही देहान्तरं प्राप्य पुनर्देहीति नो वदेत् ॥”

दैन्येऽपि तद्वदेवात्र पुनरुक्तिर्न दूषणम् ।

“धन्विनां मृगवनेषु गच्छतां रूपकोटिकथनेऽधिका क्षतिः^१ ।
स्थिते किमनिशं प्रयोजनादेकदा नरवधः^२ कृतः कृतः ॥”

अत्रावधारणे तद्वत्पुनरुक्तिर्न दुष्यति^३ ॥ ९२ ॥

“प्रसीद कोपमुन्मुञ्च प्रसीद कलभाषिणि ।
तव तन्वि पदोपान्ते लुठस्थयमयं प्रियः ॥”

उक्तस्यैवात्र कथनं गुण एव प्रसादने ।

“हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवैरिणा ।
हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥”

गुण एवानुकम्पायामत्रापि पुनरुक्तता ॥ ९३ ॥

गर्भितस्यादुष्टत्वम् —

“दिङ्मातङ्गघटाविमक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धौ चापि बद्धन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

^१ अपि का क्षतिः P.

^२ नासरवधः U ; G. 3.

^३ दूषणम् U.

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाधिरभूत्कथाद्भुतमिदं तत्रैव^१ चास्तं गतम् ॥ ”

अद्भुते गर्भितमपि वदन्तेत्याद्यदूषणम् ।

विरुद्धस्थ गुणत्वम्—

“नेयं निशा दिवस एव भवेत्कथं मे
निद्रान्यथा नयनचोर्युगलं न याति ।
नार्यं क्षप्ती तपन एव तनोति ताप-
मुत्पात एव यदि मास्तु विभान्ति ताराः ॥ ”

दिवसत्वरवित्वोक्तिर्विरहे रात्रिचन्द्रयोः ॥ ९४ ॥

सा प्रत्यक्षविरुद्धापि गुणोऽत्र न तु दूषणम् ।

नेयार्थस्यादोषत्वम्—

“मा भवन्तमनलः पवनो वा धारणो मदकलः परशुर्वा ।
बाहिनीजलमरः कुलिशं ■ स्थस्ति तेऽस्तु कृतया सद वृक्ष ॥ ”

प्रसिद्धकारणैर्नेयो नाशयत्वित्यदूषणम् ॥ ९५ ॥

निर्हेतुगुणत्वम्—

“चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमंसीमभिरुचाम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥ ”

दिवा न द्योतते चन्द्रः पद्मं नोल्लङ्घ्यते निशि ।

प्रसिद्धत्वादिशालुक्तौ निर्हेतुकथनं गुणः ॥ ९६ ॥

^१ यत्रैव G. 3.

कविसमयसिद्धा विशेषाः—

हासस्य यमसः श्लोकस्य लौहित्यं क्रोधरागयोः ।
 ज्योत्स्नापानं चकोराणां काण्यं पापायशोदिनाम् ॥ ९७ ॥
 चन्द्रचन्दनकर्पूरवनवाततटित्वताम्^१ ।
 मुक्ताहारस्रगादीनां दाहकत्वं वियोगिषु ॥ ९८ ॥
 वैचकत्वं कटाक्षस्य पानं रूपस्य दृष्टिभिः ।
 इन्दीवरारविन्दादि सरिदर्णवयोरपि ॥ ९९ ॥
 कुसुमम्रमराः काण्डधनुज्याश्च मनोभुवः ।
 तच्छराणां मनो लक्ष्यं वसन्तः सुहृदिष्यते ॥ १०० ॥
 एवमादि कृतं काव्येष्वसदेव प्रसिद्धिमतम् ।
 कर्णावतंसश्च क्षिरःशेखरः कर्णकुण्डलम् ॥ १०१ ॥
 संनिधानादिबोधार्थमेषु कर्णादिकीर्तनम् ।
 मुक्ताहारपदं त्वन्यत्रयोनित्वत्तये ॥ १०२ ॥
 व्यासहत्वप्रतीत्यर्थं धनुज्यापदमुच्चते ।
 पुष्पमालेति सुरभिपुष्पनिर्मितताधिये^२ ॥ १०३ ॥
 कलमे करिष्वदोक्तिस्तन्मात्रत्वप्रतीतये ।
 इत्यादिषु परिज्ञेयं स्थितेष्वेव समर्थनम् ॥ १०४ ॥

रसबोधाः—

आभासो रसभावानां स्वशब्दग्रहणं तथा ।
 कष्टकल्पनया व्याप्तिरनुभावविभावयोः ॥ १०५ ॥
 भतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ।

^१ वादीतटित्वताम् U.

^२ निर्मितधुष्ये P.

अकाण्डे प्रथमच्छेदावकस्याप्यतिविस्तृतिः^१ ॥ १०६ ॥

अङ्गिनोऽनुसंधानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्थुरीदृशः ॥ १०७ ॥

रसाभासः—

आभासत्वं रसस्य स्यादनौचित्याद् द्विधा यथा ।

“स्तुमः कं वामाक्षि क्षणमपि बिना यं न रमसे

विलेभे कः प्राणान् रणमुखमखे यं मृगयसे ।

सुलभे को जातः शशिमुखि यमाश्लिङ्गसि बलात्

तपःश्रीः कस्यैषा भदननगरि ध्यायसि तु यम् ॥”

अनेककामिविषयस्त्वभिलाषोऽत्र लक्ष्यते ॥ १०८ ॥

“दष्टमुक्तमषरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतहस्तपङ्कजा ।

शीतलेन निरवापयत् क्षणं मौलिवन्द्रशकलेन शूलिनः ॥”

पिश्रोरिवात्र शिवयोर्नार्हं संभोगवर्णनम् ।

भावाभासः—

भावानामप्यनौचित्यादाभासत्वं मतं यथा ॥ १०९ ॥

“शकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी

सस्मेरयौवनतरङ्गितविभ्रमाढ्या ।

तर्त्तिकं करोमि विदधे कथमत्र मैत्री

तस्वीकृतित्यतिकरे क इवाम्युपायः ॥”

अनिच्छन्त्यामिवासुत्रं चिन्ता काचिद्विगर्हिता ।
रसभावान्तरेऽप्येवमाभासत्वमवेक्ष्यताम् ॥ ११० ॥

रसभावयोः स्वशब्दग्रहणे दोषः—

दोषा रसानां भावानां स्वशब्दग्रहणाद्यथा ।

रसस्य स्वशब्दग्रहणम्—

“ आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्त-
व्यक्तानुरागसुभगामभिरामरूपाम् ।
पश्यैष चाल्पमभिसूत्य विवर्तमानः
शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति ॥ ”

अत्र स्वशब्दग्रहणाच्छृङ्गारेति^१ विदुष्यति ॥ १११ ॥

भावस्य स्वशब्दग्रहणम् —

“ सवीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माश्वरे
सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
सेष्या जङ्घसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे
पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥ ”

प्रीडादिभिः पदैर्दोषो ग्रहणं व्यभिचारिणाम् ।

“ संग्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ।
क्षणकारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तत्र कोऽप्यभूत् ॥ ”

उत्साहस्य स्यायिनोऽत्र दोषस्तच्छब्दकीर्तनम् ॥ ११२ ॥

^१ शृङ्गारेति हि विदुष्यति A; G 1.

कष्टकल्पना—

“परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्वरुतितरां परिवर्तते च भूयः ।
इति वत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥”

रत्यादिपरिहारादेः करुणेऽपि च संभवात् ।
विमलम्बेऽनुभाषानामत्र स्वात्कष्टकल्पना ॥ ११३ ॥

प्रतिकूलग्रहणम्—

“प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषं
प्रिये शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वचः ।
निदानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं
न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥”

शान्तेऽनुभावः कालस्यानित्यत्वपरिकीर्तनम् ।
शृङ्गारे प्रतिकूलं तत्प्रतिकूलग्रहस्तिवह ॥ ११४ ॥
इत्यादिरसदोषाणां प्रबन्धविषयत्वतः ।
प्रबन्धेष्वेव लक्ष्याणि ज्ञेयानि रसकोविदैः ॥ ११५ ॥
सर्वदोषरहितं सगुणं यत्काव्यमन्ययशस्करमुज्याम् ।
त्वच्चरित्रमिव साधु निषेव्यं गर्वितारियम गण्डरगण्ड ॥ ११६ ॥

इति श्रीमदमृतानन्दयोगिप्रवरविरचितेऽलंकारसंग्रहे^१
दोषगुणनिर्णयो नाम षष्ठः परिच्छेदः

सप्तमः परिच्छेदः

नाट्यप्रशंसा—

चतुर्वेदसमुद्भूतं साराभिनयभूषितम् ।
धर्म्यमर्थं यशस्यं च नाट्यं को नाभिनन्दति ॥ १ ॥
न तच्छास्त्रं न सा विद्या न तच्छिल्पं न ताः कलाः ।
नासौ योगो न तज्ज्ञानं नाटके यन्न दृश्यते^१ ॥ २ ॥

रूपकम्—

अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते ।
रूपकं^२ तत्समारोपाद्बहुधात्र रसाश्रयम् ॥ ३ ॥
वस्तुभेदाभेदभेदादसंभेदाच्च तद्विधा ।

इतिवृत्तम्—

इतिवृत्तं वस्तु धेति कथाया नाम तद् द्विधा ॥ ४ ॥

इतिवृत्तभेदाः—

तत्राधिकारिकं मुख्यमङ्गं प्रासङ्गिकं विदुः ।
प्रख्यातं मिश्रमुत्पाद्यमिति तत् त्रिविधं तथा^३ ॥ ५ ॥

^१ रच्यते G. 3 ; U.

^२ तत्समारोपाद्बहुः पात्रं रसाश्रयम् U.

^३ इति तद् द्विविधं त्रिधा A 1.

इतिहासादिषु ख्यातं प्रख्यातमिति कीर्तितम् ।
उत्पाद्यं कविकल्पं स्यान्मिश्रं तद्व्यसंकरात् ॥ ६ ॥

अर्थप्रकृतयः—

बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ।
अर्थप्रकृतयः पञ्च क्रमेण परिकीर्तिताः ॥ ७ ॥

बीजम्—

स्वल्पमेव समृद्धिं पश्चाद्विस्तार्यनेकधा ।
हेतुः 'कार्यस्य सिद्धौ यस्तद्वीजं बीजवद्यथा ॥ ८ ॥
“कुमुदिनीपरिभोगकृतागसं^१ मधुकरं नलिनीं मलयानिलः ।
नयति संप्रति नर्मसुहृज्जनः कलुषितां रमणीमिव कामुकम् ॥”

बिन्दुः—

अवान्तरार्थकथनाद्वस्तुविच्छेदसंभवे^२ ।
तस्याविच्छेदकथनं बिन्दुरित्युच्यते यथा ॥ ९ ॥
“कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनायासि ।
अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥”

पताका—

प्रासङ्गिककथात्यर्थं या दूरमनुवर्तते ।
सा पताका समाख्याता सुग्रीवचरितं यथा ॥ १० ॥

पताकास्थानकम्—

भाविनः प्रस्तुतार्थस्य यदन्योत्तयैव सूचनम् ।
पताकास्थानकं तुल्यसंविधानविशेषणम् ॥ ११ ॥

^१ कार्यप्रसिद्धौ यः U.

^२ मधुकृतं A.

^३ विच्छेदं यतः A 1.

“यातोऽस्मि पद्मनयने समयो ममैव

सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया ।

प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः

सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥”

“उद्दामोत्कलिकां विषाण्डुररुचिं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-

दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।

अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं

पश्यन्कोपविषाटलच्छविं भुर्लं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥”

^१आद्यं तुल्यात्संविधानाद् द्वितीयं तद्विशेषणात् ।

प्रकरी—

प्रासङ्गिककथैवैकदेशसंबन्धकीर्तिता ॥ १२ ॥

प्रकरी नाम सा ज्ञेया जटायुचरितं यथा ।

कार्यम्—

कार्यं फलं त्रिवर्गं स्यादेकानेकानुबन्धवत् ॥ १३ ॥

कार्यावस्थाः—

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः ।

आरम्भः—

औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय तद्यथा ॥ १४ ॥

“आरम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ दैवेनेत्यं वत्सहस्तावलम्बे ।

सिद्धेर्भास्तिर्नास्ति सत्यं तथापि स्वेच्छाचारी भीत एवास्मि भर्तुः ॥”

वतः—

तदलामे प्रयत्नः स्यादधापारस्त्वरया यया ।

“राजा—वयस्य, एक एव मालवेश्वरोऽस्माभिरभियातव्यः ।
तदुद्धरणाय त्वरिततरं प्रयत्नामहे ।”

प्राप्त्याज्ञा—

अपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याज्ञा संभवो यथा ॥ १५ ॥

“राजा—

मन्त्रिनिरुद्धप्रसराऽप्यस्मत्कार्यानिरोधेन ।

‘मिन्नबदरीव संप्रति समागमाज्ञा प्रवर्तते शतधा ॥”

निश्चयान्तिः—

अपायाभावतः प्राप्त्यनिश्चयान्तिर्मेता यथा ।

“नवमालिका—अय्य, एवं ण मंतव्वं । गिरिवाजं सागरलंघणं
उवाचदो संपादिदं । इतो वरं मम पिबसही तुह अंकगदेव्व मंतव्वा ।”

(आर्य, एवं न मन्तव्यम् । निरपायं सागरलङ्घनमुपायतः संपादि-
तम् । इतः परं मम पिबसखी तवाङ्गगतैव मन्तव्या ।)

फलागमः—

समग्रफलसंप्रतिः फलयोगो मतो यथा ॥ १६ ॥

पुरोधाः—

“कलितानि पदानि सप्त साक्षिण्यनले वायुभयोस्तोऽस्तु सख्यम् ।

शिवयोरेव शाश्वतैकरस्यं भवतोर्थाविदक्षीतशक्तिभानू ॥”

‘मिन्नबदरीव A 1.

आरम्भादिभिरेताभिरवस्थाभिः समन्वितम् ।
मुखादिसंधिरूपेण जातं बीजादिपञ्चकम् ॥ १७ ॥

संधिः—

अवान्तरार्थसंबन्धः संधिरेकान्वये सति ।

पञ्च संधयः—

मुखं प्रतिमुखं चैव गर्भश्च तदनन्तरम् ॥ १८ ॥
विमर्शोऽन्ते निर्वहणमित्यमी पञ्च संधयः ।

मुखम्—

मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा ॥ १९ ॥

मुखसंन्यङ्गानि—

अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ।
उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ॥ २० ॥
युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभाषना ।
उद्भेदभेदकरणान्यन्वर्थान्यथ लक्षणम् ॥ २१ ॥

उपक्षेपः—

उपक्षेपस्तु बीजेन वस्तुनो योजनं यथा ।

राजा—

“कुत्र सा कुवलयैक्षणा मया वीक्षितोपवनभूविहारिणी ।
क्षम्बरारिशरदेवतेव मे मानसं त्रुवति मत्तकाशिनी ॥”
वयस्य, किं तत्र वज्रामः ?

परिकरः—

बहुलीकरणं तस्य युक्त्या परिकरो यथा ॥ २२ ॥

“ सौरभः—वयस्य, न केवलं त्वदीयमेव हृदयं समार्कषति । अपितु,

अव्याजमुग्धमधुरैररविन्दकोण-

निर्यन्मधुव्रतनिकायनिभैः कटाक्षैः ।

भावावतारपिशुनैरयि भो वयस्य

नाला भवन्तमकरोदपदेशलक्ष्यम् ॥ ”

परिन्धासः—

परिन्धासस्तु कार्यस्य निष्पन्नप्रायता यथा ।

“ कैरवः—वयस्य, यदि मातुर्दिश्य प्रेषयति, तर्हि,

मदनस्य मया राज्यं प्राज्यं बलवता हृतम् ।

पुण्यैः पुरातनैरथ प्रायेण फलितं मम ॥ ”

विलोभनम्—

विलोभनं च तत्प्रोक्तं मानसोल्लासक्यथा ॥ २३ ॥

“ कैरवः—वयस्य, कोये तु नैवम् । यतः,

नालातपक्रान्तपयोजपत्रमित्रे ■ नेत्रे मिषतो ■ भीमे ।

आकर्णकुट्टाङ्गजचापयष्टिभुम्भे भुवौ न भ्रुकुटिस्तयोस्तु ॥ ”

युक्तिः—

संप्रधारणपर्यानां युक्तिरित्युच्यते यथा ।

“ वन्दी—देव, सत्यमेतत् ।

नृत्ताचार्यो मम सुहृदभूत्तत्र^१ कंदर्पदास-

स्तेनावश्यं पितुरभिनवं नृत्तमादर्शयेति ।

बद्धा पत्रं सलिपि नगरद्वारि तेनानुशिष्ट-

स्तुष्टेनाहं दुहितृभवने चित्रकृत्येऽल्लिखं त्वाम् ॥ ”

प्राप्तिः—

या चित्तस्य सुखप्राप्तिः सा प्राप्तिर्गीयते यथा ॥ २४ ॥

“ राजा—(स्वगतम्)

‘आलोच्य वाक्यं स्वयमन्तरात्मा हृष्टः परानन्दमिव प्रविष्टः ।

प्रायेण भावीनि भवन्ति वस्तुन्यालोच्यमानानि मनोहराणि ॥ ”

समाधानम्—

बीजागमः समाधानमिति संकीर्त्यते यथा ।

“ राजा—(अपवार्यं) वयस्य, वयं निलीना एव निवसामः ।

अनुरागमङ्गनाया मुखेन यः श्रोत्रपेयमाधुर्यम् ।

आकर्णयत्यजस्रं स एव मदनस्य शास्ति^२ साम्राज्यम् ॥ ”

विधानम्—

सुखदुःखकरं यत्स्याद्विधानं तद्विदुर्यथा ॥ २५ ॥

“ कैरवः—वयस्य, पुरस्तादक्लोकय तस्यास्ताम्बूलकरञ्जवाहिनीम् ;

^१ वत्र G 3.

^२ आलोक्य U ; G 3.

^३ U omits शास्ति.

आज्ञेय शम्बररिपोरविलङ्घनीया
 बाञ्छेव विग्रहवती वशगा दशोर्मे ।
 अन्यार्थमेव किमुतापणमभ्युपैति
 संदेशमानयति सा किमु सारसाध्याः ॥
 अतो मनसि मे भोदस्वेदौ^१ वर्तेते ।”

परिभाषना—

अङ्गुतापादनं यत्स्यात्परिभाषो मतो यथा ।

“कैरवः—वयस्य पश्य ;
 रागोत्थिता रतिपतेरिष राज्ञ्यलक्ष्मी-
 नारीललाम नयनोत्करपूर्वपुण्यम् ।
 आलिङ्गितुं मलयमारुतमञ्जसासौ
 बाञ्छत्यहो सुभगतास्य तु वागतीता ॥”

चङ्गेदः—

सूदार्यभेदनं यत्स्यादुङ्गेदः प्रोच्यते यथा ॥ २६ ॥

“विदूषकः—वअस्स, विस्सुमरिदं तुण । जं ताए एव्व अहं पि सरिसं
 एव्व पेक्खामिति भणिदं ।

(वयस्य, विस्मृतं त्वया । यत्तयैवाहमपि सदृशमेव पश्यामीति भणितम् ।)

राज्ञा—सखे तदिदानीं संस्मृतम् ।”

भेदः—

प्रारब्धकार्यसिद्ध्यर्थं भेदः प्रोत्साहना यथा ।

^१ मोक्षदौ A I.

“ सौरभः—कलिके, त्वमग्रतो गच्छ ; मारीं दर्शय । ”

करणम् —

उद्दिष्टार्थस्य सिद्ध्यर्थं प्रारम्भः करणं यथा ॥ २७ ॥

“ राजा—शुद्धपार्ष्णिना हि जेतव्या रिपवः । ततो गौडेशमुन्मूल्य
‘मालवेशमभियास्यामः ।

बन्दी—देव,

अकृते तु प्रतापरोधभेदे सति सार्वजनमारुतेन ते न ।

अवलोकयितुं सुखेन शक्या शशिरेखा क्षमिताखिलाभितापा ॥ ”

सुखे आवश्यकान्वयङ्गानि—

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासस्तथैव च ।

युक्त्युद्भेदौ समाधानं सुखे वाच्यान्यवश्यतः ॥ २८ ॥

प्रतिमुखम्—

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत् ।

प्रतिमुखचंध्यङ्गानि—

चिन्दुप्रथवानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदश ॥ २९ ॥

विलासः परिसर्पश्च विधूतं क्षमनर्मणी ।

नर्मद्युतिः प्रगमनं निरोधः पर्वुपासनम् ॥ ३० ॥

पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ।

विलासः—

रत्युद्देशेन याकाङ्क्षा विलासः स मतो यथा ॥ ३१ ॥

“राजा—(विहस्य) वयस्य,
विदितरसो विभवयुतो युवा यदि स्यात्सचेतनः सङ्गृहीतः ।
कः खलु कामयमानां कान्तामप्राप्य कातरो न भवेत् ॥”

परिसर्पः—

दृष्टनष्टानुसर्पः स्यात्परिसर्पो मतो यथा ।

“राजा—(ससंभ्रमम्) वयस्य, त्वद्वचनचातुरीविस्मृतविषयान्तरो
‘गम्यमानमपि पन्थानं न गणयामि । कासौ नगरी ?
(इत्युपसर्पति) ”

विधूतम् —

अरतिर्मनसो या स्याद्विधूतं कथ्यते यथा ॥ ३२ ॥

“राजा—(निर्वर्ण्य सानन्दम्) वयस्य, समाकर्ण्य ।
दूराद्दर्शनवाञ्छा सविधगतायां समागमोत्कण्ठा ।
अप्राप्तायामधुना कथमिव मनसो रतिस्तस्याम् ॥”

क्षमः—

तस्यास्तु शान्तिररतेः क्षम इत्युच्यते यथा ।

“राजा—(निर्वर्ण्य सानन्दम्) वयस्य, मम हि;
दृढविरहविदाहमेव दृष्टो हरति चरो दयितासखीसमेतः ।
शशधर इव चन्द्रिकासनाथो निशि अगतो नितरां निदावतापम् ॥”

नर्म—

परिहासकृतं वाक्यं कथ्यते नर्म तद्यथा ॥ ३३ ॥

“विदूषकः—वयस्स, इह एव्व रमणिज्जा उवट्ठिदा तुह पिआ होदु ।

(वयस्य, इहैव रमणीयोपस्थिता तव प्रिया भवतु ।)

“राजा—(विदूष्य) वयस्य, अधमवृत्तिफलमवलम्बसे ।”

नर्मद्युतिः—

द्युतिर्नर्मसमुद्भूता नर्मद्युतिरसौ यथा ।

“कः खलु धीरोदारां गमीरसलिलां पिपासुरपि गङ्गां ।

दूरादपि नासीदेवारादपि सारिणीं समुल्लङ्घ्य ॥”

प्रगमनम्—

उत्तरादुत्तरं वाक्यं प्रगमः कथ्यते यथा ॥ ३४ ॥

“मङ्गलवती—

वत्से वारं वारं वचनानि मयाथ वर्णितानि तव ।

विगलन्ति कर्णविदराद्भ्रमाद्भाण्डादिवाशु सलिलानि ॥

कौमुदी—

‘माए मह प्परुडो दुव्वारवमो ण होदि किं मज्जणो ।

पज्जलदि किं ण पुण्णो अग्निज्जालेव्व विअणपवणेहिं ॥

(भातर्मम प्ररुडो दुर्वारतमो न भवति किं मदनः ।

प्रज्वलति किं न पूर्णोऽग्निज्वाल एव व्यजनपवनैः ॥)

1 The original MSS. read this passage thus :

माए मह प्पणिमो वारिविदमो ॥ होदि किं मज्जणो ।

पज्जलदि ण पुण्णो अग्निविज्जाल विअणपवणेहिं ॥

निरोधनम्—

निरोधनं हितार्यस्य निरोधः कथ्यते यथा ।

“राजा—विद्धू मूर्खे,

प्राप्ता कथमपि देवात्कण्ठमनीतैव सा प्रकटरागा ।

रत्नावलीव कान्ता मम हस्ताद् भ्रंक्षिता भवता ॥”

पर्युपासनम्—

पर्युपासनमुक्तं स्यात्कुङ्कुमस्यानुनयो यथा ॥ ३५ ॥

“अपराधमिमं क्षमस्व सख्याश्चरणौ ते मदपेक्षया गृहाण ।

अरुणप्रभयावलीढपद्मां नलिनीं ह्यशु नयेद्विकासमर्कः ॥”

पुष्पम्—

उक्ताद्विशेषवद्वाक्यं पुष्पं संकीर्त्यते यथा ।

“निदूषकः—मो वयसि, सव्वधा एसो मुक्ताहारो जवकालजोभा
अक्खमाला होदु ।

(मो वयस्य, सर्वथा एष मुक्ताहारो जपकालयोभ्या अवलमाला भवतु ।)

राजा—वयस्य, सत्यमेतत् । अन्यच्च,

आसित्वा विजने विमुक्तविषयासङ्गं मनो निश्चलं

कृत्वा हृज्जलजान्तरे प्रियतमारूपं परं दैवतम् ।

ध्यात्वा हारलतामयाक्षदलयं हस्तेन धृत्वा मया

तत्सायुज्यफलाप्तये प्रतिदिनं तन्नाम संजप्यते ॥”

वज्रम्—

प्रत्यक्षनिष्ठुरं वाक्यं वज्रमित्युच्यते यथा ॥ ३६ ॥

“विदूषकः—भो वयस्स, अक्षाणं एदं खु दुक्करं ।

(भो वयस्य, अस्माकमिदं खलु दुष्करम्)

राजा—आः, अत्यन्तनिष्ठुरमेतद्वाक्यम् ।

विषमिव मनसो मोहनमज्ञानिरिव नितान्तनिष्ठुरं अवसोः ।

प्राणप्रयाणभेरीभाङ्गारः प्रणयजलधिबडवाग्निः ॥”

उपन्यासः—

उपन्यासः प्रसादोक्तिरुपायेनोच्यते यथा ।

“मङ्गलवती—

सर्वथेयं समासक्ता तस्मिस्तामरसेक्षणे ।

भव प्रसन्ना भद्रे त्वं तेन रोषो न ते वरम् ॥”

वर्णसंहरणम्—

चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहरणं यथा ॥ ३७ ॥

“कौमुदी—एदं ण सुदं तुए ?

सब्बाणं सहि वण्णाणं बह्मणो पदसो गुरु ।

आराहणिज्जो अण्णेहि वण्णेहि जेण वणिक्को ॥

(एतन्न श्रुतं त्वया ?

सर्वेषां सस्मि वर्णानां ब्राह्मणः प्रथमो गुरुः ।

आराधनीयोऽन्यैर्वर्णैर्येन वर्णितः ॥)”

प्रतिमुक्ते आवश्यकान्यङ्गानि—

प्रथमः परिसर्पश्चोपन्यासो वज्रमेव च ।

पुष्पं च निष्प्रादाभ्यान्पन्यानि तु यथारुचि ॥ ३८ ॥

गर्भसंधिः—

गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं ध्रुवः ।

मयेन तु पताकात्र माप्याश्वा नियमाद्भवेत् ॥ ३९ ॥

गर्भसंध्यङ्गानि—

अश्रुताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ।

संभ्रमश्चानुमानं च तोटकाधिबले तथा ॥ ४० ॥

उद्देशसंभ्रमाक्षेपा अङ्गानि द्वादशास्य तु ।

अश्रुताहरणम्—

छत्रकर्म समाख्यातमश्रुताहरणं यथा ॥ ४१ ॥

“सौरभः—आर्ये, किमुच्यते? छत्रनानुप्रविश्यसाधयामोऽभिल-
षितम् ।”

मार्गः—

तत्कार्यकथनं यत्तन्मार्ग इत्युच्यते यथा ।

“मङ्गलवती—ननु सौरभ,

कपटमिव कायवन्तं क इव विटच्छत्रना खलामेनाम् ।

अलम्भतिसंधातुमतस्तत्त्वं कथयामि तावतोऽर्थस्य ॥”

रूपम्—

सवितर्कं तु यद्वाक्यं रूपं तत्कथ्यते यथा ॥ ४२ ॥

“राजा—अस्य,

नेयं निशा दिवस एव भवेत्कथं मे

निद्रान्यथा नयनयोर्युगलं न याति ।

नार्यं शशी तपन एव तनोति ताप-

मुत्पात एव यदि मास्तु विभान्ति ताराः ॥ ”

उदाहरणम्—

यदुत्कर्षकरं वाक्यं तदुदाहरणं यथा ।

“ राजा—(मलयमारुतमुद्दिश्य)

मन्दोऽसि मलयमारुत कश्चमिव निश्वासमारुतैस्तस्थाः ।

स्पर्धां करोषि मे त्वं विषादसे तेऽधुना सुषायन्ते ॥ ”

कमः—

कमः संचिन्त्यमानासिद्धानं भावस्य वा यथा ॥ ४३ ॥

“ राजा—(इति वदन्नेव नेत्रे निमील्यति)

बिदूषकः—जोमालिङ्ग, एसो वअस्सो णिमीलिअणअणो संकप्पसमा-

अमसुहं अणुहोदि ।

(नवमालिके, एष वक्षस्यो निमीलितनयनः संकल्पसमागमसुखमनु भवति ।) ”

संग्रहः—

सामोक्तेरभिधानं च संग्रहः कथ्यते यथा ।

“ सौरभः—

अर्थैरनेकैर्जननीममुष्याश्वितं च दत्त्वा चिरकालमृष्यस्^१ ।

संतोषयेयं सहसैव भद्रे न चेत्कथं स्यादिह नः प्रवेष्टः ॥ ”

अनुमानम्—

लिङ्गाष्टिभिर्ज्ञानमनुमानं मतं यथा' ॥ ४४ ॥

“ मञ्जलवती—

कारणं ज्ञायते कार्याद्भूमाद्भूमध्वजो यथा ।

अस्ति चेदर्थसंघसिरचिरादवलोक्यते ॥ ”

तोटकम्—

ससंभ्रमं तु यदाकथं तोटकं कथ्यते यथा ।

“ मकरदंष्ट्रा—(ससंभ्रमम्) जुप्तं पि सत्त्वं भणसि । जुज्जवि सु,

चोरो मज्झ करादो हारल्लवं हंत संभमेण हरंतो ।

पहरइ पासाणेहिं पेच्छसि तुमं पि किमेत्थ पडिकादल्लं ॥ ”

(युक्तमपि सत्त्वं भणसि । युज्यते लल्ल,

चोरो मम करात् हारल्लतां हन्त संभमेण हरन् ।

प्रहरति पाषाणैः पश्यसि त्वमपि किमत्र प्रतिकर्तव्यम् ॥) ”

अधिषलम्—

कार्यं यत्सातिसंधानं कथ्यतेऽधिषलं यथा ॥ ४५ ॥

“ सौरभः—(स्वगतम्) अस्तु नाम । तथाप्यच्युतदत्तपदार्थ-
बलादेवैनामतिसंधाय साधयामि कार्यम् । ”

उद्देशः—

शत्रुभिर्या कृता मीतिक्रमेणः कथ्यते यथा ।

! अनुमानं तु त्वया U; G 3; S.

“ मकरद्वंष्ट्रा— ता राजउत्तस्त पुण्यमुत्तिणो कियमाणदुवेसे दुवेवि दुख्खक्षणे दाणि एव्व मारेमि ।

(तत् राजपुत्रस्य पुण्यमूर्तेः कियमाणद्वेषौ द्वावपि दुर्जाक्षणादिदानीमेव मारयामि ।) ”

संभ्रमः—

शङ्काश्रसौ यत्र वाक्ये संभ्रमः कथ्यते यथा ॥ ४६ ॥

“ सौरभः—(सशङ्कं सश्रासं च स्वगतम्) किमेवा पूर्ववदेव कारयिष्यति ? ”

आक्षेपः—

गर्भबीजसमुत्पेदादाक्षेपः कथितो यथा ।

“ सौरभः—

मसादं तव संमाप्य साधनीयं समीहितम् ।

विभावरीं विना सेव्या चक्रेण न चन्द्रिका ॥ ”

गर्भे भावदयकान्यङ्गानि—

अभूताहरणं मार्गस्तोटकाधिवले अपि ॥ ४७ ॥

आक्षेपधात्रं नियमाद्वाक्यान्यन्यान्यपीच्छया ।

अवमर्शसंधिः—

क्रोधेनावमर्शेयत्र व्यसनाद्वा विलोभनात् ॥ ४८ ॥

गर्भनिर्मिषबीजार्थं सोऽवमर्शोऽवमर्शनात् ।

अवमर्शसंध्यङ्गानि—

‘अत्रापवादसंफेदौ विद्वद्वचशक्तयः ॥ ४९ ॥

द्युतिः प्रसङ्गच्छलनं व्यवसायो विरोधनम् ।

प्ररोचना विचलनमादानं च त्रयोदश ॥ ५० ॥

अपवादः—

दोषप्रस्थापनं यत्स्यादपवादो मतो यथा ।

“कैरवः—

पापे पुरा पातयितुं प्रवृत्ता संतानकं स्वल्पफलाय तर्हि ।

यागैरनेकैर्यमिभिर्वरेण्यो लोकः कथं लोचनगोचरस्ते ॥”

संफेदः—

रोषेण भाषणं यत्स्यात्संफेदोऽभिमतो यथा ॥ ५१ ॥

“मकरदंष्ट्रा—

पक्षा सुधा वारविलासिणीं मायाभुवंगेण न मारिदेति ।

सा केदई कामिअफुल्लपुष्पा कत्ता पुरा कंठइणी विसेण ॥

(प्राप्ता सुधा वारविलासिन्या मायाभुजङ्गेन न मारितेति ।

सा केतकी कामितफुल्लपुष्पा बल्लता पुरा कण्टकिनी विषेण ॥)

कैरवः—भूते, नाद्यापि रोषं मुञ्चति ।”

विद्वद्वचः—

वचनान्वादिकथनं विद्वद्वचः कथ्यते यथा ।

“कैरवः—

बद्धः पश्चाद्भलिभिरवनीपालभृष्यैर्नियोगा-

द्यस्याः क्रूरैर्यमपरिसरं प्रापणीयो यथासम् ।

सा त्वं रोषं मयि वित्तनुषे सांप्रतं सांप्रतं ते

सर्पिः क्षीरं विषमिव खले साधयेत्साधु तेन ॥”

ब्रवः—

इषो गुहतिरस्कारकथनं कथ्यते यथा ॥ ५२ ॥

“लवः—

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते^१

सुन्दरीदमनेऽप्यकुण्ठयद्यसो लोके महान्तो हि ते ।

यानि त्रीण्यकुतोमुस्तान्यपि यदान्वासस्वरायोषणे

बद्धा कौशलमिन्द्रसूनुहनने^२ तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥”

शक्तिः—

शक्तिः संकीर्त्यते सा यद्विरोधप्रमनं यथा ।

“राजा—वयस्य,

वित्तज मनसि रोषं मा विरुद्धं वचो मे

तव भवतु निजानामेव कोपप्रसादौ ।

स्वरतररविरश्मिन्नातपातेऽपि सद्यः

सरसिजनिःकुरुन्वं त्वैरमुन्मेषमेति ॥”

^१ वर्तते इत्यभ्ययं बोधध्वनिर्भावे इति नारायणीयव्याख्या । तेभ्यपि कृतेषु संवरणीयो दोषागो वर्तते एवेति शब्दार्थः ।

^२ निम्ने U : S;

श्रुतिः—

तर्जनोद्वेजने यत्र सा श्रुतिः कीर्त्यते यथा ॥ ५३ ॥

“कैरवः—

या त्वं दूती यमस्येव तदा तर्जितवत्त्वपि ।
सैव संप्रति सोद्वेगा चपले चादु^१ भाषसे ॥”

प्रसङ्गः—

कीर्तनं गुह्यनाम्नो यत्प्रसङ्गः कथ्यते यथा ।

“मकरदंष्ट्रा—

जादो जलधिक्षरादो कासारादो विणिक्तन्तं ।
सुमरदि प्रागो हिचए किं पंक्कालित्तासरं जादु^२ ॥
(जातो जलधिक्षरात् कासाराद्विनिष्कान्तम् ।
स्मरति नागो हृदये किं पङ्कालित्तासरं जादु ॥)”

छलनम्—

यन्नावमाननं वाक्ये छलनं तन्मतं यथा ॥ ५४ ॥

“वन्दी—देव,

कोऽयं ते प्रतिकर्तुमत्र भवतश्चेलान्तवद्भाक्षतो
भूयः स्वस्ति धवन्नटत्पनुगृहं दूर्वापेणातार्त्तगुलिः ।
किं कर्नाटमहीपतिः किमु महाराष्ट्रः किमन्नाभिपः
कि पाण्ड्यः किमु धुर्जरः किमुना सर्वेऽपि ते सेवकाः ॥”

^१ वाच G 3.

^२ ज्ञातिरिवम्.

व्यवसायः—

स्वसायध्यस्य कथनं व्यवसायो मतो यथा ।

“कैरवः—

जडं जलनिधेर्वारि मुक्त्वा मुनिनिराकृतम् ।

मम स्वान्ते मधुध्वंसी नित्यं शेते निरामये ॥

अतोऽसिलजगत्स्वहमेवास्तुल्यभावः ।”

विरोधनम्—

विरोधनं स्वशक्त्युक्तिः संरन्धानां मतं यथा ॥ ५५ ॥

“अर्जुनः—अर्य, प्रसीद । किमत्र क्रोधेन ?

अभियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा ।

हतभ्रातृशतो दुःस्त्री प्रलपैरत्र^१ का व्यथा ॥

भीमः—अरे, भरतकुलेन्दुकलङ्घ,

अद्यैव किं न विसृजेयमहं भवन्तं

दुःशासनानुगमनाय बहुप्रलापिन् ।

विघ्नं गुरू न कुरुतो यदि मद्रदाम-

निर्भिद्यमानरणितास्थनि ते शरीरे ॥

अन्यच्च रे मूढ,

शोकं स्त्रीवधयनसलिलैर्यत्परित्यजितोऽसि

भ्रातृवधैः स्थलविषटने यच्च साक्षीकृतोऽसि ।

आसीदेतत्तव कुरूपते कारणं जीवितस्य

क्रुद्धे युष्मत्कुलकमलिनीकुञ्जरे भीमसेने ॥

दुर्योधनः—दुरात्मन् भरतकुलपशद, पाण्डवपशो, नाहं भवानिष
विकथ्यनाप्रगल्भः । किंतु,

द्रक्ष्यन्ति न चिरात्सुप्तं बान्धवास्त्वां रणाजिरे^१ ।

मद्गदाभिन्नवक्षोऽस्थिवेणिकाभीमभूषणम् ॥”

प्ररोचना—

प्ररोचना सिद्धवयस्मान्वयर्थकथनं यथा ।

“वन्दी—देव,

आस्ते द्वारि बधूर्विभ्रातुरचनादैतद्व्यविश्रान्तिभू^२ -

भूरेतस्य बलाद्वहारि भवता भीतानतरातिना ।

किं नामापरमत्र कार्यमधुना साध्यं समाशास्यते

तत्पाणिग्रहमङ्गलाय मनुजाधीशास्तु यतो महान् ॥”

विचलनम्—

विकथ्यनाद्विचलनमापनन्ति बुधा यथा ॥ ५६ ॥

“कैरवः—

ननु तव नयहीने नापराधं स्मरेयं

मनसि विसृज्य भीतिं भक्तुषो^३ नासि पात्रम् ।

सुवनमसिलमेको सुमयैव भुवाहं

नियमयितुमधीशो^४ नीरञ्जाक्षधभावात् ॥”

^१ रणाजिरे A 2 : S.

^२ कुत्रो S.

^३ वैशुष्यविश्रान्तिभूः S.

^४ मणीतः S.

आदानम् —

कार्यस्य संग्रहो यत्स्यात्तदादानं मतं यथा ।

“कैरवः—(स्वगतम्) अस्तु नामैनां कुट्टिनीं देवकुलामस्थापित-
दीपस्तम्भोपरि निधाय गमिष्यामि ।”

अवयवार्थे आवश्यकान्यङ्गानि—

व्यवसायादानशक्तित्रयमावश्यकं त्विह ॥ ५७ ॥

निर्वहणसंधिः—

बीजवन्तो गुत्वाद्यर्था विप्रकीर्णा ययाययम् ।

ऐकार्थ्यगुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥ ५८ ॥

निर्वहणसंध्यङ्गानि—

संधिर्विरोधो ग्रथनं निर्णयः परिमाणम्^१ ।

प्रसादानन्दसमया धृतिर्भाषोपगुम्भने ॥ ५९ ॥

पूर्वभावोपसंहारौ प्रसस्तिश्च चतुर्विधः ।

संधिः—

गुत्वाद्युचितबीजार्यमाप्तिः संधिर्मेतत् यथा ॥ ६० ॥

“कैरवः—

आदावघटितं कार्यं मध्ये सुघटितं मम ।

भूयो विघटितं भूयो भूयाद्धटयितुं प्रभुः ॥”

विरोधः—

मार्गणं तस्य कार्यस्य विरोधः कथ्यते यथा ।

“सौरभः—

सा त्वयैवमवमानिता सती कुट्टिनी कुपितपद्मनीनिम्बा ।
मारयेत्किमु महीसदृशिता^१ मानयेत्किमुत मन्दविग्रहा ॥”

अथनम्—

अथनं तस्य कार्यस्य तृणक्षेपो मतो यथा ॥ ६१ ॥

“कैरवः—वयस्य, नात्र संदेहः ।

शान्तिमेति सकलोऽपि भूभुजां संनिधौ सहजवैरवर्जितः ।
तामसा अपि तरक्षवो मृगैः संचरन्ति हि समं तपोवने ॥”

निर्णयः—

अनुभूतार्थकथनं निर्णयोऽभिमतो^२ यथा ।

“सौरभः—वयस्य, मैवं मन्तव्यम् ।

स वेक्तावेष्टमनि सत्यसंगरः सतां समक्षं समुदीरितं तथा ।
वचः स्वकीयं वसुधेश्वरः कथं मुहूर्तमात्रेण मृषा करिष्यति ॥”

परिभाषणम्—

अन्योन्यपरिवादो^३ यः परिभाषांश्च सा यथा ॥ ६२ ॥

“मकरदंष्ट्रा—(सरोषम्) जले दुग्धक्षण, प्रभववेदिणो पुरतो पुणो
वि एवमं भणसि ।

(अरे दुर्गाक्षण, प्रभववेदिनः पुरतः पुनरप्येवं भणसि ।)

^१ तर्जिता S.

^२ अभिहितो ववा S.

^३ परिभाषो S.

सौरभः—

धूर्ते दुरन्तविपदर्पेयमध्यममौ

दीनाववेक्ष्य कृपया दिननाथवंश्यः ।

^१आवामपारमनयभयनात्तदीवा-

ज्जातौ जहाति न कदापि सुतौ नरेन्द्रः ॥

अतस्ते तर्जनान् बिभीधः ।”

प्रसादः—

प्रसीदैत्याद्यनुनयः प्रसादोऽभिमतो यथा ।

“^२रुतसारः—(किंचिद्विहस्थ) मो, क्षमस्व ममापराधम् ।”

आनन्दः—

वाञ्छितार्थस्य या प्राप्तिरानन्दः स मतो यथा ॥ ६३ ॥

“पुरोधाः—राज्ञः करेण रमण्याः करं ग्राहयति ।

राजा—(सद्वर्षं गृह्णाति) ”

समयः—

चिरारूढस्थ दुःखस्य निर्गमः समयो यथा ।

“राजा—(^३कथमपि कटाक्षेण निर्वर्ण्य अपवार्य) वयस्य,

सामिफुल्लसरसीरुहनिर्व्यूहसंततिसमाननिकायाः ।

अक्षनाचिलबाण्यलवा मे क्षालयन्ति चिरस्नेहममुण्याः ॥”

^१ अणामवारं S.

^२ रुतसारः S.

^३ तद्वर्षं Added before. S.

धृतिः—

स्थिरीकरणमर्थस्य लब्धस्य तु धृतिर्यथा ॥ ६४ ॥

“पुरोधाः—ततः सप्तपदान्याक्रम्य,

कलितानि पदानि सप्त साक्षीष्यन्के वासुभयोरतोऽस्तु सख्यम् ।

शिवयोरिव शाश्वतैकरस्यं चरतो यावदशीतशीतमानू ॥”

भाषणम्—

मानार्थकामादिलाभो भाषणं कथितं यथा ।

“कैरवः—

तवात्मजा तामरसायताक्षी महां ससंमानमियं महीश्व ।

इत्ता दयावारिधिना त्वया तद्रूपदेशादुरु यत्समुक्तम् ॥”

उपगुम्भनम्—

उपगुम्भनमाश्चर्यप्राप्तिरित्युच्यते यथा ॥ ६५ ॥

“पुरोधाः—(साश्चर्यम्) मनोरथसिद्ध, ममाप्नोतदेव विवक्षितम् ।

अहो, देवादावयोर्मतिसंवादः ।”

पूर्वभावः—

कार्यस्य दर्शनं पूर्वभावः संकीर्त्यते यथा ।

“मनोरथसिद्धः—अन्यच्छेदं ममाशास्त्रमस्ति । तदिदम्—तथा

मालवनाथः संभावनीयो यथा प्रीयते देवी ।

सर्वः स्वमनसंमामात्संतोषशुपयाति हि ।

यथा वकुलसेकेन विक्रसेन्मुकुलावली ॥”

उपसंहारः—

स स्यात्कार्यस्य संहारः मियावाप्तिर्भूतो यथा ॥ ६६ ॥

“पुरोधाः—

पुण्यैस्तस्य पुरातनैः क्षितिपतेः प्रख्यातवत्सान्वय-

क्षीराब्धौ निबिचन्द्रमाः सकलभूलोकाभिनन्दोदयः ।

स्वैरं स्वर्गितपूर्वराजचरितः पूतैर्निजैर्वर्तनै-

जामातासि जनाधिनाथ विदिशां हंसावलीं चाप्नुयाः ॥”

प्रशस्तिः—

प्रशस्तिः प्रोच्यते सा तु यच्छुभासंसर्गं यथा ।

“साहित्यभानुरवतामुदयं नृपाणां

कीर्त्यम्बुजानि विकसन्ति सितानि सन्तु ।

नाशं प्रयातु घनदुर्जनवाक्तमिसं

भूरस्तु संततमहोत्सवशालिनीयम् ॥”

निर्वहणे व्यावश्यकान्यङ्गानि—

अङ्गान्यवश्यमेतानि वाच्यानीह चतुर्दश ॥ ६७ ॥

संध्यङ्गानां प्रयोजनम्—

उक्ताङ्गानां चतुःषष्टेः षोढा वैषां प्रयोजनम् ।

इष्टस्यार्थस्य रचना गोप्यगुप्तिः प्रकाशनम् ॥ ६८ ॥

रागः प्रयोगस्यार्थार्थं वृत्तान्तस्यानुपस्रयः ।

वस्तुनक्षेत्रविध्यम्—

पुनश्चेवा विभागः स्यात्सर्वस्याप्युक्तवस्तुनः ॥ ६९ ॥

सूक्ष्ममेव प्रवेत्किञ्चिद् इत्थं भ्रज्यमथापरम् ।

सूच्यम्—

नीरसोऽनुचितस्तत्र संसूच्यो वस्तुविस्तरः ॥ ७० ॥

सूच्यार्थाविष्करणम्—

अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ॥ ७१ ॥

विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः ।

विष्कम्भः—

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कयांशानां निदर्शकः ॥ ७२ ॥

संक्षिप्तार्थस्तु^१ विष्कम्भो मध्याभ्यां मध्यमेन वा ।

विष्कम्भो द्विधा—

प्रयोजितो भवेच्छुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमैः ॥ ७३ ॥

चूलिका—

अन्तर्भवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचना ।

अङ्कास्यम्—

अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यसुतराङ्कार्थसूचनम् ॥ ७४ ॥

अङ्कावतारः—

अङ्कावतास्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः ।

भूतभाविकयांशानां सूचको नीचभाषया ॥ ७५ ॥

प्रवेशकः—

नीचपात्रैः प्रयुक्तोऽङ्कद्वयस्यान्तः प्रवेशकः ।

एभिः संसूचयेत्सूच्यं दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् ॥ ७६ ॥

दृश्यम्—

दृश्यस्तु पञ्चोदात्तरसभावान्तरः ।

^१ संक्षेपार्थस्तु S.

श्राव्यम्—

नाट्यधर्मपक्षेक्ष्यैव श्राव्यं वस्तु त्रिधा यथा^१ ।

श्राव्यस्य त्रैविध्यम्—

सर्वश्राव्यं च नियतश्राव्यमश्राव्यमेव च ॥ ७७ ॥

प्रकाशम् ; स्वगतम् —

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतम् ।

द्विविधं नियतश्राव्यं अनान्तमपवारितम् ॥ ७८ ॥

जनान्तिकम्—

प्रियताकाकरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाश्च ।

अन्योन्यमन्तर्णं यस्याश्चजनान्ते जनान्तिकम् ॥ ७९ ॥

अपवारितम्—

रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्त्यापवारितम् ।

आकाशभाषितम्—

किं ब्रवीष्येधमित्यादि बिना पात्रं ब्रवीति यत् ।

श्रुत्वेवानुक्तमप्येतत्तस्यादाकाशभाषितम् ॥ ८० ॥

सर्वाङ्गसंयुतमनेकविधार्थसार्थं

सद्वृत्तनायकविशेषसममशोभम् ।

राज्यं त्वदीयमिव रूपकवस्तु रम्यं

^२भक्तिसितीश महतां मृदपातनोति ॥ ८१ ॥

इति श्रीमदमृतानन्दयोगिप्रवरविरचितेऽलङ्कारसंग्रहे^३

संख्यङ्गनिरूपणं नाम सप्तमः परिच्छेदः ।

अष्टमः परिच्छेदः

वृत्तिः—

नेतृव्यापाररूपा या वृत्तिः सा स्यात्तुर्विधा ।

वृत्तिभेदाः—

भारती सास्वती चारभटी कैशिक्यतः परम् ॥ १ ॥

चतस्रो वृत्तयो ज्ञेयाः सर्वनाट्यस्य मातृकाः ।

भारती वृत्तिः—

भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः ॥ २ ॥

भरतैस्तु प्रयोज्यत्वाद्भारती चतुरङ्गिका ।

भारतीवृत्त्यङ्गानि—

प्ररोचनामुत्तं चैव वीथी^१ महसनं तथा ॥ ३ ॥

स्थाने महसनस्याथ भाणमप्याह कोहलः ।

एतेषां लक्षणं^२ पञ्चात्यसक्तादभिधीयते ॥ ४ ॥

सास्वती वृत्तिः—

^३सास्वती सा मता सस्वशौर्यत्यागदयार्जवैः ।

युक्ता हर्षोत्तरा शोकवर्जिता सुमुदीरिता ॥ ५ ॥

^१ वीथ्या G 3.

^२ पञ्चात्यसक्तेना G 3.

^३ सास्वती नाम या नेतृत्वैर्व्यागदयार्जवैः G 3.

साश्वतीवृत्त्यङ्गानि—

संलापोत्थापकावस्थाः संघश्च परिवर्तकः ।

अङ्गानि चत्वार्येतेषां क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥ ६ ॥

संलापकः—

संलापको 'गभीरोक्तिर्नानाभावरसो यथा ।

“रामः—अयं सः, यः किल सपरिवारकार्तिकेयविजयावर्जितेन
भगवता नीललोहितेन 'परिवत्सरसहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः ।

परशुरामः—आम् । राम दाशस्थे, स एवायं ममाचार्यपादानां प्रियः
परशुः ।

अल्लप्रयोगसुरलीकलहे गणानां

सैन्यैर्वृतो विजित एव मया कुमारः ।

एतावतापि परिरभ्य कृतप्रसादः

प्राप्तावसुं प्रियगुणो भगवान्गुरुर्मे ॥ ”

उत्थापकः—

उत्थापकस्तु यथारिं युद्धायोत्थाप्येयम् ॥ ७ ॥

“आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा

वैतृष्ण्यं तु कुतोऽयं संप्रति मम त्वदर्शने चक्षुषः ।

त्वत्सांगत्यसुखस्य नास्ति विषयः किं वा बहुव्याहृतै-

रस्मिन्विस्मृतज्वाभदम्यविजये बाहौ धनुर्जृम्भताम् । ”

संघः—

नीत्या दैवेन वा भेदः संघाख्यः कथ्यते यया ।

“वाणक्षो नीतिसामर्थ्याद्वाक्षसीयानभेदयत् ।
भेदो विभीषणस्याभूद्वावणाद्देवयोगतः ॥”

परिवर्तकः—

भेदं साम च दानं च निष्कलीकृत्य यत्र तु ॥ ८ ॥
परिवर्तक इत्युक्तो दण्डस्वीकरणं यथा ।

“हेरम्बदन्तमुसलोल्लिखितैकमिति
वक्षो विशाखविशिखनलान्छितं मे ।
रोमाञ्चकञ्चुकितमद्भुतवीरलाभा-
द्यत्सत्त्वमद्य परिरब्धुमिवेच्छति त्वाम् ॥

रामः—मगबन्, परिरम्भणमिति प्रस्तुतप्रतीपमेतत् ॥”

भारमटी वृत्तिः—

मायेन्द्रजालसंग्रामकोपोद्भ्रान्त्यादिचेष्टितैः ॥ ९ ॥
युक्ता भवेदारमटी चत्वार्यङ्गानि तत्र च ।

भारमटीवृत्त्यङ्गानि—

संक्षिप्तिका स्यात्संपेटी वस्तुत्यानावपातने ॥ १० ॥

संक्षिप्तिः—

संक्षिप्तवस्तुरचना संक्षिप्तिः 'क्षिप्यतो यथा ।

चरिते वत्सराजस्य कलिङ्गद्विपयोजना^१ ॥ ११ ॥

संक्षिप्तिरथवा नेदृशान्तरकृतिर्यथा ।

वालिनाशेन सुग्रीवः किष्किन्धाधिपतिः कृतः ॥ १२ ॥

भोर्गवस्यापि बौद्धत्यनिवृत्तौ शान्तवाधयः ।

^१ क्षिपिनः G 3; S.

^२ भोजनम् G 3; S.

संपेतः—

संपेतंस्तु समाघातः क्रुद्धसंरब्धयोर्वया ॥ १३ ॥
लक्ष्मणेन्द्रजितोर्युद्धं रामरावणयोश्च वा^१ ।

वस्तुत्थापनम्—

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तुत्थापनकं यथा ॥ १४ ॥
माययेन्द्रजितो^२ युद्धे दिवा^३ ध्वान्तप्रदर्शनम् ।

अवपातनम्—

‘क्षिप्रप्रेषशनिर्याणसंभ्रमप्रासच्छिवैः ॥ १५ ॥
अवपातस्त्वसौ ज्ञेयोऽनिष्टदर्शनतो यथा ।

“नष्टं^४ वर्षवर्षैर्मनुष्यगणनाभावादकृत्वा^५ त्रपा-

मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति आसादयं वामनः ।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणशक्तिनः ॥”

कैशिकी वृत्तिः—

या स्म्यनेपथ्यविशेषयुक्ता
स्त्रीभिर्युता वा बहुवृत्तगीता^६ ।
कामोपभोगप्रचुरप्रचारा
सा कैशिकी वृत्तिरुदाहृता स्यात् ॥ १६ ॥

^१ वत G 3.

^२ वत G 3; S.

^३ वर्षवर्षैः S.

^४ बहुवृत्तगीतैः G 3; S.

^५ जिता S.

^६ क्षिप्रप्रेषशनिर्याण G 3.

^७ मायावृत्त्या G 3; S.

कैशिकीवृत्त्यङ्गानि—

नर्म च नर्मस्यन्दो नर्मस्फोटश्च नर्मगर्भश्च ।

कैशिक्याश्चत्वारो भेदा भेदे समुद्दिष्टाः ॥ १७ ॥

नर्म—

ललितमधुराभिधानं शृङ्गाररसाश्रयं सुखोपेतम् ।

इच्छाभयहास्ययुतं नर्म त्रिविधं वदन्ति यथा ॥ १८ ॥

“मध्याह्नं गमय त्यज श्रममरं स्थित्वा पयः पीयतां

मा शून्येति विमुञ्च पान्थ विजनः स्त्रीतः प्रपामण्डपः ।

तामेव स्मर घस्मरस्मरश्चरन्तस्तं निजां प्रेयसीं

त्वचित्तं तु न रक्षयन्ति पथिक प्रायः प्रपापालिकाः ॥”

“अभिव्यक्तालीको विफलसकलोपायविभव-

श्चिरं ध्यात्वा सद्यः कृतकृतकसंरम्भनिपुणः ।

इतः पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति संव्रास्य सहसा

कृताश्लेषां धूर्तः स्मितमधुरमालिङ्गति वधूम् ॥”

“शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-

र्निद्रान्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुलम् ।

विसृज्यं परिचुम्ब्य जातपुलकाभालोक्य गण्डस्थलीं

लज्जातम्रमुखी भ्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥”

नर्मस्पर्शः—

उत्कण्ठानिर्मरयेनवसंगमसंश्रयम् ।

अन्ते भयानकं मादुर्नर्मस्पर्शं तु यथा ॥ १९ ॥

“विस्तृत सुन्दरि संगमसाध्यसं ननु चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।
परिवृद्धा गते सहकारतां त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि ॥”

नर्मस्फोटः—

कन्यानायकयोर्यत्र वृत्तं च स्फुटितं भवेत् ।

नर्मस्फोटः स विज्ञेयः संच्रमादियुतो यथा ॥ २० ॥

■ गमनमलसं हून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं

असितमधिकं किं न्वेतत्स्यात्किमन्यदितोऽथवा ।

अमति भुवने कंदर्पास्त्रं^१ विफारि च यौवनं

‘ललितललितास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥”

नर्मगर्भः—

नर्मगर्भश्छसनेतृव्यलीकार्याय तद्यथा ।

■ दृष्टैकासनसंगते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-

देकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

तिर्यग्भक्तिकंधरः ‘सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-

मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां धुम्बति ॥”

भारती वृत्तिः—

भारती शब्दवृत्तिः स्यादस्यास्तिस्रोऽर्थवृत्तयः ॥ २१ ॥

रसभेदेन वृत्तयः—

मृत्कारे कैशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।

रसे रौद्रे सबीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥ २२ ॥

आसां भेदचतुष्केऽस्मिन्नेकैकमपि वाञ्छितम् ।

^१ कंदर्पास्त्रं G 3; S.

^२ प्रकृतिमधुरः G 3.

^३ सपुलकं G 3; S.

प्रयोगे कविभिः कार्यं सर्वमेकत्र दुर्लभम् ॥ २३ ॥

पात्राणां भाषानियमः—

पाठ्यं तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनाम् ।
लिङ्गिनीनां महादेव्या मन्त्रज्ञावेश्ययोः कचित् ॥ २४ ॥
स्त्रीणां तु प्राकृतं 'प्रायः शौरसेन्यधमेषु च' ।
पिशाचात्यन्तनीचादौ पैशाचं प्राग्यं तथा ॥ २५ ॥
यदेष्ट्यं नीचपात्रं स्यात्तदेष्ट्यं तस्य भाषितम् ।

पात्राणां संवोधनक्रमः—

भगवन्तोऽवरैर्वाच्या विद्वदेवर्षिलिङ्गिनः ॥ २६ ॥
विमामास्याग्रजाधार्या नदीसूत्रभृतौ^१ मिथः ।
रथी सूतेन चायुष्मान् पूज्यैः 'शिष्यात्मजानुजाः ॥ २७ ॥
वत्सेति तातः पूज्योऽपि सुगृहीताभिधश्च तैः ।
भावो नटेन सूत्री च मारिवस्तेन सोऽपि च ॥ २८ ॥
देवः स्वामीति नृपतिर्भृत्यैर्भट्टेति चावधैः ।
आमन्त्रणीयाः पतिवज्ज्येष्ठामध्याधमैः स्त्रियः ॥ २९ ॥
समा हलेति च प्रेक्ष्या हस्त्रे वेश्याञ्जुकेति च ।
कुट्टिन्यसेत्यनुगतैः पूज्या वा जरती जनैः ॥ ३० ॥
विदूषकेण भवती राक्षी चेति च शब्दते ।
^२हण्डे नीचा पुरस्कार्या लालिता तु यवयसी ॥ ३१ ॥

^१ प्राहुः G ३; S.

^२ न्याय्योऽपि च S.

^३ कृतौ G ३; S.

^४ शिष्यात्मजा अपि G ३; S.

^५ एतद्वारम्ब वाच्यतीर्थेति (१४) इति पर्यन्ताम् A ३ कोशे न दृश्यते ।

भगिनीपतिराकुक्षो राजा भट्टारको जनैः ।
 युवराजः कुमारः स्याद्भर्तृदारक इत्यपि ॥ ३२ ॥
 राजपुत्री ■ तद्वत्स्यादार्यपुत्रः पतिः स्त्रिया ।
 मियेति भर्त्रा राक्षी स्यात्स्यालो राक्षिय उच्यते ॥ ३३ ॥
 देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ।
 अतिका भगिनी ज्येष्ठा बाला वासुरितीर्यते ॥ ३४ ॥
 सद्वृत्तिशालि सरसं नाट्यं नियतभाषितम् ।
 त्वम्बरित्रमिवाभाति सहितं 'ममभूषते' ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्वसुतानन्दयोगिप्रवरविरचितेऽलङ्कारसंग्रहे*
 वृत्तिनिरूपणं नामाष्टमः परिच्छेदः ।

नवमः परिच्छेदः

रूपकाणि—

नाटकं ^१सप्रकरणं भाणः प्रहसनं द्विजः ।

^२ध्यायोगसमवकारौ वीध्यङ्गेहामृगा इति ॥ १ ॥

प्रधानरूपकाभ्यामुर्द्वैतानि विपश्चितः ।

उपरूपकाणि—

नाटिका सङ्कटं त्रोटो मेक्षणं गोष्ठिभाणिके ॥ २ ॥

संलापकश्च प्रस्थानं काव्यं हल्लीसरासके ।

श्रीगदितं च लासिका दुर्मल्ली नाट्यरासकम् ॥ ३ ॥

उल्लाप्यमुपरूपाणि भवन्त्येतानि षोडश ।

नाटकम्—

प्रकृतित्वादयान्येषां^३ भूयो रसपरिग्रहात् ॥ ४ ॥

संपूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते ।

रङ्गनेपथ्ये—

रङ्गः सदस्यास्थानोर्वी नेपथ्यं नटवर्गभूः ॥ ५ ॥

^१ च प्रकरणं U.

^२ वीथीसमवकाराङ्गम्भावोद्देश्यम् इति U; G 3.

^३ त्वान्येषां U 4.

पूर्वरक्तः—

यथाव्यवस्तुनः पूर्वं ^१रक्ते विघ्नोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरक्तः ^२स कीर्तितः ॥ ६ ॥

पूर्वरक्ताङ्गानि—

^३प्रत्याहारोऽवतरणमारम्भाभ्रावणे अपि ।

वक्रपाणिः परीघटना या संघोटना तथा ॥ ७ ॥

मार्मासारितकं शुद्धावकुष्ठोत्थापने तथा ।

परिवर्तनकं नान्दी तथा चैव प्ररोचना ॥ ८ ॥

त्रिगतं चासारितकं तथा गीतिविधिर्ध्रुवा ।

त्रिसाम्प्रकमतो रक्तद्वारं स्याद्वर्धमानकम् ॥ ९ ॥

चारिर्महाचारिरिति पूर्वरक्ताङ्गसंहतिः ।

नान्दी—

यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरक्तस्य नाटके ॥ १० ॥

तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ।

आङ्गीर्षचनसंयुक्ता यस्माभित्यं भवेदिह ॥ ११ ॥

यैवद्विजन्तृपादीनां तस्मान्नान्दीति शब्दिता ।

नान्दी गुणनिका वाद्यमानद्धादित्रयोत्थितम् ॥ १२ ॥

नन्दीशः पूज्यते पुण्यैस्तेन नान्दीति सोच्यते ।

या काचित्पठ्यते सूक्तिर्यौ कांचिदेवतां प्रति^४ ॥ १३ ॥

सूत्रधारेण नाट्यादौ सा नान्दी नन्दिनो मृदे ।

^१ रक्तविघ्नोप U; G 3.

^२ अ U.

^३ प्रत्याहारपादीनां लक्षणं नाट्यसङ्ग्रेहे पञ्चमाध्याये प्रपञ्चितम् । स च भाष्योऽत्राङ्ग-
वन्दनकालेनास्ते संयोजितः ।

^४ यथा नाटके अरुन्धती A 3.

नान्यां पदनियमादिः—

मङ्गल्यशङ्खचक्राञ्जकोककैरवशंसिनी ॥ १४ ॥

नान्दी पदैर्द्वाशभिरष्टाभिर्वाप्यलंकृता ।

द्वाविंशत्याष्टादशैर्वापि पदादिनियमो न वा ॥ १५ ॥

^१नाट्याङ्गं संविधायेत्यं सूत्रधारे विनिर्गते ।

प्रविश्य तद्दपरः कान्यमास्यापयेन्नटः ॥ १६ ॥

दिध्यमर्त्यं स तद्दूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

^२सूचयेद्दस्तुबीजार्थमुत्वं पात्रक्रमाद्यथा ॥ १७ ॥

“रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालामिवाङ्गां शुरो-

स्तद्वक्त्या भरतेन राज्यमस्त्रिलं मात्रा सहैवोज्झितम् ।

तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नीतौ परां संपदं

प्रोद्बृत्ता दशकंघरमभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विषः ॥”

“यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।

अयन्धानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥”

“आसारितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्साय गाढतमसं वनकालमुग्रं” रामो दशास्यमिव संभृतबन्धुजीवः ॥”

“तंवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥”

^३अनिष्टुरैश्च मधुरैः श्लोकैर्वाक्यार्थसूचकैः ।

क्रतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिपाश्रयेत् ॥ १८ ॥

^१पूर्वार्थं विधायेत्यं U; G 3.

^२अन्यमप्यलमं A 3.

^३सूचयेद्दस्तुबीजं वा U; G 3.

^४रङ्गं प्रसाध मधुरैः U; G 3.

प्ररोचना —

प्ररोचना प्रशंसातस्तन्मुखीकरणं यथा ।

“ श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाख्ये च दक्षा वयम् ।
वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः एवं किं पुन-
र्मेद्वाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥ ”

आमुखाङ्गम् —

सूत्रधारो नटीं ब्रूते 'मारिषं वा विदूषकम् ॥ १९ ॥
स्वकार्यमस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदागुस्वम् ।

आमुखाङ्गानि —

मस्तावेनेति वा तत्र कथोद्धातः प्रवृत्तकम् ॥ २० ॥
प्रयोगातिशयश्चाथ बीज्यङ्गानि त्रयोदश ।

कथोद्धातः —

त्येतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः ॥ २१ ॥
गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्धातो द्विधा यथा ।

“ द्वीपादन्यस्मादपि जलनिषेदिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय हृदिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ ”

“ लाक्षागृहानलविषाक्षसभाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृष्य ।

आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशः

स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥ ”

प्रवृत्तकम् —

कालसाम्यात्प्रवेशो यः प्रवृत्तकमिदं यथा ॥ २२ ॥

“प्रौढपयोधरमारा प्रावृष्मलिनाम्बरा प्रवाष्पधरा ।

मानसगराजहंसा मानवतीवाद्य मदनार्ता ॥”

प्रयोगातिशयः—

एषोऽयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः ।

‘पात्रप्रवेशो यत्रैव प्रयोगातिशयो यथा ॥ २३ ॥

“सौरमेण सहकारपादपः पद्मतो हरति वटपदावलिम् ।

रामणीयकगुणेन रागिणीं कौमुदीदशमिवैध कैरवः ॥”

“वर्णयितुमस्य महिमा वसन्तसमयस्य शक्यते केन ।

यदयं विप्रो वृद्धोऽप्युज्जति दामोदरो निजां प्रकृतिम् ॥”

वीथ्यङ्गानि—

वीथ्यङ्गान्याहुस्ताङ्गत्वादुच्यन्तेऽत्रैव तानि ॥ ।

उद्धात्यकावलगिते प्रपञ्चत्रिगते छलम् ॥ २४ ॥

वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।

असत्प्रलापन्याहारमृदवानि त्रयोदश ॥ २५ ॥

‘वीथीप्रसङ्गे वीथ्यङ्गलक्षणं’ तत्र वक्ष्यते ।

एषामन्यतमेनार्थे पात्रं वाक्षिष्य सूत्रभृत् ॥ २६ ॥

प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ।

^१ पात्रप्रयोगो यत्रैव U ; G ३.

^२ आदौ प्रस्तावतः A ३ ; U.

^३ तस्य A ३.

सर्वनाट्यसाधारणाङ्गानि—

पूर्वरङ्गः सभापूजा कवेर्गोत्रादिकीर्तनम्^१ ॥ २७ ॥

नाटकादेस्तथा संज्ञा सूत्रधारोऽप्यथापुस्तकम् ।

अयोपक्षेपकाः पञ्च चतस्रो वृत्तयोऽपि च ॥ २८ ॥

नाट्योक्तिश्च^२ समावेशस्तथा भाषाविभाषयोः ।

प्रथमशः सर्वनाट्येषु कीर्त्यन्ते संगता इमे ॥ २९ ॥

नाटकादीनां संज्ञाकरणे नियमः—

संज्ञा तु नाटकादीनां नायकेनतरेण वा ।

नायिकानायकारुयानात्संज्ञा प्रकरणादिषु ॥ ३० ॥

नाटिकासट्टकादीनां नायिकाभिर्विशेषणम् ।

आधिकारिकेतिवृत्तम्—

अभिगम्यगुणैर्युक्तो धीरोदात्तः प्रतापवान् ॥ ३१ ॥

कीर्तिकामो महोत्साहस्त्रय्यास्त्राता महीपतिः ।

प्रख्यातवंशो राजन्यो दिव्यो वा यत्र नायकः ॥ ३२ ॥

तत्प्रख्यातं विधातव्यं वृत्तमत्राधिकारिकम् ।

यत्तत्रानुगतं किञ्चिन्नायकस्य रसस्य वा ॥ ३३ ॥

विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ।

यथा बालिवधस्त्यक्तश्छान्दनोदात्तराघवे ॥ ३४ ॥

कल्पितो वीरचरिते वधस्तस्यैव चान्यथा ।

नाटके संधिनियमः—

आद्यन्तमेवं निश्चित्य पञ्चधा तद्विमज्ज्य च ॥ ३५ ॥

खण्डशः संधिसंज्ञांस्तान् भागानपि च खण्डयेत् ।
द्वित्रिद्वित्रिचतुर्युक्तदशसंख्यान्यनुक्रमात् ॥ ३६ ॥
चतुःषष्टिश्च तानि स्युरङ्गानि त्विह संधिषु ।

नाटके विष्कम्भः—

आदौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्गं वा कार्ययुक्तितः ॥ ३७ ॥
अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् ।
यदा संदर्शयेच्छेषं कुर्याद्विष्कम्भकं तदा ॥ ३८ ॥
यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ।
आदावेव तदा कुर्यादाद्युत्साक्षेपसंश्रयम्^१ ॥ ३९ ॥

अङ्गलक्षणम्—

प्रत्यक्षनेतृचरितो बिन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः^२ ।
अङ्गो नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥ ४० ॥

नाटके रसः—

अनुभावविभावाभ्यां स्थायिनो व्यभिचारिभिः ।
गृहीतयुक्तैः कर्तव्यमङ्गिनः परिपोषणम् ॥ ४१ ॥
न चातिरसतो वस्तु^३ दूरविच्छिन्नतां नयेत् ।
रसं वा न तिरोदध्याद्वस्त्वलंकारलक्षणैः ॥ ४२ ॥
एको रसोऽङ्गी कर्तव्यो वीरः शृङ्गार एव वा ।
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम् ॥ ४३ ॥

^१ नायुत्सापेक्षसंश्रयः, A.

^२ व्यक्तित्वमन्वितः, G 3; S.

^३ दूरे, S.

नाटके प्रत्यक्षतोऽवर्षणीयानि—

द्राध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविप्लवम् ।
 संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनम् ॥ ४४ ॥
 अम्बरग्रहणादीनि मृत्युसाणि न दर्शयेत्^१ ।
 नाधिकारिवधं कापि त्याज्यमावश्यकं न च^२ ॥ ४५ ॥
 एकाहचरितैकार्थं कुर्याद्वासनायकम् ।
 पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्गं तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ॥ ४६ ॥
 एवमङ्गाः प्रकर्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः ।

नाटके अङ्कसंख्या—

पञ्चाङ्गं च षडङ्गं च सप्ताङ्गं च तथापरम् ॥ ४७ ॥
 अष्टाङ्गं च नवाङ्गं च दशाङ्गं नाटकं विदुः ।
 मारीचवचनं नाम पञ्चाङ्गं परिकीर्तितम् ॥ ४८ ॥
 वेणीसंहारसंज्ञं ॥ षडङ्गं नाटकं मतम् ।
 शाकुन्तलं तु सप्ताङ्गमष्टाङ्गं नलवीजयः^३ ॥ ४९ ॥
 देवीपरिणयाख्यानं नवाङ्गं परिकीर्तितम् ।
 बालरामायणं नाम दशाङ्गं नाटकं मतम् ॥ ५० ॥

प्रकरणम्—

प्रकरणे इतिवृत्तम्—

अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पार्थं लोकसंश्रयम् ।

प्रकरणे नायकः—

अमात्यविप्रवणिजाभेकं कुर्याच्च नायकम् ॥ ५१ ॥

^१ विविधेय, S. ^२ कविव, U; G ३. ^३ "उपसर्गस्व चम्पवदुच्छे" इति दीर्घः

धीरग्रज्ञान्तं सापायं^१ धर्मकामार्थतत्परम् ।

प्रकरणे नायिका—

नायिकां तद्विधां नेतुः कुर्यात् स्त्रीं गणिकां तथा ॥ ५२ ॥
कचिदेकैव कुलजा वेश्या कापि द्वयं कचित् ।

प्रकरणस्य त्रैविध्यम्—

आभिः प्रकरणं त्रेधा शुद्धं स्यात्कुलजान्वितम् ॥ ५३ ॥
संकीर्णं वेश्यया युक्तं मिश्रं तद्द्वयसंकरात्^२ ।

प्रकरणे संध्यादि—

शेषं नाटकवत्^३ संधिप्रवेशकरसादिकम् ॥ ५४ ॥

भाणः—

भाणस्तु धूर्तचरितं खानुभूतं परेण वा ।

भाणे नायकः—

यत्रोपवर्णयेदको निष्ठुणः पण्डितो विदुः ॥ ५५ ॥
संबोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ।

भाणे रसः—

सूचयेद्दीरभृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यसंस्तवैः ॥ ५६ ॥

भाणे वृत्त्यङ्गवस्तुनि—

भूयसा भारती वृत्तिरेकाङ्गं वस्तु कल्पितम् ।

^१ सोपायं, S; A 2.

^२ संगतम्, G 3; U; S.

^३ सर्वं S.

भाणे संधयः—

मुखनिर्वहणे साङ्गे लास्याङ्गानि दशापि च ॥ ५७ ॥

लास्याङ्गानि—

गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगन्धिका ।

प्रच्छेदकस्त्रिमृदं च सैन्धवाख्यं द्विमूढकम् ॥ ५८ ॥

उत्तमोत्तमकं चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ।

लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गनिर्देशकल्पनम् ॥ ५९ ॥

गेयपदम्—

सुखासीनाः श्रुतिसुखं यत्र गायन्ति गायकाः ।

स्ततादिवाद्यमिश्रं तच्छृङ्गं गेयपदं यथा ॥ ६० ॥

“सुखासीनाः सन्तः सुरमिकुसुमामोदसुभगे

तले सान्द्रच्छाये तरुणसहकारस्य शिशिरे ।

कलैर्वीणावाद्यैः^१ समस्तदुलसंदिग्धवचसो

रसावेशोल्लासान्मधुरमिह^२ गायन्ति मदनम्^३ ॥”

स्थितपाठ्यम्—

पठेद्यत्रासनासीना माकृतं विरहादुरा ।

अङ्गनानङ्गतसाङ्गी स्थितपाठ्यं मतं यथा ॥ ६१ ॥

“रक्षिण हित्यहिअओ महुअर मोत्तूण पदुमिणीमण्णत्तो ।

गच्छसि गच्छ पुणो सा पेच्छदि णाण्णं णिमीलितं बुरुहच्छी ॥

(राज्या अस्तबृहदयो मधुकर मुक्त्वा पद्मिनीमन्यत्र ।

गच्छसि गच्छ पुनः सा पश्यति नान्यं निमीलिताम्बुरुहाक्षी ॥)”

^१ कौचैः, U; G ३.

^२ मधुरमिह, U; G ३.

^३ मधुरम्, U; G ३.

आसीनम् —

शोकचिन्तापरवशं वाद्याभिनयवर्जितम् ।

आस्यते यत्र कामिन्या तदासीनं मतं यथा ॥ ६२ ॥

“बाले मालतिके,

स्थानं ते वदनं 'मदो विगलितो मन्दो विलासक्रम-

श्चिन्ताशोकवशं चिरोज्झितसुखं चित्तं वपुर्बुधसम् ।

निःशब्दाभिनयं निविश्य' विजने त्वं चेष्टसे नो यथा

प्रात्येयप्रकरेण पीडितपरिक्लिष्टाभुजा पद्मिनी ॥”

पुष्पगन्धिका—

नर्तक्याः पुरुषस्येव प्रगल्भं चेष्टितं यदा ।

नैकमेदं च संगीतं सा ज्ञेया पुष्पगन्धिका ॥ ६३ ॥

“ग्रीवाविभूषणविषक्तदुकूलकोणसंलक्ष्णपीवरपयोधरभारनम्रा ।

मैरयमत्तमहिलाकरदत्ततालमातन्वती समदनर्तनभाविरास्ते ॥

सखि शारदिके, पुंवत्प्रगल्भा विविधगानशुद्धरविलासिनीमण्डली-
मध्यगता निरूपं नृत्यसि ।”

प्रच्छेदकः—

स हि प्रच्छेदको यत्र ज्योत्स्नासंघातविकृताः ।

कामिन्यो यान्त्यपव्रीडाः सागसोऽपि भियान्यथा ॥ ६४ ॥

“प्रशिथिलनिजलज्जाः प्राङ्मुत्सं धीक्षमाणा-

‘स्तिमिरविरतिभीतास्तूर्णमुत्तीर्णमार्गाः ।

१ मनो विगलितम्, S; A 2. २ निवेद्य, S. ३ प्रचलित S; A 2.
४ तिष्ठतिगमगीतास्तीर्णमार्गाः कर्णम् S.

वल्लयचलनलोला वक्षितात्मीयलोकाः

सततमभिसरेयुः सागसोऽप्यात्मनाथान्^१ ॥ ”

त्रिमूढम्—

पुंभावप्रचुरं नाट्यं समवृत्तपरिष्कृतम् ।

सुदुःश्रद्धणपदं यत्र तत् त्रिमूढं स्मृतं यथा ॥ ६५ ॥

“ अस्याः सल्ल,

अभिनयशस्तौ हस्तौ पादौ परिभूतकिसलयौ सलयौ ।

अङ्गं^२ चित्तजरङ्गं नृत्तं पुंभावशालि समवृत्तम् ॥ ”

सैन्धवम्—

न नाट्ये लक्ष्यते पाठ्यं^३ पात्रं संकेतवर्जितम् ।

जायते सैन्धवी भाषा यत्र तत्सैन्धवं यथा ॥ ६६ ॥

“ नाट्यमलक्षितपाठ्यं^४ पात्रं संकेतवर्जितं यत्र ।

सैन्धवभाषाचतुरैर्विहितं वैदेशिकैर्नटैर्बोध्यम् ॥ ”

द्विमूढम्—

रसभावाः परिक्लिष्टाश्चतुरश्रः परिश्रमः ।

मुखप्रतिमुखे चित्रे तद् द्विमूढं मतं यथा ॥ ६७ ॥

“ अत एव सख्यस्याः—

रसभावाः परिक्लिष्टाः मौढो विद्यापरिश्रमः ।

चित्रे मुखप्रतिमुखे सलयः पादयोः क्रमः ॥ ”

१. नि. स्वनाथान्, S.

२. रक्षितजङ्गं, U; G 3; S.

३. वाचं, U; G 3.

४. वाचं, U; G 3.

५. तत्त एव, U; G 3.

उत्तमोत्तमकम्—

विचित्रश्लोकसंदर्भो यत्र नानाविधो रसः ।

हेला भावश्च ललितश्चोत्तमोत्तमकं यथा ॥ ६८ ॥

“ केयमपटीक्षेपेण प्रविशति ?

अङ्कुरकुचमप्यनल्पविलसत्तत्संनिवेशक्रमं

वक्षोऽस्या वलिरेखिकाभिरुदरं वामभ्रुवो वास्यते ।

अङ्गं रङ्गदशामनङ्गनृपतेः कारागृहं श्रीयते

भावैश्चित्रपदार्थभावितरसान् श्लोकान् पठत्याननम् ॥ ”

उक्तप्रत्युक्तम्—

पदानि साधिक्षेपाणि चित्रं गीतार्थयोजनम् ।

यत्र कोपप्रसादाभ्यामुक्तप्रत्युक्तकं यथा ॥ ६९ ॥

“ अपि च तस्याः पश्चाद्विषण्णा काचित् कुपिता,

गायति गेयं साधिक्षेपपदं सहचरीमुखे स्तलिते ।

तस्यामियं प्रसन्ना चित्रं गीतार्थमभिनयत्यङ्गैः^१ ॥ ”

प्रहसनम्—

अथ प्रहसनं त्रेधा शुद्धवैकृतसंकरैः ।

पाषण्डविषमभृतिचेटीचेटविदाकुलम् ॥ ७० ॥

वेष्टितं वेषभाषादिशुद्धं हास्यवचोऽन्वितम् ।

काम्यकादिवचोवेषैः षण्डकञ्चुकितापसैः ॥ ७१ ॥

विकृतं संकराद्दीध्या संकीर्णं धूर्तसंकुलम् ।

^१ पटाक्षेपेण U; G 3; A 2.

^२ तत्पल्लवैः U; G 3.

रौद्रबीभत्सरहिता रसाः स्युर्दास्य एव वा ॥ ७२ ॥

माणवत्संधिलास्याज्ञान्येकाङ्गं द्रव्यमेव वा ।

दिमः—

दिमे वस्तु प्रसिद्धं स्याद् वृत्तयः कैशिकीं विना ॥ ७३ ॥

नेतारो देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ।

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः ॥ ७४ ॥

रसैरहास्यभृङ्गारश्चान्तैः षड्भिः समन्वितः ।

मायेन्द्रजालसंघामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ॥ ७५ ॥

चन्द्रसूर्योपरागैश्च न्याय्ये रौद्रसेऽङ्गिनि ।

चतुरङ्गयतुःसंधिर्निर्विमर्शो दिमः स्मृतः ॥ ७६ ॥

इदं त्रिपुरदाहे तु लक्षणं ब्रह्मणोदितम् ।

ततस्त्रिपुरदाहश्च दिमसंज्ञः प्रयोजितः ॥ ७७ ॥

व्यायोगः—

रूपातेतिवृत्तो व्यायोगः रूपातोद्धतनराश्रयः ।

हीनो गर्भावमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्दिमवद्रसाः ॥ ७८ ॥

अस्त्रीनिमित्तसंघामो जामदग्न्यजयो यथा ।

एकाहचरितैकाङ्गो व्यायोगो बहुभिर्नरैः ॥ ७९ ॥

समवकारः—

कार्यं समवकारेऽपि चासुखं नाटकादिवत् ।

रूपात्तं दैवासुरं वस्तु निर्विमर्शास्तु संशयः ॥ ८० ॥

वृत्तयो हीनकैशिक्यो नेतारो देवदानवाः ।

द्रावभोद्धतविख्याताः फलं तेषां पृथक्पृथक् ॥ ८१ ॥

अङ्गी वीरोज्ज्वानि चान्ये यद्वदम्भोधिपन्यने ।
 अङ्गैस्त्रिभिस्त्रिपटस्त्रिभृङ्गारस्त्रिविद्रवः ॥ ८२ ॥
 द्विसंधिरङ्गः प्रथमः कार्यो द्वादशनादिकः ।
 चतुर्द्विनादिकावन्त्यौ नादिका घटिकाद्वयम् ॥ ८३ ॥
 वस्तुस्वभावदैवारिकृताः स्युः कपटास्त्रयः ।
 धर्मार्थकामैः शृङ्गारा नात्र बिन्दुप्रवेशकौ ॥ ८४ ॥
 प्रताडुज्ज्वलता शौचं धर्मशृङ्गार उच्यते ।
 हुत्कारवाद्यलंकारैरर्थशृङ्गार एव हि ॥ ८५ ॥
 संभोगविप्रलम्भादिः कामशृङ्गार इत्ययम् ।
 पुरावरोधयुद्धेभवाताग्न्यादिषु विद्रवाः ॥ ८६ ॥
 वीध्यङ्गानि^१ यथालाभं कुर्यात्प्रहसनं यथा ।

वीथी—

वीथी तु कैशिकीदृत्तौ संध्यङ्गांश्च भाणवत् ॥ ८७ ॥
 रसः सूच्यस्तु शृङ्गारः स्पृशेदपि रसान्तरम् ।
 नायिकानायकौ कार्यौ शृङ्गारद्वयसंभवौ ॥ ८८ ॥

वीध्यङ्गानि—

युक्ता प्रस्तावनाखण्डतैरङ्गैरुद्धात्यकादिभिः ।
 उद्धात्यकावलगिते प्रपञ्चत्रिगते छलम् ॥ ८९ ॥
 वाक्येभ्योऽपि गण्डमयस्वन्दिताल्लिके ।
 असत्प्रलापव्याहारमुद्धवानि त्रयोदश ॥ ९० ॥

^१ वीध्यङ्गानि U ; G. 3.

उद्धात्यकम् —

शूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा ।

यत्रान्योन्यसमालापो द्वेधोद्धात्यं मतं यथा ॥ ९१ ॥

“मानवती — अय्ये कादंबिणि, आअदो तुह कालो ।

(आर्ये कादम्बिनि, आगतस्तव कालः ।)

कादम्बिनी — वस्से मानवति, अत एव खल्वहं विहरामि । किंतु
अकालेऽप्ययं राजहंसः प्रविष्ट इति विचारयामि ।

राजा — (समन्तादवलोक्य अनाकलितविहङ्गविहारः स्वगतम्)

वचनमिदमात्मविषयं वर्णितमनयावधार्यते युक्त्वा ।

प्रमदानामनुरागः प्रायः प्राप्तेरपि प्रियं तनुते ॥

मानवती — अय्ये, राजहंसो कर्हि दिट्ठो ?

(आर्ये, राजहंसः कुत्र दृष्टः ?)

कादम्बिनी — वस्से, तव मानसे ।

मानवती — अय्ये, मत्तासि ।

(आर्ये, मत्तासि ।)

“का स्थाया गुणिनां क्षमा परिभवः को यः स्वकीयैः कृतः

किं दुःखं परसंश्रयो जगति कः स्थाव्यो य आश्रीयते ।

को मृत्युर्व्यसनं शुचं ब्रूति के यैर्निर्जिताः शत्रवः

कैर्विज्ञातमिदं विराटनगरे छत्रस्थितैः पाण्डवैः ॥ ”

अवलगितम् —

यत्रैकत्र समावेशात्कार्यमन्यत्प्रसाध्यते ।

प्रस्तुतेऽन्यत्र वा तत्स्याद् द्विधावलगितं यथा ॥ ९२ ॥

“रामः—लक्ष्मण, तातवियुक्तामयोध्यां विमानस्थो नाहं प्रवेष्टुं शक्नोमि । तदवतीर्य गच्छामि ।

(इत्यवतीर्य कतिचित्सदानि गत्वा निरूप्य)

^१कोऽयं सिंहासनस्याधः स्थितः पादुकयोः पुरः ।

जटावानक्षवलयी ^२चामरी च विराजते ॥ ”

“विदूषकः—(अपवार्थं) वयस्स, मह कंठे ^३कासेण कंहुदि होदि । किं काद्व्वं ?

(वयस्य, मम कण्ठे कासेन कण्हुतिर्भवति । किं कर्तव्यम् ?)

राजा—(मानुनयन) वयस्य, सकर्पूरं ताम्बूलं चर । तावता कण्ठ-
^४कण्हुतिर्निवर्तते । ताम्बूलं चेदम् । ”

प्रपञ्चः—

असद्भूतं मियः स्तोत्रं प्रपञ्चो हास्यकुशला ।

“राजा—वयस्य, त्वया वयमतिसंहिताः ।

विदूषकः—वयस्स, तुए एव्व सिक्खिदण्णेषुणो तुह एव्व कद्वं
अदिसंदाणं कप्पेमि । किंदु,

अडेमि अण्णेण परस्स जाअं मुणीण मोएमि वदं मुहुत्ते ।

मणस्सिणीणं विहडेमि माणं तुह प्पहावेण तणोमि सच्चं^५ ॥ ”

(वयस्य, त्वयैव क्षिप्तिस्नैपुणस्तवैव कथमतिसंभानं कल्पयामि ।

किंतु,

^१ कोऽयं A.

^२ चामरी U ; G 3. S.

^३ कोनेण U ; G 3.

^४ कण्हुः U ; G 3.

^५ सच्चं S.

घटयाम्यन्येन परस्य जायां मुनीनां भोचयामि व्रतं मुहूर्ते ।
मनस्विनीनां विघटयामि मानं तव प्रभावेण तनोमि सर्वम् ॥ ”

त्रिगतम्—

श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोगनं त्रिगतं त्विह ॥ ९३ ॥
नटादित्रितयालापः पूर्वरङ्गे मतं यथा ।

“ नटी—अद्य, तद् द्वौदु ।

(आर्य, तथा भवतु)

सूत्रधारः—(आकाशमवलोक्य)

विलोलविधुल्लतिकारत्रा विनिःसरद्वारिमदप्रवाहाः ।

घनद्विपा गर्वितवृंहिताब्जाश्चरन्ति स्वे चातकचक्षरीकाः ॥ ”

छलनम्—

मियाभैरमिषैर्वान्यैर्विलोभच्छलनं यथा ॥ ९४ ॥

“ राजा—(सोप्रासम्)

समस्तुखदुःखः संप्रति सखा ममान्योऽस्ति कस्त्वया सदृशः ।

यदमुष्मिन्नपि यतसे कार्ये साहाय्यमेवमाचरितुम् ॥ ”

वाक्ये—

विनिवृत्त्यास्य वाक्ये द्विस्त्रिः प्रत्युक्तितो यथा ।

“ मानवती—अद्य कादम्बिणि,

अग्निसं पि मकरकेतू अयमणिवारिदवेरद्वुत्साहो ।

तं पि दहेत्किं मं विअ दाहो एकेण तेज दुव्यज्जो ॥

(आर्ये, कादम्बिनि,

अग्निशमपि मकरकेतुरयमनिवारितवैरद्वुत्साहः ।

तमपि दहेत्किं माभिब दाह एकेन तेन दुर्वार्ये ॥)

कादम्बिनी—

मन्मथो ननु मात्सर्यात्तद्रूपविजितस्तव ।

सापं तनोति नामुष्य नान्यथा कथमागतः ॥

मानवती—अय्ये, सो एव सव्वत् दीसइ । कहं णाअदो ?

(आर्ये, स एव सर्वत्र दृश्यते । कथं नागतः ?) ”

अधिवलम्—

अन्योन्यवाक्यैरत्युक्तिः स्पर्धयाधिवलं यथा ॥ ९५ ॥

“ मीमः—

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते

तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः । ”

इत्युपक्रमे,

“ अरे नाहं भवानिव विकल्पनाप्रगल्भः । किंतु,

द्रक्ष्यन्ति न चिरात्सुप्तं नान्धवास्तां रणाङ्गणे ।

मद्गदाभिगवक्षोऽस्थिवेणिकामङ्गभीषणम् ॥ ”

गण्डम्—

गण्डं प्रस्तुतचिह्नारि भिन्नं वेगोदितं यथा ।

“ कादम्बिनी—बत्से, समागतः ।

मानवती—(सानन्दम्) अय्ये, कोऽसौ ?

(आर्ये, कोऽसौ ?)

कादम्बिनी—त्वानुजः ।

मानवती—(सविषादम्) ”

गण्डमेदाः—

अमृमेवान्यथा गण्डं प्राहुः पञ्चविधं परे ॥ ९६ ॥

आकस्मिकमसंबद्धं संबद्धमिव यत्पदम् ।

वाचापन्ते ॥ गण्डः स्याद्भाव्यनिष्ठार्यसूचकम् ॥ ९७ ॥

मतिहारो रहो हर्षः मतिभा व्याहतोऽपि च ।

प्रतिहारः—

प्रतिक्रियान्वितो यस्तु मतिहारो मतो यथा ॥ ९८ ॥

“को मां हन्तुं समर्थः स्यादित्युक्तो रावणेन तु ।

राक्षसो राम इत्याह किं राम इति चोदितः ॥

पुनराह यदा रामः कदाचिदुपयास्यति ।

दूरीकृत्य परं मोहान्दृष्ट्वा वाचमाददत् ॥ ”

रहः—

आत्मानं निर्दिशेयस्तु स रहोगण्ड उच्यते ।

“यथा दुर्योधनो भीमं हन्तीत्याशयवान् भ्रमात् ।

माह दुर्योधनं भीमो हन्तीति कुरुनायकः ॥ ”

हर्षः—

उत्सवोच्छ्रकरोमाञ्चः प्रविश्यामोदकद्वयः ॥ ९९ ॥

भाषते भावि यत्रासौ हर्षगण्डः स्मृतो यथा ।

“केनाप्यर्थेन कंसस्येत्युक्तवत्तेव यादवे ।

मृत्युजानर्तकोऽप्याह दारको जातवाज्रिति ॥ ”

प्रतिभा—

उक्तमन्यार्थमन्येन वचोऽन्यार्थं प्रकल्पयेत् ॥ १०० ॥

सामान्यपदसामर्थ्यात्स गण्डः प्रतिभा मता ।

“ यो जातोऽन्यत्र योऽन्यत्र वर्धितो मधुसंभवः^१ ।

परपुष्टः ■ संकुद्धो मारयत्यनिवारितः ।

इत्युत्कृष्टतया प्रोक्तं कंसेनाहितमन्यथा ॥ ”

व्याहतः—

दृष्टार्थो वाक्यस्य विन्यासो शुभाशुभसमन्वितः ॥ १०१ ॥

प्रत्यक्षं प्रोच्यते यत्र गण्डः स व्याहतो मतः ।

“ यथा देवमुजिस्तत्र दानवं कंसमब्रवीत् ।

सभृत्यबलवीर्यस्य प्राप्तोऽस्मि भवतः क्षयम् ॥ ”

अवस्यन्दितम्—

प्रसक्तस्थान्यथा व्याख्या यत्रावस्यन्दितं यथा ॥ १०२ ॥

“ सीता—जाद, कहं खु तुम्हेहिं अजुज्झाप गंतव्वं । तर्हि सो
राजा विणएण णमिदव्वो ।

(जात, कल्प्यं स्वल्पं युवाभ्यामयोध्यायां गन्तव्यम् । तत्र स राजा
विनयेन नन्तव्यः ।)

लवः—किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम् ?

सीता—जाद, सो खु तुम्हाणं पिता ।

(जात, स स्वल्पं युवयोः पिता ।)

^१ बहुपुत्रत्वं मनोर्वक्ष्ये जातः

लवः—किमावयो रघुपतिः पिता ?

सीता—(साक्षकम्) ण हु तुन्हारं, सखलाए एव्व पुहवीए ।

(न खलु युवयोः, सकलाया एव पृथिव्याः ।) ”

नालिका—

बहुपपञ्चसंयुक्ता हास्यलेशसमन्विता ।

शैलिकेव गूढार्था नालिकेत्युच्यते यथा ॥ १०३ ॥

“ राजा—(पुरतो निर्वर्ण्य)

वल्ली किमुत वामलोचना दूरतो वसति दृष्टिर्वर्तिनी ।

वायुना चलति किं नर्तिता मन्मुखी मदनवेदनासहा ॥

विदूषकः—वअस्स, मए विणिच्चिदम् ।

(वयस्य, मया विनिश्चितम् ।) ”

असत्प्रकाशः—

असंबद्धकथापायोऽसत्प्रकाशो यथोत्तरः । ,

विरहोन्मत्तवालादिभाषणेषु मतो यथा ॥ १०४ ॥

“ इंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिस्तस्यास्त्वया कृता ।

विभावितैकदेहेन स्तेयं यदभियुज्यते ॥ ”

“ भुक्ता हि महागिरयः ज्ञातोऽहं बहिना पिबामि नमः ।

हरिहरहरिष्यगर्भा मम पुत्रास्तेन नृत्यामि ॥ ”

“ अचिप्सन्ति विदार्य वक्त्रकुहराण्या सृक्णो वासुके-

स्तर्जन्या विषकर्तुरान् गणयतः संपृश्य दन्ताङ्कुरान् ।

एकं पञ्च नवाष्ट सप्त षडिति व्यत्यस्तसंख्याक्रमा

वाचः शक्तिवरस्म शैशवकलाः श्रेयांसि पुष्पन्तु वः ॥ ”

व्याहारः—

अन्यार्थ एव व्याहारो हास्यलेखकरो यथा ।

“ (लास्यप्रयोगावसाने मालविका निर्गन्तुमिच्छति)

विदूषकः—मा दाव । उपदेशशुद्धा भिमामिस्ससि ।

(मा तावत् । उपदेशशुद्धा निर्गमिष्यसि ।)”

इत्युपक्रमेण,

“ गणदासः—(विदूषकं प्रति) आर्य, उच्यतां वस्त्वया क्रममेदो
लक्षितः ।

विदूषकः—पदमप्ययोगे बन्धुणस्स पूजा होदि । सा ताए ण किदा ।

(प्रथमप्रयोगे ब्राह्मणस्य पूजा भवति । सा तया न कृता ।)

(मालविका स्मरते)”

शृदधम्—

दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्बुद्धवं यथा ॥ १०५ ॥

“ कष्टं ललु विप्रकुले जननं कष्टं च भार्यया विरहः ।

घन्याः शूद्रा एषां दारपरिग्रहणमल्पमूल्येन ॥”

एवं दिशि विधातव्या द्वित्रिपात्रप्रयोजिता ।

अङ्कः—

‘उत्सृष्टिकाङ्के प्रख्यातं वृत्तं बुद्ध्या प्रयोजयेत् ॥ १०६ ॥

रसस्तु करुणः स्थायी नेतारः प्राकृता नराः ।

भाषवत्संचितुस्यङ्गैर्युक्तः क्षीपरिदेवितैः ॥ १०७ ॥

वाचा बुद्धं विधातव्यं तथा जयपराजयौ ।

‘अङ्कस्वेनेत्यङ्कश्च इति यजान्तरम् ।

ईहास्यः—

मिश्रमीहामृगे वस्तु चतुरङ्गस्त्रिसंघिमान् ॥ १०८ ॥
 नरदिव्यावनियमानायकमतिनायकौ ।
 ख्यातौ धीरोद्धतावन्त्यो विपर्यासादयुक्तकृत् ॥ १०९ ॥
 दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।
 मृङ्गाराभासमप्यत्र किंचित्किंचित्पदर्शयेत् ॥ ११० ॥
 संरम्भं परमानीय युद्धं व्याजाभिवारयेत् ।
 वधं प्राप्तस्य कुर्वीत परं नैव महात्मनः ॥ १११ ॥
 कैश्चिकीटुत्तिरहितो हास्यमृङ्गारवर्जितः ।
 अत्र षण्मायकानन्ये वदन्तीहामृगे नरान् ॥ ११२ ॥

नाटिका—

लक्ष्यते नाटिकाप्यत्र मिश्रवस्तुसमाश्रया ।
 तत्र वस्तु प्रकरणाभाटकास्त्रायको नृपः ॥ ११३ ॥
 प्रख्यातो धीरललितः मृङ्गारोज्ज्वली सलक्षणः ।
 देवी तत्र भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥ ११४ ॥
 गम्भीरा मानिनी कुच्छ्रासद्वशाक्षेतुसंगमः ।
 शाप्या तु तादृशी मुग्धा दिव्या वातिपनोदरा ॥ ११५ ॥
 अन्तःपुरातिसंघन्धादासन्ना श्रुतिदर्शनैः ।
 अनुरागो नवावस्थो नेतुस्तस्यां यथोत्तरम् ॥ ११६ ॥
 नेता तत्र प्रवर्तेत देवीत्रासेन वञ्चितः ।
 कैश्चिकयङ्गैश्चतुर्भिश्च युक्ताङ्गैरिति नाटिका ॥ ११७ ॥

सदृक्—

सदृकं नाटिकावत्स्यात्किंत्वेतत्पाकृतैः कृतम् ।

प्रथैशकविहीनं च मृत्काराद्भुतभूषितम् ॥ ११८ ॥
चतुर्यवनिकं कार्यं वयस्यान्तं प्रकीर्तितम् ।

श्रोतकम्—

दिव्यमानुषसंयोगो यथाक्लेऽक्ले विदूषकः ॥ ११९ ॥
श्रोतकं नाम तज्ज्ञेयं शूद्रनाटकलक्षणम् ।
सप्ताष्टनवपञ्चाङ्गमन्यशाटकवन्मतम् ॥ १२० ॥
सप्ताङ्गं स्तम्भितारम्भस्त्वष्टाङ्गं मदलेखिका^१ ।
मेनकानहुषारूपं स्यान्नवाङ्गं प्ररिकीर्तितम् ॥ १२१ ॥
प्रकीर्त्यते परं प्राज्ञैः पञ्चाङ्गं विक्रमोर्वशी ।

प्रेक्षणकम्—

गर्भावपरीहीनं वा मुखनिर्वहणान्वितम् ॥ १२२ ॥
सूत्रधारविहीनं च सर्ववृत्तिसमाश्रितम् ।
नियुद्धसंफेद्युतं परिवर्तकभूषितम् ॥ १२३ ॥
मागधी शौरसेनी वा हीननायकचेष्टितम् ।
नेपथ्ये गीतनाट्यं च परत्रैव प्रयोजनम् ॥ १२४ ॥
अप्रवेशकविष्कम्भमेकाङ्गं प्रेक्षणं विदुः ।
निदर्शनमिह ज्ञेयं वस्तु बालिवधादिकम् ॥ १२५ ॥

गोष्ठी—

अथ गोष्ठी मतैकाङ्का कैशिकीवृत्तिसालिनी ।
काममृत्कारसंयुक्ता पञ्चाषड्योषिदन्विता ॥ १२६ ॥
प्राकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलंकृता ।

^१ मदनमोहा, A 2.

गर्भाविमर्शसंधिध्यां शून्या नोदात्तवाक्कुता ॥ १२७ ॥
निदर्शनं रैवतमदनिकारूपमिहोदितम् ।

भाणिका—

अयं स्याद्भाणिकोदात्तनायिकैकाङ्गभूषिता ॥ १२८ ॥
शृङ्गनेपथ्यभाङ्गमध्यपुरुषा च प्रकीर्तिता ।
कैशिकीभारतीमाया त्वङ्गैः सप्तभिरुज्ज्वला ॥ १२९ ॥

भाणिकाङ्गानि—

उपन्यासोऽयं विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा ।
समर्पणं चानुवृत्तिः संहारश्चापि सप्तमः ॥ १३० ॥
प्रसङ्गात्कार्यकथनमुपन्यासः प्रकीर्तितः
निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिस्तत्र विन्यास उच्यते ॥ १३१ ॥
विबोधो भ्रान्तिनाशः स्यान्निध्याङ्गानं तु साध्वसम् ।
समर्पणमुपालम्भवचः स्यात्कोपविद्धया ॥ १३२ ॥
अनुवृत्तिर्निदर्शनस्योपन्यासः प्रकीर्तितः ।
समापनं तु कार्यस्य संहार इति कीर्तितः ॥ १३३ ॥
सुखनिर्वहणोपेता कामदत्ता निदर्शनम् ।

संलापः—

शृङ्गारहास्थरहितः संलाप इति कीर्तितः ॥ १३४ ॥
पुरोपरोधसंभ्रामविद्रवैः कपटैर्युतः ।
कैशिकीभारतीहीनो भवेत्पाषण्डनायकः ॥ १३५ ॥
हीनोपनायकयुतः स्मशानादिसमाकुलः ।

संलापाङ्गानि—

सप्तविंशतिरङ्गानि भवन्त्वस्य यथोच्यते ॥ १३६ ॥

उत्कण्ठा चावहित्या च प्रयत्नो प्रयत्नं तथा ।
 आश्रंसा तर्कसंवेहतापोद्वेगाश्च मृग्धता ॥ १३७ ॥
 आलस्यं प्रतिपत्तिश्च विलापो वाक्यमेव च ।
 साधनानुगमोच्छ्वासविस्मयाश्च चमत्कृतिः ॥ १३८ ॥
 विस्मृतिर्लोभसंफेटी वैशारद्यं प्रबोधनम् ।
 आश्वासश्च महर्षश्च प्रसत्तिरिति कीर्तितः ॥ १३९ ॥
 सलक्षणोदाहरणं व्यक्तत्वाच्चात्र दर्शितम् ।
 श्रेयं नाटकवत्सर्वं संलापः समुदाहृतः ॥ १४० ॥
 निदर्शनं कनकवतीमाधवं समवेक्ष्यताम् ।

प्रस्थानम्—

दासादिनायकं दासीनायिकं द्वयङ्गमीरितम् ॥ १४१ ॥
 कैशिकीवृत्तिबहुलं बहुताललयान्वितम् ।
 सुरापानसमायुक्तं तथा हीनोपनायकम् ॥ १४२ ॥
 विलासोद्दिष्टसंयुक्तं प्रस्थानमिति कीर्तितम् ।
 निदर्शनमिह द्वयं शृङ्गारललिताद्वयम् ॥ १४३ ॥

काव्यम्—

काव्यमारभटीहीनमेकाङ्गं हास्यसंकुलम् ।
 गर्भावपर्षसंधिभ्रवां हीनं शृङ्गारभूषितम् ॥ १४४ ॥
 खण्डमात्राद्विपदिकाभप्रतालैरलंकृतम् ।
 उदात्तोक्तिसमायुक्तं बहुताललयान्वितम् ॥ १४५ ॥
 निदर्शनं तु काव्यस्य चिन्नेयो माधवोदयः ।

हलीसकम्—

हलीसकं तु सप्ताष्टदशस्त्रीभिनसंकुलम् ॥ १४६ ॥

संप्रयोज्यैकपुरुषं कैशिकीवृत्तिभूषितम् ।
 एकाङ्कं स्यादुदात्तोक्तिबहुताललयान्वितम् ॥ १४७ ॥
 निदर्शनं भवेदस्य केलिरैवतर्कं मतम् ।

रासकम्—

अथ रासकमेकाङ्कं सूत्रधारेण वर्जितम् ॥ १४८ ॥
 सुश्लिष्टनान्दीसहितं पञ्चपात्रं द्विसंधिकम् ।
 पूर्णं भाषाविभूषाद्यैर्भारतीकैशिकीयुतम् ॥ १४९ ॥
 वीथ्यङ्कुमण्डितं मुख्यनाथिकं स्यात्तनायकम् ।
 सदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरम् ॥ १५० ॥
 गर्भावमर्शशून्यं च यथा स्यान्मेनकादिजम् ।

ग्रीगवितम्—

करुणं स्त्री समासीना गायेत्र पठेदपि ॥ १५१ ॥
 एकाङ्कं भारतीमायं तच्छ्रीगदितमुच्यते ।
 गर्भावमर्शरहितं प्रख्यातोदात्तनायकम् ॥ १५२ ॥
 प्रसिद्धनायकं ज्ञेयं यद्वत्कीदारसालकम् ।

लासिका—

शृङ्गारबहुलैकाङ्का त्रिसंधिर्न्यूननायिका ॥ १५३ ॥
 स्वल्पवृत्ताल्पनेपथ्या पीठमर्देन भूषिता ।
 विदूषकविदोपेता दशलास्याङ्गभूषिता ॥ १५४ ॥
 लासिका सा समुविष्टा यया वीणावती मता ।

दुर्मलिका—

दुर्मली चतुरङ्गा स्यात्कैशिकीभारतीयुता ॥ १५५ ॥

विगर्भा नागरनरा न्यूननायकभूषिता ।
 त्रिनादिः प्रथमाङ्कः स्याद्विद्वतीडागयो भवेत् ॥ १५६ ॥
 द्वितीयः पञ्चनादिः स्याद्विद्वत्कविलासवान् ।
 षण्णान्तिकस्तृतीयस्तु पीठमर्दविलासवान् ॥ १५७ ॥
 चतुर्थो दशनादिः स्यादङ्कः क्रीडितनागरः ।
 निदर्शनं भवेद्गन्ध यथा बिन्दुमती मता ॥ १५८ ॥

नाट्यरासकम्—

नाट्यरासकमेकाङ्कं बहुताललयात्मकम् ।
 हास्यमृङ्गारसंयुक्तं दशलास्याङ्गभूषितम् ॥ १५९ ॥
 उदात्तनायकं चैव पीठमर्दोपनायकम् ।
 द्वितीयसंविश्रुत्यं स्याद्वाससज्जात्र नायिका ॥ १६० ॥
 निदर्शनं दर्शनीयं स्याद्विलासवती यथा ।

उल्लाप्यम्—

उल्लाप्यं दिव्यचरितं भुस्वनिर्वहणान्वितम् ॥ १६१ ॥
 मृङ्गारहास्यकारुण्ययुतमेकाङ्कभूषितम् ।
 बहुपुस्तं गीतमयं चतुरोज्ज्वलनायकम् ॥ १६२ ॥
 'नाट्यमबन्धनिकुरुस्वमिदं विभाति
 दानं त्वदीयमिव मन्मथरातलेन्द्र ॥ १६३ ॥

इति श्रीमदमृतानन्दयोगिप्रवरविरचितेऽलंकारसंग्रहे
 रूपकनिरूपणं नाम नवमः परिच्छेदः ।

दशमः परिच्छेदः

नाट्यालंकाराः—

सिद्धिः प्राप्तिर्विचारश्चानुनयस्तदनन्तरम् ।
 उद्दिष्टमपि दाक्षिण्यं प्रसिद्धिर्गर्हणं तथा ॥ १ ॥
 पश्चात्तापः स्पृहा क्षोभ आक्रन्दः परिहारकम् ।
 नीतिरुत्तेजनं शोभाभिमानः संशयस्तथा ॥ २ ॥
 तुल्यतर्कोऽक्षमा चैव व्यवसायो विमर्शनम् ।
 युक्तिः प्रोत्साहनं चैव साहाय्यं च निवेदनम् ॥ ३ ॥
 अभिज्ञानं च पृच्छा चातिशयो गुणकीर्तनम् ।
^१इति त्रिंशदलंकाराः प्रायो नाट्येषु संगताः ॥ ४ ॥

सिद्धिः—

सिद्धिरिष्टार्थसंसिद्धेरनेकेषां दाहृतम् ।

यथा—

हे मृतघात्रि यदि तावदहं विशुद्धा
 तन्मे वरं त्वमिह देहि वृणे वरं च ।
 हे विष्णुदासवमहेश्वरचन्द्रसूर्या
 जन्मान्तरेषु भविता प्रभुरेव रामः ॥ ”

^१ विषयोऽयं नाट्यशास्त्रे शोच्यभावे विस्तरेणोपवर्णितः, निर्गमसागरादुद्धृतप्रसङ्गे
 १६५ तमे पृष्ठे दृश्यः ।

प्राप्तिः—

प्राप्तिः सा समुदायस्य ज्ञानं यथैकदेशतः ॥ ५ ॥

यथा—

“ हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिस्तस्या हता त्वया ।
संभावितैकदेशेन स्तेयं यदभियुज्यते ॥ ”

विचारः—

विचारः स हि विज्ञेयः संज्ञये निर्णयस्तु यः ।

यथा—

“ असंशयं क्षत्तपरिमहक्षमा यदार्थमस्याभमिलाषि मे मनः ।
सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ ”

अनुनयः—

वचसा कर्मणा प्रीतिर्यस्मिन्ननुनयो हि सः ॥ ६ ॥

यथा—

“ परिग्रहबहुल्येऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।
समुद्ररशना चोर्वी सस्ती च युवयोरियम् ॥ ”

उरिष्ठम्—

उरिष्ठं स्थात्यरोक्षे च ग्रस्थौ चार्थकीर्तनम् ।

परोक्षे यथा—

“ तस्मिन् जीवति दुर्धर्षे हतमप्यहतं बलम् ।
तस्मिन्स्तु गमितप्राप्ते जीवन्तोऽपि मृता वयम् ॥ ”

प्रत्यक्षे यथा—

यथा—

“ हा धिक् प्रियतमा सेयं दुःसंस्थानमलीमसा ।
सर्वथा प्रत्यभिज्ञेया मूर्तीभवति तद्यथा ॥ ”

दाक्षिण्यम्—

दाक्षिण्यं श्रुण्वया वाचा परचित्तानुवर्तनम् ॥ ७ ॥

“ प्रसाधय पुरीं लङ्कां राजा त्वं हि विभीषण ।
आर्येणानुगृहीतोऽसि निर्बिभ्रः सिद्धिमन्तरा ॥ ”

प्रसिद्धिः—

प्रसिद्धिर्लोकसिद्धार्यैरुक्तद्वैर्यसाधनम् ।

यथा—

“ सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहषितामहौ ।
स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥ ”

गर्हणम्—

तद् गर्हणं भवेद्यसु दोषोज्ज्ञेदेन कुत्सनम् ॥ ८ ॥

यथा—

“ अन्यासक्तमवध्यं च निग्नन् क्षात्तपराङ्मुखः ।
न कथं लक्ष्मणो घन्वी लज्जते हृदयादपि ॥ ”

पश्चात्तापः—

पश्चात्तापोऽनुवापस्तु कृत्वाकार्यं तु यो भवेत् ।

“ (‘स्रवणप्रवर’) निम्नन् भ्रातृयुद्धाभियोगिनम् ।
अहं सूर्यकुलस्याथ कलङ्कः किं कृतं मया ॥ ”

स्पृहा—

स्पृहा यस्त्वभिलाषः स्याद्भ्रस्तुनो रामणीयके ॥ ९ ॥

यथा—

“ जीवत्सु तातपादेषु नवे दारपरिमहे ।
मातृमिश्रित्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥ ”

शोभः—

अधिक्षेपवचोयुक्तः कोपजः शोभ उच्यते ।

यथा—

“ त्वया तपस्विचाण्डाल प्रच्छन्नवधवर्तिना ।
■ केवलं हतो वाली स्वात्मा च परलोकतः ॥ ”

आक्रन्दः—

शोकप्रलाप आक्रन्दो नाट्यविद्भिर्द्वीरितः ॥ १० ॥

यथा—

“ हा विधे नष्टपक्षेण मय्येव परिवर्तसे ।
हतस्तातो हता पत्नी अगता च निहतो युधि ॥ ”

परिहारः—

परिहारः स विज्ञेयः कृतालुचितपार्जनम् ।

१ भातृकानां पदमिदं किञ्चित् । तत्राप्योचित्यादुक्तीव संयोजितम् ।

यथा—

“ प्राणप्रयाणदुःखार्ते उक्तवानस्म्यनक्षरम् ।
तत्क्षमस्व विभो किञ्च सुग्रीवस्ते समर्पितः ॥ ”

नीतिः—

न्यायानुवृत्तिरेवात्र नीतिरित्युच्यते यथा ॥ ११ ॥

“ खेदं प्रति न पुत्रेषु विशेषः कश्चिदस्ति मे ।
किंतु न्यायं पुरस्कृत्य मया ज्येष्ठोऽभिषिच्यते ॥ ”

उत्तेजनम्—

उत्तेजनं तु कार्यार्थं भग्नानक्षरमुच्यते ।

यथा—

“ इन्द्रजिह्वण्डवीर्योऽसि नाग्नौ व बलवानसि ।
कः प्रच्छन्नस्वरूपेण युध्यतेऽस्मद्भयाकुलः ॥ ”

शोभा—

सिद्धेः पदं सर्वं शिष्टं साध्यं शोभाभिधीयते ॥ १२ ॥

यथा—

“ सद्दंशसंभवः शुद्धः कोटिवोऽपि गुणान्वितः ।
कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सतां प्रभुः ॥ ”

अभिमानः—

अभिमानोऽपरित्यागो दर्पदुःखसुखस्य च ।

यथा—

“ खरेन्द्रजिह्वणकुम्भकर्षा गताः किमेतेन गता गतास्ते ।
अहं च गच्छामि यदि प्रप्राप्तं तत्रापि सीतां न समर्पयामि ॥ ”

संक्षयः—

अनिश्चयेन वाक्येन समाप्तिः संशयो यथा ॥ १३ ॥

“ इयं स्वर्गाधिनाथस्य लक्ष्मीः किं यक्षकन्यका ।
अथवा विपिनस्यैव देवता किमु पार्वती ॥ ”

तुल्यतर्कः—

स्यादुत्प्रेक्षादिसंपन्नस्तुल्यतर्कस्तु तद्यथा ।

“ तरङ्गभ्रूलताफेनं दुकूलमिव विभ्रती ।
मन्ये परिणता सेयं सरिद्धावेन भामिनी ॥ ”

अक्षमा—

अक्षमा त्वहितानां या परिभूतिर्न सञ्जते ॥ १४ ॥

यथा—

“ सीताहरणदुर्वृत्तपरिषाक्तफलोन्मुखः ।
स्वकुलस्यान्तकः ■ त्वमाश्रामे भवामि ते ॥ ”

व्यवसायः—

कार्याद्यव्यवसायो यस्तस्मिन्निश्चयपरं वचः ।

यथा—

“ कियन्मात्रमकूपरः कियन्मात्रं च सा पुरी ।
कियन्मात्रं दशास्योऽपि क्रुद्धस्य मम घन्विनः ॥ ”

विमर्शः—

विमर्शो दुःखदीनानामनिष्टफलनिश्चयः ॥ १५ ॥

यथा—

“ विद्वान् प्रेक्षां समरे स्वयं च न तावदात्मानमहं ब्रवीमि ।
महामुनेर्विश्रवसः कुलेऽस्मिन् निवापवीजं किमपीह न स्यात् ॥ ”

शुक्तिः—

अवधारणपर्यस्य केनचिशुक्तिरिष्यते ।

यथा—

“ यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
र्मयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः
किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुष्वम् ॥ ”

प्रोत्साहनम्—

प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि योजनम् ॥ १६ ॥

यथा—

“ कालरात्रिकराक्ष्यं स्त्रीति किं विचिकित्ससि ।
तज्जगत्त्रितयं ब्राह्मं तात तद्वयं तद्वकाम् ॥ ”

साहाय्यम्—

साहाय्यमानुकूल्येन कार्ये कस्यापि योजनम् ।

यथा—

“ रत्नवाणि तु सजातीयो दुर्लक्षाण्यपि पश्यति ।
इन्द्रजिह्विधनं नाथ अक्षमधानुवरे भवति ॥ ”

निवेदनम्—

भूतस्य कथनं भाविसूचनाय निवेदनम् ॥ १७ ॥

यथा—

“ वानरः शस्त्रियः कोऽपि शत्रुः क्षुद्रो न गण्यताम् ।
वालिनं कार्तवीर्यं च ■ कथं विस्मृतो भवान् ॥ ”

अभिज्ञानम्—

अभिज्ञानं यदुद्गोचः पूर्वदृष्टस्य केनचित् ।

यथा—

■ आकूतेः किञ्चिदुल्लेखो विभावयति लक्षणम् ।
महतोपप्लवेनैव पीडितं चन्द्रमण्डलम् ॥ ”

पृच्छा—

पृच्छान्वेषणमर्थस्य स्यादर्याभ्यर्थनापरम् ॥ १८ ॥

यथा—

“ भवद्भिः सर्वाङ्गप्रकृतिरमणीया कुलवधू-
रिहास्ते दृष्टा वा विदितमथवास्याः किमु भवेत् ।
वयोऽवस्थां तस्याः शृणुत सुमगो यत्र मदनः
प्रगल्भज्यापारश्चरति हृदि मूर्खश्च वपुषि ॥ ”

अतिशयः—

गुणमेकस्य संकीर्त्य तस्यातिशयवर्णनम् ।
क्रियते यत्र वाक्यार्थः स स्यादतिशयो यथा ।

यथा—

“ विवायापूर्वपूर्णेन्दुमस्या मुसमभूद् भ्रूषम् ।
धाता निजासनाभोजविनिमीलनदुःस्थितः ॥ ”

गुणकीर्तनम्—

इष्टसिद्धौ गुणानां तु कीर्तनं गुणकीर्तनम् ॥ १९ ॥

यथा—

“ शिरोऽर्चितशिवः शौर्यवशीकृतजगत्त्रयः ।
सुरस्त्रीदुर्लभः सोऽहं मनस्वी च दशाननः ॥ ”

नानाविधैरलङ्कारैर्नाट्यविद्या विभूषिता ।
भोदाय भवतो भूयाभ्यनसो यन्मयूपते^१ ॥ २० ॥

इति श्रीमदमृतानन्दयोगिप्रवरविरचितेऽलङ्कारसंग्रहे
नाट्यालङ्कारनिर्णयो नाम दशमः परिच्छेदः ।

एकादशः परिच्छेदः

अथ चातुप्रबन्धानां लक्षणं कथ्यतेऽधुना ।

मुक्तकादिविभागः—

मुक्तकं पद्यमेकं स्याद् द्विकं पद्यद्वयं मतम् ॥ १ ॥
त्रिकं त्रयेण पद्यानां पञ्च रत्नानि पञ्चकम् ।
अष्टकं गजमाला स्यात्सप्तकं रत्नमालिका ॥ २ ॥
दशभिर्दशकं प्रोक्तं द्वादशेन्दुकला स्मृता ।
सप्तविंशतिपद्यानि नाम्ना तारावली मता ॥ ३ ॥
त्रिंशता त्रिंशिका पञ्चाशता पञ्चाशिकेभ्यते ।
शतेन शतकं प्रोक्तमष्टोत्तरशतं परम् ॥ ४ ॥
वृत्तैरभिन्नैर्भिन्नैर्वा कार्यमेकं यथारुचि ।
कान्धमप्येकसर्गादि द्वात्रिंशदवधि स्मृतम् ॥ ५ ॥

उदाहरणम्—

अथोदाहरणादीनां लक्षणं कथ्यतेऽधुना ।
कल्पनीयानि पद्यानि सप्त सप्तविभक्तिभिः ॥ ६ ॥
संशोधनात्मिका चान्ते विभक्तिस्त्वष्टमी भवेत् ।
शकरीप्रभृतीनि स्युश्छन्दस्यस्य यथारुचि ॥ ७ ॥
रीतिः प्रधाना गौडीया मतिः स्याद् द्रुतमध्यमा ।
ओजःप्रसाधनाः स्रग्दाः सानुप्रासाः क्वचित्क्वचित् ॥ ८ ॥
विभक्तिघटना चात्र यथाकामं क्रमेण वा ।

तत्रार्थं मालिनीवृक्षं जयेत्यादिसमन्वितम् ॥ ९ ॥
 गन्धात्मकदलान्यष्टौ प्रत्येकं सयतीनि च ।
 अन्ते तूत्कलिका कार्या समस्तैकपदात्मिका ॥ १० ॥
 अन्ते पद्मसमायुक्ता यत्यनुभासशोभिनी ।
 चतुस्तूत्कलिका स्याद्वा विभक्त्याभासलाञ्छिता ॥ ११ ॥
 कलिकोत्कलिकामृष्टनव्यताललयक्रया ।
 प्रतिपद्यं भवेन्नेतन्नाम तत्तद्विभक्तिमत् ॥ १२ ॥

विभक्तिदेवताः—

विराजन्ती कीर्तिप्रती सुभागा भोगमालिनी ।
 कलावती कान्तिमती कपला जयवत्यपि ॥ १३ ॥
 एसा विभक्त्यधिष्ठाऽयौ देवताः कथिता बुधैः ।
 ददत्येताः स्तुतिप्रीताः स्वस्वनामसमं फलम् ॥ १४ ॥
 वाक्यमेकं च कर्तव्यमन्ते सार्वविभक्तिकम् ।
 आर्या बान्धवतां कुर्यात्कविश्रुत्याख्यया ततः ॥ १५ ॥
 अभाकृता प्राकृता वा प्राकृतोन्मिश्रितापि वा ।
 तेषिभिश्च पदैर्युक्ता भाषाणां चैव संचयैः ॥ १६ ॥
 वंशवीर्यश्रुताद्यैश्च युक्तोदाहरणं मतम्^१ ।

- १ “ येन केनापि ताकेन गद्यपद्यसमन्वितम् ।
 जयेत्पुष्पकम् मालिन्यादि प्रासाविचित्रितम् ।
 तदुदाहरणं नाम विभक्त्याङ्ककसंयुतम् ॥

यत्रादौ जयेत्पुष्पकम् मालिनीवृक्षं निगद्यते, अनन्तरम् अपि जयेत्पुष्पकम्प्राप्तं वाक्यानि सप्तशालि सप्तशालि प्रतिविभक्ति कथ्यन्ते, अनन्तरं विभक्त्याभासस्तदुदाहरणं नाम कथ्यम् । ”

इति विभक्तिकसंयुक्ते कथनमुत्तमम् ।

छदाहरणे नायकाः—

अमृष्य नायकाः प्रोक्ता देवा दैत्या महीसुराः ॥ १७ ॥
गुरवः शोणिपालाश्च सामन्ताः सचिवादयः ।

अङ्गुली—

विभक्तिसप्तकयुता संध्या चैव विना कृता ॥ १८ ॥
अङ्गुलीति समाख्याता सद्भिश्चादुविशारदैः ।

कल्याणी—

केवलं कलिकासंगात्कल्याणीति निगद्यते ॥ १९ ॥

उत्फुल्लकवती—

केवलोत्कलिकासंगादुत्फुल्लकवती भवेत् ।

फलोदाहरणम्—

यस्यास्तत्कलिकास्थाने केवलार्या प्रयुज्यते ॥ २० ॥
सा फलोदाहरणं वा स्यादार्यासङ्काजं भिद्यते ।

विभक्तिनामानि—

केवला प्रथमा वाणी द्वितीया केवला शरी ॥ २१ ॥
तृतीया केवला वापी चतुर्थी केवला फणी ।
पञ्चमी केवला सारी षष्ठी मोरीति कथ्यते ॥ २२ ॥
सप्तमी खलिका प्रोक्ता संबुद्धिः सरसावती ।
भिन्नैर्वर्णैर्भिन्ननामसंभवे च तथा भवेत् ॥ २३ ॥
सर्वेषाक्यं च कर्तव्यं कविनायकलाञ्छितम् ।

नवमाणिक्यमाला—

एषैव गद्यरहिता नवमाणिक्यमालिका ॥ २४ ॥

नक्षत्रमाला—

एषैव च त्रिगुणिता भवेन्नक्षत्रमालिका ।

भोगावली—

रसः मृङ्गार एव स्याद्भोगावल्याः प्रपञ्चने ॥ २५ ॥

अनुषङ्गेण मिलितो वीरोऽपि स्यात्कचित्कचित् ।

वर्णनीयाः क्रमात्साङ्गवीरभोगादयो गुणाः ॥ २६ ॥

आशीः पद्मसमायुक्ता प्रथमे विरतावपि ।

अष्टभिर्वा षोडशभिर्विंशत्या वा पदैर्युता ॥ २७ ॥

दलानि षड् वा चत्वारि प्रत्येकं सयतीनि च ।

मध्ये भवेत्पुरयवा यमिताद्यस्तरैः क्वचित् ॥ २८ ॥

गतेरपि प्रयोगः स्याद्यथारीति समुद्धितः ।

तत्तदर्थविवसानेऽस्य विरतिः स्यात्पदे पदे ॥ २९ ॥

देव त्वं जय वीर त्वं धीर जीवादिकं पदम् ।

तत्तत्स्याने प्राकृतादिभाषाभिर्विरुदाश्रितैः ॥ ३० ॥

भोगोपजृम्भितैर्गद्यपद्यैः सेयं सपल्लवैः ।

^१भोगावली च देशर्तुभावाङ्गज्ञानचातुरी ॥ ३१ ॥

^१ यं परतो गद्यं तच्च चतुर्भूतसंश्लिष्टादुच्चिरम् ।

कचन शृङ्खलिकाकमनियमन्याहारभासुराकारम् ॥

तद्यत्तु च भाषायतिभिः संदृष्ट्या षड्वली भवेत्सरसा ।

तदनु च पूर्वपदेकं यद्यं यत्रैव एककः स्वन्धः ॥

स्वन्धैरष्टभिरेभिर्ग्रथिताप्यथवा चतुर्भिरभ्यस्ता ।

पद्यभिषिक्तपञ्चप्रवराहैः किंच देवताभ्युचिताः ।

गौडीयरीतिसुभगा संमुख्यन्तैः पदैः परं प्रचुरा ।

अर्थैर्नक्षत्रसंश्लिष्टादीर्णा भोगवर्णनामरिक्ता ॥

विरुदावली—

वर्णयेद्वीरलब्धांश्च तांस्तान् श्लाघ्यादिकान् गुणान् ।
चतुर्भिर्लघुभिः पद्यमान्ते संमदकारिणी ॥ ३२ ॥
मङ्गलानि फलानि स्युः प्रथमश्रवणादपि ।
वृत्तेनैकेन नेतारं वर्धयेदाशिषान्तिमे ॥ ३३ ॥
ग्रन्थसंख्या शतं षष्टिरत्र ख्यातोत्तमा बुधैः ।
भोगावलिसमायुक्ता देवानां भूभुजापि ॥ ३४ ॥
वर्णनेन परं विद्यात् प्रायशो विरुदावलीम्^१ ।
द्वाभ्यां चतसृभिर्वापि पञ्चभिः षड्भिरेव वा ॥ ३५ ॥
भाषाभिर्विहिताभिः स्याद्यदि वा देशभाषितैः ।
कुलक्रमागतैर्वापि स्वापदाननिदर्शकैः ॥ ३६ ॥
पदैरपि च सा यैः स्यात्तत्तदर्थविनाकृतैः ।

गम्भीरदेववीरप्रमुखपदोऽवलिगणपदान्ता ।
भोगोपकरणपूर्णश्रुतमासदित्वादिपूर्णभोगव्या ॥
प्रकटितनायकनाभा प्रविमलितशेषपद्यसंभिन्ना ।
आशे चान्त्ये च पथे विद्विताशीर्वादवाक्यसंघटना ॥
भोगावलीति कथिता कविमिश्राद्भवन्धल्लम्भैः ॥ ”

इति साहित्यकल्पद्रुमे लक्षणमुक्तम् ।

१ आदौ पद्यं परतो भवेयुरष्टौ च कोरकाः सरसाः ।
तदनु च चत्वारः स्युस्तालवत्वारि पञ्चान्वयान् च ॥
एकोऽयं स्कन्धः स्यात्तुर्भिरेपदाष्टमिर्भवति ।
विरुदावलीति कथिता विरुदैर्वैसागतैः समायुक्ता ॥
समुद्योजितैश्च विरुदैस्तत्पदश्रीराविषयसंपन्नैः ।
अपि सार्वभौमदत्तैर्विरुदैराटोपजुम्भितैः कथिता ॥
गजद्वारगमारोहणसंकुलशस्त्रास्त्रैर्गुणैर्भरिता ।
विरुदैर्गदि संचटिता विरुदावलिस्त्रित्युदीर्यते कविभिः ॥

नानापुरातनस्यामृद्विरुदारोदणैरपि ॥ ३७ ॥
 वाहनारोहश्चास्त्रपयोमैर्भोगवर्णनैः ।
 गुणिनां वर्णनैश्चापि विनयक्रमशालिभिः ॥ ३८ ॥
 गौडरीत्या विधातव्या सानुपासा सपल्लवा ।
 आद्यन्तयोः स्थादार्या वा गाया वा मङ्गलात्मिका ॥ ३९ ॥
 इत्येवं लक्षणानि स्युर्लक्षणानीतराणि वा ।

गुणावली—

सद्गुणारोपणं यत्र नेतुः सैव गुणावली ॥ ४० ॥
 गुणाः परोपकारार्था वर्ण्यः सर्वे प्रधानतः ।
 दलानि चाष्टौ चत्वारि सानुपासयतीनि च ॥ ४१ ॥
 मात्राभिरथवा वर्णैः समानि स्युः परस्य च ।
 तादृग्वर्णानि सर्वाणि संस्कृतेन कचित्कचित् ॥ ४२ ॥

गुणावल्यां रसः—

अस्याः शृङ्गार एकः स्यात्कचित्त्रादभूतो रसः ।
 दलपङ्क्तिविरामेषु देवैत्यादिपदं न्यसेत् ॥ ४३ ॥
 आदौ समासभूयिष्ठमन्ते स्याद् वृत्तगन्धि च ।
 गद्याद्यपरमादद्यान्मध्ये हि पदमेव वा ॥ ४४ ॥
 पुरे जनपदे रम्ये देशे वा गुणसंपदः ।
 नेतारं वर्णयेत्ताभिरेवैव स्याद् गुणावली^१ ॥ ४५ ॥

^१ यथेवमेव रचिता विरुद्व्यतिरिक्तसकलगुणपूर्णः ॥

आहुर्गुणावलीं तां गुणगणनानीयसकलमुत्तिनन्वा ।

इति चाश्लेषकल्पद्रुमे श्लेषमुक्तम् ।

रगला—

चतस्रभिर्भवेत् षट्भिर्भाषाभिर्विलसत्क्रमम् ।
एकैकभाषयैकैकं पद्यं सर्वविभक्तिभिः ॥ ४६ ॥
रगलापि तथापि स्यात्तत्र तत्र सपल्लवा ।

चक्रवालम्—

श्लोकावाद्यन्तयोर्नेतृमङ्गलार्थौ न्यसेद् बुधः ॥ ४७ ॥
तिसृभिर्वाथ वृत्तं चेद्भाषाभिर्मण्डलक्रमात् ।
उत्तमं चक्रवालं स्यादन्पूनानधिकं मतम् ॥ ४८ ॥

लोकोत्तरम्—

रसादीन् वर्णयेद्भूतिगुणकर्मानुसारतः ।
युक्तमेतद्विशेषेण सिद्धिं च विजिगीषुभिः ॥ ४९ ॥
द्वात्रिंशद्गद्यसंयुक्तं गद्यार्थैः पल्लवैर्युतम् ।
चतुर्धा भिन्नरूपेण व्यस्तं सस्वरबन्धनम् ॥ ५० ॥
तालैर्द्वादशभिर्युक्तं लोकोत्तरमुदाहृतम् ।

त्यागघोषणम्—

१ परं वेदयः स ॥ ५१ ॥
त्यागादयो गुणा यस्यामूहन्ते कविभिः कृतौ ।
पूर्वाद्यास्तासु तत्रत्यानाहूया ॥ ५२ ॥
. ।
. गद्यमेकं चतुर्भिः पल्लवैर्युतम् ॥ ५३ ॥
चतुर्थैव समावृत्तं चतुरस्रबन्धनम् ।

१ अत्राक्षराणि मातृकानां ब्रह्मणि ।

आशीराधन्तघोः कार्या नेतुः पद्यद्वयेन तु ॥ ५४ ॥
एवं पद्यैश्च गद्यैश्च सा भवेत्त्यागघोषणम्^१ ।

चतुर्भद्रम् —

अयं संख्या भवेत् षष्टिः शतं वा स्याद्विशेषतः ॥ ५५ ॥
अस्यास्तु सर्वे नेतारो भवेयुस्त्यागिनः सदा ।
गद्यं पद्यं च तालं च सानुतालं चतुर्विधम् ॥ ५६ ॥
देववीरजयेत्यादिसंबुद्धिश्रान्त एव च ।
स्याच्चतुर्धा च वृत्तं स्याच्चतुर्भद्रमितीरितम् ॥ ५७ ॥
चाद्रुप्रबन्धैस्त्वयि चारुकीर्तिरुदारवर्णैरुपलाल्यमाना ।
रक्ता सती राजगुरो विचित्रं ममममानाय मरालशुभ्रा ॥ ५८ ॥

इति श्रीमदमृतानन्दचोगिप्रवरविरचितेऽलंकारसंग्रहे
चाद्रुप्रबन्धलक्षणं नामैकादशः परिच्छेदः ।

अलंकारसंग्रहः संपूर्णः ।

शुभमस्तु ।

१ “ पद्यं तदनु च गद्यं तदुपरि च त्रीणि पल्लवानि ततः ।

तस्यागघोषणं स्यादस्यत्सर्वं अथाचतुर्भद्रम् ॥ ”

इति साहित्यकल्पद्रुमे लक्षणमुक्तम् ।

APPENDIX I

[Please refer to the footnote on page 132 of the text.]

नाट्यशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः

“यस्माद्रङ्गप्रयोगोऽयं पूर्वमेव प्रयुज्यते ।
तस्मादयं पूर्वरङ्गो विज्ञेयो द्विजसत्तमाः ॥ ७ ॥
अस्याङ्गानि तु कार्याणि यथावदनुपूर्वशः ।
तन्त्रीभाण्डसमायोनैः पाठ्ययोगकृतैस्तथा ॥ ८ ॥
प्रस्थाहारोऽवतरणं तथा ह्यारम्भ एव च ।
आश्रावणा वक्त्रपाणिस्तथा च परिधट्टना ॥ ९ ॥
संघोटना ततः कार्या मार्गासारितमेव च ।
ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि तथैवासारितानि च ॥ १० ॥
एतानि तु बहिर्गीतान्यन्तर्यवनिक्तगतैः ।
प्रयोक्तृभिः प्रयोज्यानि तन्त्रीभाण्डकृतानि च ॥ ११ ॥
ततः सर्वैस्तु कुतपैः संयुक्तानीह कारयेत् ।
विषयश्च वै यवनिकां नृत्तपाठ्यकृतानि तु ॥ १२ ॥
गीतानां मद्रकादीनां योज्यमेकं तु गीतकम् ।
वर्षमानमथापीह ताण्डवं यत्र युज्यते ॥ १३ ॥
ततश्चोत्थापनं कार्यं परिवर्तनमेव च ।
नान्दी शुष्कावकृष्टा च रङ्गद्वारं तथैव च ॥ १४ ॥

चारी चैव ततः कार्या महाचारी तथैव च ।
 त्रिकं प्ररोचना चापि पूर्वैरङ्गे भवन्ति हि ॥ १५ ॥
 एतान्यङ्गानि कार्याणि पूर्वैरङ्गविधौ द्विजाः ।
 एतेषां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥ १६ ॥
 कुतपस्य ■ विन्यासः प्रत्याहार इति स्मृतः ।
 तथावतरणं प्रोक्तं गायकानां निवेशनम् ॥ १७ ॥
 परिगीतक्रियारम्भ आरम्भ इति कीर्तितः ।
 आतोद्यस्वनार्थ ■ भवेदाश्रावणाविधिः ॥ १८ ॥
 वाद्यवृत्तिविभागार्थं वक्त्रपाणिर्विधीयते ।
 तन्व्योजःकरणार्थं तु भवेच्च परिघट्टना ॥ १९ ॥
 तथा पाणिविभागार्थं भवेत्संघोटनाविधिः ।
 तन्त्रीभाण्डसामायोगान्मार्गासारितमिष्यते ॥ २० ॥
 कालपातविभागार्थं भवेदासारितक्रिया ।
 कीर्तनाद्देवतानां च ज्ञेयो गीतविधिस्तथा ॥ २१ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि चोत्थापनविधिक्रियाम् ।
 यस्मादुत्थापयन्त्यादौ प्रयोगं नान्दिपाठकः ॥ २२ ॥
 पूर्वमेव तु रङ्गेऽस्मिन्तस्मादुत्थापनं स्मृतम् ।
 यस्माच्च लोकपालानां परिवृत्य चतुर्दिशम् ॥ २३ ॥
 वन्दनानि प्रकुर्वन्ति तस्माच्च परिवर्तनम् ।
 आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात्प्रयुज्यते ॥ २४ ॥
 देवद्विजन्तृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ।
 अत्र शुष्काक्षरैरेव ह्यवकृष्टा भुवा यतः ॥ २५ ॥
 तस्माच्छुष्कावकृष्टेयं जर्जरश्लोकदर्शिका ।
 यस्मादभिनयस्तत्र प्रथमं ह्यवतार्यते ॥ २६ ॥

रत्नद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ।
 शृङ्गारस्य प्रचरणाच्चासी संपरिकीर्तिता ॥ २७ ॥
 रौद्रप्रचरणाच्चापि महाचारीति कीर्तिता ।
 विदूषकः सूत्रधारस्तथा वै पारिषार्थिकः ॥ २८ ॥
 यत्र कुर्वन्ति संलापं लब्ध्वापि त्रिगतं स्मृतम् ।
 उपक्षेपेण कार्यस्य हेतुयुक्तिसमाश्रिता ॥ २९ ॥
 सिद्धेनाभन्त्रणा या तु विज्ञेया सा प्ररोचना ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि आश्रायणविधिक्रियाम् ॥ ३० ॥
 बहिर्गीतविधौ सम्यगुत्पत्तिं करणं तथा ।
 चित्रदक्षिणवृत्ते तु सप्तरूपे प्रवर्तिते ॥ ३१ ॥
 सोपोहने समिगीते देवस्तुत्यभिनन्दिते ।
 नारदाद्यैश्च गन्धर्वैः सभायां देवदानवाः ॥ ३२ ॥
 निर्गीतं आविताः सम्यगुत्पत्त्यालसमन्वितम् ।
 तच्छ्रुत्वा तु सुखं गानं देवस्तुत्यभिनन्दितम् ॥ ३३ ॥
 अभयन् क्षुभिताः सर्वे मात्सर्यादित्यराक्षसाः ।
 संप्रधार्य च तेऽन्योन्यमित्यवोचन्वस्थिताः ॥ ३४ ॥
 निर्गीतं तु सखादित्रयिदं गृहीमहे वयम् ।
 सप्तरूपेण संतुष्टा देवाः कर्मानुकीर्तनात् ॥ ३५ ॥
 वयं गृहीम निर्गीतं तुष्यामोऽत्रैव वै वयम् ।
 ते तत्र सुष्टा दैत्यास्तु साधयन्ति पुनः पुनः ॥ ३६ ॥
 रुष्टाश्चापि ततो देवाः प्रस्थमायन्त नारदम् ।
 एते तुष्यन्ति निर्गीते दान्वाः सह राक्षसैः ॥ ३७ ॥
 प्रणश्यतु प्रयोगोऽयं कथं वै मन्यते मवान् ।
 देवानां वचनं श्रुत्वा वारदो दाक्षयमज्वीत् ॥ ३८ ॥

धातुवाचाश्चकृतं निर्गीतं मा प्रणश्यतु ।
 किंतूपोहनसंयुक्तं धातुवाक्यविभूषितम् ॥ ३९ ॥
 भविष्यतीदं निर्गीतं सप्तरूपविधानतः ।
 निर्गीतेनावबद्धास्तु दैत्यदानवराक्षसाः ॥ ४० ॥
 न क्षोभं न विघातं च करिष्यन्तीह तोषिताः ।
 एतन्निर्गीतमेवं तु दैत्यानां स्पर्धया द्विजाः ॥ ४१ ॥
 देवानां बहुमानेन बहिर्गीतमिदं स्मृतम् ।
 धातुमिक्षिप्रवीणायां गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ॥ ४२ ॥
 वर्णालंकारसंयुक्तं प्रयोक्तव्यं बुधैरयम् ।
 निर्गीतं गीयते यस्मादपदं वर्णयोजनात् ॥ ४३ ॥
 अस्त्यया च देवानां बहिर्गीतमिदं स्मृतम् ।
 निर्गीतं यन्मया प्रीक्तं सप्तरूपसमन्वितम् ॥ ४४ ॥
 उत्थापनादिकं यच्च तस्य कारणमुच्यते ।
 तुष्यन्त्यप्सरसस्तत्र कृतेऽवतरणे द्विजाः ॥ ४५ ॥
 आश्रावणायां युक्तायां दैत्यास्तुष्यन्ति सर्वशः ।
 वक्त्रपाणौ कृते चैव नित्यं तुष्यन्ति दानवाः ॥ ४६ ॥
 परिघट्टनया तुष्टा युक्तया रक्षसां गणाः ।
 संबोटनाक्रियायां च तुष्यन्त्यपि च गुह्यकाः ॥ ४७ ॥
 मार्गासारितमासाद्य तुष्टा यक्षा भवन्ति हि ।
 गीतकेषु प्रयुक्तेषु देवास्तुष्यन्ति नित्यशः ॥ ४८ ॥
 वर्धमाने प्रयुक्ते तु रुद्रस्तुष्यति सानुगाः ।
 तथा चोत्थापने युक्ते ब्रह्मा तुष्टो भवेदिह ॥ ४९ ॥
 तुष्यन्ति लोकपालाश्च प्रयुक्ते परिवर्तने ।
 नाब्दीप्रयोगेऽपि कृते प्रीतो भवति चन्द्रमा ॥ ५० ॥

युक्तायामवकृष्टायां प्रीता नागा भवन्ति हि ।
 तथा शुष्कावकृष्टायां प्रीतः पितृगणो भवेत् ॥ ५१ ॥
 रज्ज्वारे प्रयुक्ते तु विष्णुः प्रीतो भवेदिह ।
 जर्जरस्य प्रयोगे तु तुष्टा विघ्नविनायकाः ॥ ५२ ॥
 तथा चर्या प्रयुक्तायामुमा तुष्टा भवेदिह ।
 रज्ज्वप्रयोगमाचर्य तुष्टो भूतगणो भवेत् ॥ ५३ ॥
 आश्रावणादिचार्यन्तमेतदैवतपूजनम् ।
 पूर्वरङ्गे मया कृतं तथा चाङ्गदिकल्पनम् ॥ ५४ ॥
 देवस्तुष्यति यो येन यस्य यन्मनसः प्रियम् ।
 तत्तथा पूर्वरङ्गे तु मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ॥ ५५ ॥
 सर्वदैवतपूजाहं सर्वदैवतपूजनम् ।
 धन्यं यशस्यमायुष्यं पूर्वरङ्गप्रवर्तनम् ॥ ५६ ॥
 दैत्यदानवतुष्ट्यर्थं सर्वेषां च दिवौकसाम् ।
 निर्गीतानि सगीतानि पूर्वरङ्गकृतानि तु ॥ ५७ ॥
 या विद्या यानि शिल्पानि या गतिर्येष चेटितम् ।
 लोकालोकस्य जगत्स्तदस्मिन् नाटकाश्रये ॥ ५८ ॥
 निर्गीतानां सगीतानां वर्धमानस्य चैव हि ।
 भुवाविधाने वक्ष्यामि लक्षणं कर्म चैव हि ॥ ५९ ॥

APPENDIX II

Variations in readings as found in different MSS. procured
after printing the text.

Page	Line	
1	3	तदुल्लासरसाकारां M 1. समुल्लासरसाकारां M 2.
	6	फलदां गुर्वी ■ 1; M 2.
	12	अपृच्छत् M 1; ■ 2.
2	4	प्रकीर्णान् M 1. विकीर्णान् M 2.
	10	हकारान्ताः ■ 1.
	14	सरसानि च M 1; M 2.
	15	मनीषिणः M 1; M 2.
	18	पद्याद्यात्मकं M 1; M 2.
3	3	उच्छ्वाससम्बन्धकाध्यायं M 1. द्वयोः M 1; ■ 2.
	4	मिश्रमङ्गुलिकं तत्स्यात् M 1.
4	4	पादादौ M 1; M 2.
	6	जात् M 1; M 2; U.
	7	शोभाशोभकौ M 1.

Note : See the Preface for the abbreviations.

Page	Line	
	9	भयसुख M 1; M 2.
5	4	सर्वदा M 1.
	4	इति M 1; M 2.
	7	चरितैः M 1.
	9	कौतूहलेन विदुषां कोमरकुभीम M 1.
6	9	इयचित्रकूत् M 1.
	13	निष्ठः M 1.
	15	कोविदैः M 1.
	16	बलोफलात् M 1; M 2.
7	4	जातमध्यप M 1; M 2.
	20	तत्रोदाहरणं M 1; M 2.
	21	लक्ष्यते M 1; M 2.
8	6	यत्र वाच्यं M 1; M 2.
	15	दाशरथी M 1.
	20	शिवे M 1.
	21	ध्वनत्यत्र M 1; M 2.
9	7	विभाव्यते M 1.
11	7	व्यक्तिस्तु भाव्यते M 1.
	18	अनेकार्थाः M 2.
12	5	स्वस्वभावसः M 1; M 2.
	6	स्वाभाविका रसः M 1; M 2.
	12	यथायोर्यं M 1.
13	3	वक्ष्यते M 1; M 2.
	16	चिन्तासक्तिर्मनःशङ्का M 1.
15	10	मुद्गरिन्द्रिय M 2.
16	8	संचारिणः स्मृताः M 2.

Page	Line	
	14	अधमै चापहसितं M 2.
	20	करमर्पयेत्सुतं M 1.
17	22	सात्त्विका मताः M 2.
18	12	लज्जां विदधति यदमी M 1.
19	13	व्यङ्गक्षोणिपति M 1.
	17	पूर्वोत्तरार्धे व्यत्यस्ते पठिते M 2.
20	2	आस्यशब्दन M 2.
	19	शान्तिपदं M 1.
22	3	मान्यैरधिवेत्तुगण्ड M 1.
23	9	धीरशान्तोद्धतावपि M 1.
	12	अनङ्कारः M 1.
24	3	सधीरललितो यथा M 2.
	11	माघवं तं M 1.
	14	मात्सर्यवान् घूर्तः M 1.
25	8	कुन्तलाधिपसुता M 1.
	20	स्तनतटी M 1.
26	16	गुणो यथा M 2.
	20	नेतुर्हास्यकरः M 2.
27	14	नोपलक्ष्यते M 2.
29	15	प्रणिहितश्च करः M 1.
	21	काञ्चीप्रदेशाम्बरा M 1.
30	4	मध्या तु M 1.
	17	किमु तेन M 2.
31	6	व्यापारयन्त्या M 2.
32	10	बन्धच्छलः M 1.
33	2	यमुषि वेपथुः M 1.

Page Line

- 34 5 अपरक्षिया M 1.
 7 स्वलत्कुसुमासु M 1.
 18 विगममीताः M 1.
 36 20 कान्तिनिविडा M 2.
 37 12 वस्तुयोगेऽपि M 1 : M 2.
 43 15 द्वित्रिपद M 2.
 18 तारतारम् M 1.
 45 19 रसातिरेक M 1.
 46 14 पुण्याम्बुपूर्ण M 1.
 48 7 तत्परिभूति M 1.
 19 उक्तिः संक्षिप्तरूपत्वात् M 1.
 49 15 आक्रान्तरमणी G 1.
 50 2 कारकं वा ज्ञापकं वा M 1 ; M 2.
 51 17 प्रियतरालापैः M 2.
 18 Agrees with P.
 52 2 रसौघमृतो रसवद्भुजने रसकथा M 1.
 3 Agrees with P. in reading अयं स
 etc. M 1.
 18 तद्वेणिकान्तस्पृशि M 2.
 54 8 चञ्चलदृशः M 1.
 9 जडः सैन्यमबलाः G 1.
 20 अर्थः प्रतीयते M 2.
 55 1 दलेक्षणे M 1.
 7 कल्लोला आन्दोलाः G 1.
 56 8 प्रातैः सह कालागुरुद्वयैः M 2.
 58 15 चूर्णनागदलपूगसंकुलं G 1.

Page	Line	
61	3	कृतिमच्छवर्णा G 1.
64	12	प्रेयान् केसर M 1.
72	6	नाद्यापि कलुषम् M 1.
	15	अधिमृदुकरतल्पं M 1.
74	18	वञ्चितसखी M 1.
75	3	स्तनदुर्गशैल M 1.
76	6	अभूतपूर्वोदयः M 2.
77	17	अप्रस्तुतमति M 1.
	18	तमालश्यामलाकारं M 2.
78	1	तल्लङ्घनोपयोगि स्यात् ■ 1.
79	17	प्रदानप्रचितोत्सव M 2.
80	8	इदं ब्रुवन्तु ■ 2.
81	3	इदं तद् दुःसाधकमणपरमात्मं M 2.
82	16	विशेषोक्तिर्हि युज्यते M 2.
83	12	विरोधः स्वोक्त्योर्यथा M 1.
	18	मधुपत्रेणिशरण M 1.
84	3	ब्रीडाकरो मतः स यथा M 2.
87	14	अहो धैर्यमहो शौर्यं M 2.
88	18	सिद्धा सा च M 2.

APPENDIX III

अलंकारसंग्रहकारिकार्थानामनुक्रमः

अ

अकाण्डे प्रथमच्छेदौ, ९१
 अकारादिक्षकारान्ताः, २
 अकार्ये मित्रमित्यन्यः, ६७
 अक्षमा त्वहितानां या, १६५
 अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्थं, १२१
 अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते, १२१
 अङ्को नानाप्रकारार्थः, १३७
 अङ्कनानङ्कतताङ्गी, १४०
 अङ्गमन्ये रसाः सर्वे, १३७
 अङ्गानि चत्वार्येतेषां, १२४
 अङ्गानि द्वादशैतस्य, ९८
 अङ्गान्यवश्यमेतानि, १२०
 अङ्गिनोऽननुसंधानं, ९१
 अङ्गी वीरोऽङ्गानि चान्ये, १४५
 अङ्गैस्त्रिभिस्त्रिकपटः, १४५
 अचापलहतं चित्तं, ३८
 अजहल्लक्षणा कुन्ताः, ७
 अङ्गुलीति समाख्याता, १७१

अतिका भगिनी ज्येष्ठा, १३०
 अत्यन्तव्यवधानेन, ७८
 अत्यन्ताभाव इत्येवं, ६०
 अत्यहंकारवद्वाक्यं, ५२
 अत्यारूढवयःकामा, २९
 अत्र करिणः प्रकृष्टात्, ७३
 अत्र कार्तार्थ्यमिति, ६२
 अत्र ज्ञेया यथायोगं, १८
 अत्र ज्योत्स्नीमिति, ८२
 अत्र देवो राजतीति, ९
 अत्र ध्वन्यो मुख्यात्, ८४
 अत्र वन्द्यामिति पदं, ६६
 अत्र विहितेऽपि दोषः, ७०
 अत्र व्यर्थत्वमेवोक्तं, ८१
 अत्र ग्रीडाश्लीलमपि, ८६
 अत्र षण्णायकानन्ये, १५४
 अत्र समाप्तोऽप्यर्थः, ७३
 अत्र साधनशब्दोऽयं, ६५
 अत्र सुखलिप्सयेति, ७६

अत्र स्वशब्दग्रहणात्, ९२
 अत्र हर्षाश्रुपातादि, १६
 अत्राननेन दधती, ६४
 अत्रानुभावा नासास्य, २०
 अत्रापवादसंकेतो, १११
 अत्रापसारणे युक्तः, ८२
 अत्रापस्मारदीनत्व, १७
 अत्रालम्बनविभावः स्यात्, २१
 अत्रावधारणे तद्धत्, ८८
 अत्रावश्यं वाच्यं, ७४
 अत्राशयपदं वासनार्थं, ६७
 अत्रिलोचनसंभूतः, ६६
 अथ गोष्ठी मतेकाङ्क्षा, १९९
 अथ चाटुप्रबन्धानां, १६९
 अथ दोषाः प्रकीर्त्यन्ते, ६२
 अथ प्रकारणे वृत्तं, १३८
 अथ प्रमाणालंकाराः, ९७
 अथ प्रहसनं त्रेधा, १४३
 अथ रासकमेकाङ्कं, १९८
 अथ संख्या भवेत्षष्टिः, १७६
 अथ स्याद्वाणिकोदात्त, १९६
 अथार्थानामलंकाराः, ४९
 अथोदाहरणादीनां, १६९
 अद्भुतः कनकच्छायः, २१
 अद्भुतापादनं यत्स्यात्, १०१
 अद्भुते गर्हितमपि, ८९
 अधमेऽत्रावहसितं, १६

अधिकस्फुटमित्तेतर, ७९
 अधिकक्षेपवचोयुक्तः, १६३
 अधिकक्षेपावसहनं, २७
 अनन्तस्याभिधानं च, ९१
 अनभिहितवाच्यं, ७४
 अनादृत्यैवोत्कर्षः, ७९
 अनादृत्येन्दुरेखाद्यं, ७९
 अनिच्छन्त्यामिवाभुव, ९२
 अनिश्चयेन वाक्येन, १६९
 अनिष्टुरैः श्रुतिसुखैः, ४३
 अनिष्टुरैश्च मधुरैः, १३३
 अनुकूलस्त्वेकरसः, २६
 अनुभावविभावाभ्यां, १३७
 अनुभावाः क्रमादास्य, १८
 अनुभावाः प्रकीर्त्यन्ते, १२
 अनुभावा नेत्रवक्त्र, २०
 अनुभावा भुक्त्वक्षि, १७
 अनुभावास्तु कथ्यन्ते, २१
 अनुभावास्तु निःश्वास, १७
 अनुभावास्तु वैवर्ण्य, १९
 अनुभूतार्थकथनं, ११७
 अनुभूतार्थमननु, ९९
 अनुमानं च तश्चाद्य, ९७
 अनुरागो नवावस्थः, १९४
 अनुवृत्तिर्निदर्शनस्य, १९६
 अनुषङ्गेण मिलितः, १७२
 अनेककामिविधयः, ९१

अनेकवाचकः शब्दः, ८
 अन्तःपुरातिसंबन्धात्, १५४
 अन्तर्यवर्तिकासंस्थैः, १२१
 अन्ते तूत्कलिका कार्या, १७०
 अन्ते पद्यसमायुक्ता, १७०
 अन्ते भयानकं प्राहुः, १२७
 अन्यथानिष्ठसंप्राप्तिः, ३
 अन्यदप्येवमेवोक्तं, ८५
 अन्यान्योढा कन्यका च, २८
 अन्यापदेश इत्यस्याः, ४८
 अन्यार्थ एव व्याहारः, १५३
 अन्ये गुणा यथायोगं, ४५
 अन्येऽप्यत्र हेयाः, ७६
 अन्योऽन्यपरिवादो यः, ११७
 अन्योन्यमन्त्रणं यत्स्यात्, १२२
 अन्योन्यवाक्यैरत्युक्तिः, १४९
 अन्योन्यालम्बनत्वं स्यात्, १२
 अपदस्थपदसमासं, ६९
 अपायाभावतः प्राप्तिः, ९७
 अपि प्रगल्भावीरा, ३१
 अपेक्षितं परित्यज्य, १३७
 अप्रतीतमर्थैतेषां, ६२
 अप्रतीतमपि ज्योतिः, ८६
 अप्रवेशकविष्कम्भं, १५५
 अप्रस्तुतार्थमित्यपि, ६९
 अप्रस्तुतार्थमेतत्, ७७
 अप्रस्तुतस्तुतिः सा स्यात्, ५५

अप्राकृत्या प्राकृता वा, १७०
 अभवन्मतयोगं तत्, ७४
 अभावषष्ठान्येतानि, ५७
 अभिगम्यगुणैर्युक्तः, १३६
 अभिज्ञानं च पृच्छा च, १६०
 अभिज्ञानं यदुद्बोधः, १६७
 अभिमानोऽपरित्यागः, १६४
 अभूताहरणं मार्गः, १०७, ११०
 अमतपरार्थं यत्र, ७७
 अमाल्यविप्रवणिजां, १३८
 अमुमेवान्यथा गण्टं, १५०
 अमुष्य नायकाः प्रोक्ताः, १७१
 अम्बरग्रहणादीनि, १३८
 अयथात्वं गुरुलघ्वोः, ७१
 अरक्तिर्मेस्तो या स्यात्, १०३
 अर्थः प्रकरणं लिङ्गम्, ८
 अर्थप्रकृतयः पञ्च, ९५
 अर्थव्यक्तिरनेयार्थः, ४३
 अर्थव्यक्तिरुदारत्वं, ४२
 अर्थस्याविद्यमानत्वं, ५९
 अर्थानां यो विनिमयः, ५६
 अर्थान्तरमुपन्यस्य, ५५
 अर्थान्तरासहिष्णुत्वं, १४
 अर्थापत्त्या सहैतानि, ५७
 अर्थाश्च व्यञ्जकास्तस्य, ९
 अर्थोपक्षेपकाः पञ्च, १३६
 अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं, १२१

अर्थोऽपुष्टः कष्टः, ७८
 अर्धान्तरैकवाचकं, ६९, ७३
 अलंकारप्रभेदानां, ९७
 अलंकारैकनिष्ठो यः, ६
 अलंकृतमसंक्षिप्तं, ३
 अलौकिकचमत्कारि, २०
 अल्पप्राणाक्षरैः श्लेषः, ४२
 अवज्रो हरित्यत्र, ८
 अवधारणमर्थस्य, १६६
 अवपातस्त्वसौ ज्ञेयः, १२६
 अवस्थानुकृतिर्नाट्यं, ९४
 अवाचकं न यत्रार्थं, ६३
 अवान्तरार्थकथनात्, ९९
 अवान्तरार्थसंबन्धः, ९८
 अविमृष्टविवेकांशं, ६२, ६६
 अवियोगरसाभिन्नं, १
 अविशिष्टार्थविषयं, ९८
 अवोचदमृतानन्दं, १
 अभ्रुवैवर्ण्यमित्यष्टौ, ११
 अभ्रुवैवर्ण्यवैस्त्वर्थं, १६
 अस्त्राध्यवस्तुनो योगे, ३७
 अस्त्रीलो मुख्यार्थात्, ८४
 अष्टकं गजमाला स्यात्, १६९
 अष्टभिर्वा षोडशभिः, १७२
 अष्टाङ्गं च नवाङ्गं च, १३८
 असंनद्धकथाप्रायः, १९२
 असत्प्रलापव्याहारः, १३५, १४५

असङ्कृतं मिथः स्तोत्रं, १४७
 असमर्थमभिप्रेतं, ६२
 असमर्थावपि विष, ८५
 असमस्ता द्वित्रपद, ४३
 असावर्थान्तरन्यासः, ४७
 अस्त्रीनिमित्तसंग्रामः, १४४
 अस्थानस्थपदं, ७४
 अस्थानस्थसमासं, ७५
 अस्माभिरिति विशेष्य, ७२
 अस्मिन् विषण्णवचने, ८७
 अस्यां यशःसंतति, ६१
 अस्याः शृङ्गार एकः स्यात्, १७४
 अस्यास्तु सर्वे नेतारः, १७६
 अहोपदानामत्रोक्तिः, ८७

आ

आकस्मिकमसंबद्धं, १९०
 आकाङ्क्षत्यत्र बाह्यार्थं, ८३
 आकृतिपदेन वाक्यं, ७२
 आक्षेपः प्रतिषेधोक्तिः, ४७
 आक्षेपश्चात्र नियमात्, ११०
 आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासः, ४९
 आक्षेप्यानामनन्तत्वात्, ४७
 आढकं संभवेद् द्रोणे, ६०
 आत्मनो मनसा योगे, १०
 आत्मानं निर्दिशेद्यस्तु, १९०
 आदराद्वीक्षणं यत्र, १३

आदावैव तदा कुर्यात्, १३७
 आदिमध्यावसानेषु, ३
 आदौ विष्कम्भकं कुर्यात्, १३७
 आदौ समासभूषिष्ठं, १७४
 आद्यं तुल्यात्संविधानात्, ९६
 आद्यं विकसिमाण्डं स्यात्, १६
 आद्यन्तमेवं निश्चित्य, १३६
 आद्यन्तयोः स्यादर्या वा, १७४
 आद्ये सत्पात्रमालम्बः, १८
 आभासत्वं रसस्य स्यात्, ९१
 आभासो रसभावानां, ९०
 आभिः प्रकरणं त्रेधा, १३९
 आभ्यां भवति संप्रीतिः, ४
 आमन्त्रणीयाः पतिवत्, १२९
 आम्रातमप्यप्रयुक्तं, ६४
 आरम्भयत्नप्राप्त्याशः, ९६
 आरम्भादिभिरेत्यभिः, ९८
 आरूढत्वप्रतीत्यर्थं, ९०
 आर्योऽभिषेयचित्रार्थी, ६
 आर्यो वाच्यतमां कुर्यात्, १७०
 आलम्बनत्वैर्नोदीपनं, ११
 आलम्बनविभावः सः, ११
 आलम्बनविभावाः स्युः, १९
 आलम्बनविभावौ द्वौ, १७
 आलस्यं प्रतिपत्तिश्च, १९७
 आवापोद्धारकृथावत्, ६
 आशंसा तर्कसंदेहः, १९७

आशीःपक्षसमायुक्ता, १७२
 आशीराद्यन्तयोः कार्या, १७६
 आशीर्नामस्त्रिया वस्तु, ३
 आशीर्नामाभिलषिते, ९६
 आशीर्वचनसंयुक्ता, १३२
 आश्वासश्च प्रहर्षश्च, १९७
 आसनायत्तमरणा, ३९
 आसां दूत्यः सखी दासी, ३९
 आसां मेदचतुष्केऽस्मिन् ३९
 आसामष्टाववस्थाः स्युः, ३२
 आस्यते यत्र कामिन्या, १४१
 आहुरिन्द्रियवैकल्यात्, १९
 आहुरेवंविधं ज्ञानं, ६०

३

इक्षिताकारलक्ष्यार्थं, ९०
 इच्छाभयहास्ययुतं, १२७
 इति त्रिशदलंकाराः, १६०
 इतिष्ठतं वस्तु चेति, ९४
 इतिहासादिषु ख्यातं, ९९
 इत्यर्थव्यक्तिरेतस्मिन्, ९
 इत्यादिरसदोषाणां, ९३
 इत्यादिरेषां विस्तारः ९
 इत्यादिषु परिज्ञानं, ९०
 इत्युदात्तादिनेतृणां, २६
 इत्युदाहृतयो नेतृ, ४१
 इत्येवं लक्षणानि स्युः, १७४

इदं त्रिपुरदाहे तु, १४४
 इन्दीवरारविन्दादि, ९०
 इन्दुपादाः शिशिराः ७१
 इन्द्रियाणां तत्तदर्थैः, १०
 इन्द्रियाणामर्थयोगे, ५८
 इन्द्रियोत्पन्नविज्ञानं, ५८
 इवशब्दः क्रियायोगे, ४९
 इष्टनाशादनिष्टाप्तेः, १६
 इष्टमर्थमनाख्याय, ५२
 इष्टसिद्धौ गुणानां तु, १०८
 इष्टस्यार्थस्य रचना, १२०
 इष्टान्यदुष्टधीकारि, ६६
 इह कष्टत्वं संवेः, ७१
 इह ग्राम्यत्वमर्थस्य, ८०
 इह तच्छब्दो हेतुः, ७३

ई

ईर्ष्यामर्षोपेतागर्व, १८

उ

उक्तमन्यार्थमन्येन, १५१
 उक्तस्यानेकधोक्तिः स्यात्, ४७
 उक्तस्यैवात्र कथनं, ८८
 उक्तज्ञानां चतुःषष्टेः, १२०
 उक्ताद्विशेषवद्वाक्यं, १०५
 उक्तिः समासरूपत्वात्, ४८
 उक्तिस्त्वक्तिशयोक्तिः स्यात्, ४९

उक्तैः पदार्थैः कश्चित्, ५४
 उच्छ्वासस्तबकाद्याद्वयं, ३
 उत्कण्ठा चावहित्था च, १५७
 उत्कण्ठा निर्भरप्रेम, १२७
 उत्कृष्टेभ्यः श्रुतादिभ्यः, ८४
 उत्तमं चक्रवालं स्यात्, १७५
 उत्तमादिविभेदेन, १६
 उत्तमोत्तमकं चान्यत्, १४०
 उत्तरादुत्तरं वाक्यं, १०४
 उत्तेजनं तु कार्यार्थं, १६४
 उत्थापकस्तु यत्रारि, १२४
 उत्पद्यन्ते विजीयन्ते, ११
 उत्पन्नो यै रसो भावैः, ११
 उत्पाद्यं कविक्लृप्तं स्यात्, ९५
 उत्पौतये यत्र कृते, ६५
 उत्सवोच्छ्रुत्करोमाञ्चः, १५०
 उत्साहस्तु विभवाद्यैः, १८
 उत्साहस्य स्थायिनोऽत्र, ९२
 उत्सृष्टिकाङ्क्षे प्रख्यातां, १५३
 उदात्तनायकं चैव, १५५
 उदात्तभावविन्यास, १५८
 उदात्तापह्नुतिक्लिष्ट, ४५
 उदात्तोक्तिस्तमायुक्तं, १५७
 उदाहरणकाव्यत्वात्, ८५
 उदाहरणमेतस्य, ८
 उदाहरणमेतेषां, १३
 उदात्तकाव्यलमिते, १३५, १४५

उदामफलदामुवी, १	उल्लाप्यसुपरूपाणि, १३१
उद्दिष्टं स्यात्परोक्षे च, १६१	
उद्दिष्टमपि दाक्षिण्यं, १६०	ऊ
उद्दिष्टानां पदार्थानां, ९१	ऊहास्तत्र यथायोगं, २०
उद्दिष्टार्थस्य सिद्धयर्थं, १०२	ऋ
उद्दीपकास्तु वेदान्त, २१	ऋतं कंचिदुपादाय, १३३
उद्दीपनविभावाः स्युः, १६, १७, १९, २०	ऋ
उद्दीपनविभावा ये, २०	ऋभ्यां लृभ्यामपल्यातिः, ४
उद्दीपनाः स्युः शृङ्गारे, १२	
उद्दीप्यते रसो भावैः, ११	ए
उद्भेदभेदकरणानि, ९८	एक एव द्विरुक्तोऽर्थः, ७९
उद्यानसलिलक्षीडा, ३	एकत्वरूपणं यत्स्यात्, ४६
उद्भेगसंभ्रमाक्षेपाः, १०७	एकरूपमनेकार्थं, ९४
उन्मादश्चित्तवैकल्यात्, १५	एकस्यां सक्तचित्तोऽपि, २५
उपक्षेपः परिकारः, ९८, १०२	एकाङ्गं भारतीप्रायं, १५८
उपक्षेपस्तु बीजेन, ९८	एकाङ्गं स्यादुदात्तोक्तिः, १५८
उपगुम्भनमाश्चर्यं, ११९	एकाहचरितैकाङ्कः, १४४
उपदेशः परार्थो यः, ९१	एकेन च्छत्रिणान्येषां, ७
उपन्यासः प्रसादोक्तिः, १०६	एकेनैवेति वक्तव्ये, ८२
उपन्यासोऽथ विन्यासः, १५६	एकैकभाषयैकैकं, १७५
उपमा नाम तस्योक्तिः, ४६	एको रसोऽङ्गी कर्तव्यः, १३७
उपरागं विना रात्रौ, ८१	एतावन्मात्रेनेति, ९
उपहततामाश्चर्यं, ७०	एता विभक्त्यधिष्ठात्र्यः, १७०
उपहतलुप्तविर्माणं, ६९	एतेषां लक्षणं पश्चात्, १२३
उपायापायशङ्काभ्यां, ९७	एतैः समग्रा वैदर्भी, ४३
उल्लाप्यं दिव्यचरितं, १५९	

एभिः संसूचयेत्सूच्य, १२१
 एवं दिशि विधातव्या, १५३
 एवं नेतृभिदास्त्वष्ट, २६
 एवं पचैश्च गचैश्च, १७६
 एवं प्रत्येकतः प्रोक्तं, ४
 एवं वर्णगणव्याप्तिः, ६
 एवं वर्णगणव्याप्तिः, ५
 एवंविधगुणोपेतः, २३
 एवं विनिश्चितविनिर्मल, ५
 एवमङ्गाः प्रकर्तव्याः, १३८
 एवमादि कृतं काव्येषु, ९०
 एवमेव स्थायिनोऽन्ये, १०
 एषामन्यतमेनार्थं, १३५
 एषैव गद्यरहिता, १७१
 एषैव च त्रिगुणिता, १७२
 एषोऽयमित्युपक्षेपात्, १३५
 एष्यत्प्रिया मुदा वास, ३३

ऐ

ऐकार्थमुपनीयन्ते, ११६
 ऐतिह्यमिति विज्ञेयं, ६०
 ऐश्वर्यदो नाभसस्तः, ४

ओ

ओजःप्रसाधनाः शब्दाः, १६९

औ

औचित्यात्पातु वः शंभुः, ८

औत्सुक्यमात्रमारम्भः, ९६
 औदार्यं च प्रियोत्कर्षः, ३८
 औदार्यं धैर्यमित्येते, ३५

क

कटिशब्दोऽत्र गुह्याक्त, ६५
 कथा कल्पितवृत्तान्ता, ३
 कथितपदं तद्यस्मिन्, ७२
 कन्तुर्मानध्वज इति, ८
 कन्यानायकयोर्यत्र, १२८
 कन्यानूढा स्वेच्छयास्यां, २८
 कम्पीयो लौकिकोऽपि, ४३
 करुणं स्त्री समासीना, १५८
 कर्णावतंसश्च शिरः, ९०
 कर्तृनायकयोस्तेन, ३
 कलमे करिशब्दोक्तिः, ९०
 कलहान्तरिता विप्र, ३२
 कलावती कान्तिमती, १७०
 कलिकोत्कलिकामृष्ट, १७०
 कल्पनीयानि पद्यानि, १६९
 कल्पितो वीरचरिते, १३६
 कवित्वकारणस्तोम, ६
 कषायवर्णः क्लृणः, २१
 कष्टः कृच्छ्रेण विज्ञेयः, ७८
 कष्टकल्पनया व्याप्तिः, ९०
 कान्तेरेव हि विस्तारः, ३७
 कामशृङ्गारसंयुक्ता, १५५

कामिन्यो यान्त्रपत्रीहाः, १४१
 कामुकादिवचोवेषैः, १४३
 कामोपभोगप्रचुर, १२६
 कारकं व्यञ्जकं वापि, ५०
 कार्यं फलं त्रिवर्गं स्यात्, ९६
 कार्यं यत्सातिसंधानम्, १०९
 कार्यं समवकारेऽपि, १४४
 कार्यस्य दर्शनं पूर्वं, ११९
 कार्यस्य संग्रहो यत्स्थात्, ११६
 कार्वाण्यवसायो यः, १६५
 कालसाम्यात्प्रवेशो यः १३५
 काव्यं कल्पान्तरस्यायि, ३
 काव्यमप्येकसर्गादि, १६९
 काव्यमारभटीहीनं, १५७
 किञ्चिदात्ममाणस्य, ५३
 किं ब्रवीष्येवमित्यादि, १२२
 किलिकिञ्चितमश्रुकृत्, ३९
 कीर्तनं गुरुनामो यत्, ११३
 कीर्तिकामो महोत्साहः, १३६
 कुटिला ताम्रच्छविरिति, ७४
 कुट्टिन्यत्तेत्यनुगतैः, १२९
 कुलक्रमागतैर्वापि, १७३
 कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति, १३२
 कुसुमभ्रमराः काण्ड, ९०
 कृपाक्षुरनईकारी, २३
 केवलं कल्पासंगात्, १७१
 केवला प्रथमा वाणी, १७१

केवलोत्कल्पासंगात्, १७१
 कैशिकीभारतीप्राया, १५६
 कैशिकीभारतीहीनः, १५६
 कैशिकीवृत्तिबहुलं, १५७
 कैशिकीवृत्तिरहितः, १५४
 कैशिक्यङ्गैश्चतुर्भिश्च, १५४
 कैशिक्यश्वत्वारः, १२७
 कोपास्त्रिप्रयवदुक्तिर्या, ५७
 क्रमः संचिन्त्यमानातिः, १०८
 क्रियते यत्र वाक्यार्थः, १६७
 कुदस्य वचनेऽप्यत्र, ८८
 कुदोक्तावत्र कृताः, ७५
 क्रोध एव विभावसैः, १७
 क्रोधेनावमृशेषत्र, ११०
 छिष्टं व्यवहितार्थस्य, ६६
 छिष्टत्वमेकवाक्ये, ७५
 छिष्टासमर्थनेयार्थ, ८५
 कचिदेकैव कुलजा, १३९
 क्षणान्तरे प्राणहानिः, १५
 क्षमावानतिगम्भीरः, २३
 क्षिप्रप्रवेशनिर्याण, १२६

ख

खण्डमात्राद्विपदिका, १५७
 खण्डशः संधिसंज्ञास्तान्, १३७
 खण्डितेर्ष्यावती ज्ञात, ३४
 ख्यातं देवासुरं वस्तु, १४४

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः, १४४
ख्यातौ धीरोद्धतावन्यः, १५४

ग

गङ्गा मुख्यस्तटं लक्ष्यः, ८
गणानां तु फलं ज्ञेयं, ४
गण्डं प्रस्तुतधिकारि, १४९
गत इति तु प्रकान्ते, ७६
गतिः सधैर्या दृष्टिश्च, २७
गतेरपि प्रयोगः स्यात्, १७२
गथं तु गदितं द्वेधा, ३
गद्यं पद्यं च तालं तु, १७६
गद्यपद्यात्मकं मिश्रं, २
गद्यात्मकदलान्यष्टौ, १७०
गद्याद्यपरमादद्यात्, १७४
गम्भीरा मानिनी कुच्छात्, १५४
गर्भनिर्भिन्नबीजार्थं, ११०
गर्भबीजसमुत्क्षेपात्, ११०
गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य, १०७
गर्भावमर्शरहितं, १९८
गर्भावमर्शशून्यं च, १९८
गर्भावमर्शसंधिभ्यां, १९६, १९७
गर्भावमर्शहीनं वा, १९९
गर्भितमितरद्वाक्यं, ७५
गर्वाभिमानावेशेन, ४०
गाम्भीर्यं यत्प्रभावेण, २७
गुण एवलुक्कम्पायं, ८८

गुणजातिक्रियादीनां, ९४
गुणमेकस्य संकीर्त्य, १६७
गुणाः परोपकारार्थाः, १७४
गुणिनां वर्णनैश्चापि, १७४
गुणोऽन्ययोगव्यावृत्तयै, ८७
गुरवः क्षोणिपालाश्च, १७१
गुरुणा लघुना व्याप्ताः, ३
गूढविप्रियकारी तु, २९
गूढार्थपदपर्याय, १४६
गूढार्थभेदनं यत्स्यात्, १०१
गूढीतमुक्तैः कर्तव्यं, १३७
गूढीत्वा प्रविशेत्पात्रं, १३४
गेयपदं स्थितपाठ्यं, १४०
गौडरीत्या विधातव्या, १७४
गौक्षलो धवलो डित्थः, ७
ग्रथनं तस्य कार्यस्य, ११७
ग्रन्थसंख्या शतं षष्टिः, १७३
ग्रामीणयोग्यं यद् ग्राम्यं, ६५

च

चक्रं मनोभवस्याहं, ८१
चक्षुःप्रीतिर्मनःसक्तिः, १३
चतसृभिर्भवेत्षड्भिः, १७९
चतस्रो वृत्तयो ज्ञेयाः, १२३
चतुःषष्टिश्च तानि स्युः, १३७
चतुरङ्गश्चतुःसंधिः, १४४
चतुस्तकलिका स्याद्वा, १७०

चतुर्थो दशनादिः स्यात्, १५५

चतुर्दिनादिकावन्त्यौ, १४५

चतुर्धा भिन्नरूपेण, १७५

चतुर्थेष समावृत्तं, १७५

चतुर्भिर्लघुभिः पद्य, १७३

चतुर्भ्यः कादिवर्णेभ्यः, ४

चतुर्यवनिकं कार्यं, १५५

चतुर्वर्गफलायत्तं, ३

चतुर्वेदसमुद्भूतं, ९४

चतुर्हीत्यादिशब्दानां, ६३

चन्द्रचन्दनकर्पूर, ९०

चन्द्रसूर्योपरागौश्च, १४४

चपले लोचने नाळं, ९

चपेटशब्दः सामर्थ्यात्, ६५

चरिते कत्तराजस्य, १२५

चातुप्रबन्धभेदांश्च, २

चातुप्रबन्धैस्त्वयि, १७६

चातुर्वर्ण्योपगमनं, १०६

चारिर्महाचारिरिति, १३२

चित्तासक्तिर्मुहुश्चिन्ता, १३

चित्रभानुर्विभातीति, ९

चित्रादावपि तत्त्वेन, ३९

चिरयलव्यलीके तु, ३४

चिरारूढस्य दुःखस्य, ११८

चेष्टितं वेषभाषादि, १४३

छ

छात्रकर्म समाख्यातम्, १०७

छन्दो धरतमैर्व्याप्तं, ३

ज

जः सूर्यो रोगदः प्रोक्तः, ४

जगद्वैचित्र्यजनन, १

जनानुरागो वाग्मित्वं, २३

जहती चाप्यजहती, ७

जातिक्रियागुणद्रव्य, ७, ४६

जातिरपि नीरसत्वात्, ७७

जायते सैन्धवी भाषा, १४२

जीवसाधारणं जन्तु, ६३

जुगुप्सामङ्गलब्रीडा, ६४

जुगुप्साविस्मयशमाः, १०

जुगुप्सास्त्रीलमप्यत्र, ८६

जुगुप्सैव विभावयैः, १९

जुगुप्स्यदर्शनादेकः, १९

ज्ञायमानैर्विभावयैः, १०

ज्येष्ठमध्याधमत्वेन, २६

ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदेन, ३२

ज्योत्स्नापानं चकोराणां, ९०

झ

झल्लाभ्यां खेददुःख, ४

ञ

जिमे कस्तु प्रसिद्धं स्यात्, १४४

त

त एव सात्त्विका भावाः, १९

तच्छ्राणां मनो लक्ष्यं, ९०
 ततस्त्रिपुरदाहश्च, १४४
 ततादिवाद्यमिश्रं तत्, १४०
 तत्तत्स्थाने प्राकृतादि, १७२
 तत्तदर्थविधानेऽस्य, १७२
 तत्स्वार्थकथनं यत्तत्, १०७
 तत्प्रख्यातं विधातव्यं, १३६
 तत्प्रत्यक्षं समाख्यातं, ९८
 तत्र वस्तु प्रकरणात्, १९४
 तत्रार्थं मालिनीवृत्तं, १७०
 तत्राधिकारिकं मुख्यं, ९४
 तत्साधनसमापत्तिः, ९३
 तथाप्यवश्यं कर्तव्या, १३२
 तदनेकधा विभिन्नं, ७६
 तदलाभात्तनोः काम, १४
 तदलाभे प्रयत्नः स्यात्, ९७
 तदुदात्तं यन्महत्त्वं, ९३
 तदेवानुचितार्थं स्यात्, ६९
 तद् गर्हणं भवेद्यस्तु, १६२
 तद् द्वयं च महाकाव्यं, २
 तद्वर्णानां गणानां च, ४
 तनुता विषयद्वेषः, १३
 तन्त्रान्तरोदितानर्थान्, २
 तयोर्यद्वेदकथनं, ४८
 तर्जनोद्वेजने यत्र, ११३
 तस्य पुत्रस्त्यागमहा, १
 तस्याद्यविक्रिया भावः, ३९

तस्याविच्छेदकथनं, ९९
 तस्यास्तु शान्तिररतेः, १०३
 ताद्यवर्णानि सर्वाणि, १७४
 तान्येव कविक्लृप्तानि, २
 तालैर्द्वादशभिर्युक्तं, १७९
 तिसृभिर्वाधं वृत्तं चेत्, १७९
 तुल्यतर्कोऽक्षमा चैव, १६०
 तृतीया केवला वापी, १७१
 तेऽनुभावाः प्रकथ्यन्ते, ११
 तेषां स्वरूपमन्यत्र, ७
 ते सर्वे नैव निन्धाः स्युः, ९
 तोण्डनिर्यङ्गकारस्त्वं, ४१
 व्यक्तोऽपि पुनरुपात्तः, ८४
 त्यागादयो गुणा यस्यां, १७९
 त्रिंशता त्रिंशिका पञ्चा, १६९
 त्रिकं त्रयेण पद्यानां, १६९
 त्रिगतं चासारितकं, १३२
 त्रिनाडिः प्रथमाङ्कः स्यात्, १९९
 त्रिपताकाक्षरेणान्यान्, १२२
 त्रिषामकमतो रङ्ग, १३२
 त्रोटकं नाम तज्ज्ञेयं, १९९
 त्वच्चरित्रमिव साधु, ९३
 त्वच्चरित्रमिवाभाति, १३०
 त्वप्रत्ययस्य बाहुल्यात्, ६७

६

दक्षिणश्च शठो धृष्टः, २९

ददत्येताः स्तुतिप्रीताः, १७०
 दलपङ्क्तिविरामेषु, १७४
 दलानि चाष्टौ चत्वारि, १७४
 दलानि षड् वा चत्वारि, १७२
 दशभिर्दशकं प्रोक्तं, १६९
 दाक्षिण्यं श्लक्ष्णया वाचा, १६२
 दानवीरो दयावीरः, १८
 दानस्तुतिर्दानवाक्यं, १८
 दासादिनायकं दासी, १९७
 दिङ्मात्रं दर्शितं प्राज्ञैः, ९
 दिङ्मात्रमत्र कथितं, ९७
 दिवसस्त्वरवित्वोक्तिः, ८९
 दिवा न द्योतते चन्द्रः, ८९
 दिव्यमर्त्यं स तद्रूपः, १३३
 दिव्यमानुषसंयोगः, १९९
 दिव्यस्त्रियमनिच्छन्ती, १९४
 दुर्मन्त्री चतुरङ्गा स्यात्, १९८
 दूराध्वानं वर्षं युद्धं, १३८
 दृश्यमानैः सदस्यानां, ११
 दृश्यस्तु मधुरोदात्तः, १२१
 दृष्टं सामान्यतो दृष्टं, ९८
 दृष्टः श्रुतोऽपि वा योऽर्थः, ९९
 दृष्टनष्टानुसर्पः स्यात्, १०३
 देवः पुरारिरित्यन्या, ८
 देवः स्वामीति नृपतिः, १२९
 देवतावाचकाः शब्दाः, ९
 देव त्वं जय वीर त्वं, १७२

देवद्विजनृपादीनां, १३२
 देववीरजयेत्यादि, १७६
 देवी कृताभिषेकायां, १३०
 देवी तत्र भवेज्ज्येष्ठा, १९४
 देवीपरिणयाख्यानं, १३८
 देशान्तरे गते प्रोषित, ३३
 देशिभिश्च पदैर्युक्ता, १७०
 दैन्येऽपि तद्वदेवात्र, ८८
 दोषप्रख्यापनं यत्स्यात्, १११
 दोषा एव गुणीभावं, ८९
 दोषा गुणा गुणा दोषाः, १९३
 दोषान् पदैकदेशेषु, ६७
 दोषा रसानां भावानां, ९२
 दोषास्ते तद्वाक्यं, ७०
 द्युतिः प्रसङ्गच्छन्नं, १११
 द्युतिर्निर्मसमुद्भूता, १०४
 द्रवो गुरुतिरस्कारः, ११२
 द्वात्रिंशद्वयसंयुक्तं, १७५
 द्वादशोद्धतविव्याताः, १४४
 द्वाभ्यां चतसृभिर्वापि, १७३
 द्वाविंशत्यष्टदशभिः, १३३
 द्विजातिको धीरशान्तः, २४
 द्वितीयः पञ्चनाभिः स्यात्, १५९
 द्वितीयसंक्षिप्तं स्यात्, १५९
 द्वित्रिद्वित्रिचतुर्युक्तं, १३७
 द्विविधं नियतश्राव्यं, १२२
 द्विसंभिरङ्कः प्रथमः, १४५

द्वेधा प्रतीयमानोऽर्थः, ८०
द्वयर्थो वाक्यस्य विन्यासः, १५१

ध

धर्मार्थिकामैः शृङ्गाराः, १४५
धर्म्यमर्थ्यं यशस्यं च, ९४
धीरप्रशान्तं सापायं, १३९
धीरा सोत्प्रासबन्धोक्त्या, ३०
धीरोदात्तोऽयं ललितः, २३
धूम्रो भयानकस्तस्य, २१
धैर्यं स्पृतिस्तथोत्साहः, २३

न

नः प्रतापी भयासौख्य, ४
नगरार्णवशैलर्तु, ३
न चातिरसतो वस्तु, १३७
न जातु जायते काव्यं, ७
नष्टादित्रितयालापः, १४८
नटेषु रसभावानां, १२
न तच्छास्त्रं न सा विद्या, ९४
न नाट्ये लक्ष्यते पाठ्यं, १४२
नन्दीशः पूज्यते पुण्यैः, १३२
नमामि शारदां देवीं, १
न पाञ्चार्थं नाथते स्यात्, ६३
नर्तक्याः पुरुषस्येव, १४१
नर्मगर्भश्च्छब्दनेतु, १२८
नर्म च नर्मस्फन्दः, १२७

नर्मश्रुतिः प्रगमनं, १०२
नर्मस्फोटः स विज्ञेयः, १२८
नवनीतं यथा पाकात्, १०
नष्टो वानिष्ट्युक्तो वा, १६
नाटकं सप्रकरणं, १३१
नाटकादेस्तथा संज्ञा, १३६
नाटिका सङ्कं त्रोटः, १३१
नाटिकासङ्कादीनां, १३६
नाट्यधर्ममवेक्ष्यैव, १२२
नाट्यधर्मान् रूपकोप, २
नाट्यप्रबन्धनिकुलम्बं, १५९
नाट्यरासकमेकाङ्कं, १५९
नाट्याङ्गं संविधायेत्यं, १३३
नाट्योक्तिश्च समावेशः, १३६
नात्र श्यामलतादेः, ७८
नाधिकारिवधं कापि, १३८
नानापुरातनक्षमाभूत्, १७४
नानालंकारसंयोगात्, ५७
नानाविधालंकृति, ६१
नानाविधैरलंकारैः, १६८
नान्दी गुणनिका वाद्यम्, १३२
नान्दीपदैर्द्वादशभिः, १३३
नान्यैः प्रधानभूतैः, ७४
नामादिभिर्विशिष्टार्थ, ५८
नायं मुख्यो न वा लक्ष्यः, ८
नायकत्वमवस्थामिः, २५
नायिकां तद्विधां नेतुः, १३९

नायिकानायकाख्यानात्, १३६
 नायिकानायकौ कायौ, १४१
 नासौ योगो न तज्ज्ञानं, ९४
 निदर्शनं फलकवती, ११७
 निदर्शनं तु काव्यस्थ, ११७
 निदर्शनं दर्शनीयं ११९
 निदर्शनं भवेदत्र, ११९
 निदर्शनं भवेदस्य, ११८
 निदर्शनमिह द्वयं, ११९, ११७
 निदर्शनं रैवत, ११६
 नियमे सति वक्तव्ये, ८१
 नियमोऽनुचितेऽर्थे यः, ८१
 निरुद्धसंफेदयुत, ११९
 निरर्थकं चाप्रयुक्तं, ६२
 निरर्थकं बहुत्वं स्यात्, ६८
 निरर्थकं भवेत्पादः, ६३
 निरर्थकमदुष्टं स्यात्, ८९
 निरोधनं हितार्थस्य, १०९
 निर्लज्जैः कथितो योऽर्थः, ८०
 निर्वर्त्ये वा विकार्ये वा, ९०
 निर्विकारो मनोवृत्तिः, ३९
 निर्वृतिर्मनसो वृत्तिः, १८
 निर्वेदग्लानिशङ्का, ११
 निर्वेदवक्ष्यव्युत्पत्तिः, ११६
 निर्वेदाद्या यथायोगं, ११
 निर्हेतुको विना हेतुः, ८०
 निरीक्ष्यमानैर्विहगैः, ९

नीचपात्रैः प्रयुक्तोऽङ्कः, १२१
 नीचैर्गुणाधिकैः, २७
 नीतिरुत्तेजनं शोभा, १६०
 नीत्या दैवेन वा भेदः, १२४
 नीरसोऽनुचितस्तत्र, १२१
 नेता तत्र प्रवर्तते, ११४
 नेतारं वर्णयेताभिः १७४
 नेतारो देवगन्धर्व, १४४
 नेतारो बहवः सन्तु, ४१
 नेतुचित्तानुकूलैक, २६
 नेतुभेदानलंकारान्, २
 नेतुव्यापाररूपा या, १२३
 नेपथ्ये गीतनाट्यं च, ११९
 नेयार्थं यदसामर्थ्यं, ६९
 नेयार्थानुचितार्थं च, ६२
 नैकभेदं च संगीतं, १४१
 नैपुणं कविशिक्षा च, ७
 न्यायानुवृत्तिरेवात्र, १६४
 न्यायैकदेशिनोऽप्येवं, १७
 न्यूनाधिककथितपदं, ६९

प

पञ्चमी केवला सारी, १७१
 पञ्चाङ्गं च षडङ्गं च, १३८
 पठेध्वरासनासीना, १४०
 पताकास्थानकं तुल्य, ९९
 पदानि द्विविधानि स्युः, २

पदानि साधिक्षेपाणि, १४३
 पदैः प्रसन्नैर्वत्रार्थः, ४२
 पदैरपि च सा यैः स्यात्, १७३
 पद्यं गद्यं च मिश्रं च, २
 पद्यं तु च्छन्दसा बद्धं, २
 परमेश्वरिहराः, ७७
 परलोकाद्यभावोक्तेः, ८३
 परिन्यासस्तु कार्यस्य, ९२
 परिवर्तक इत्युक्तः, १२५
 परिवर्तनकं नान्दी, १३२
 परिहारः स विज्ञेयः, १६३
 परिहासकृतं वाक्यं, १०४
 परुषाक्षरविन्यासं, ६२
 पर्युपासनमुक्तं स्यात्, १०५
 पवर्गो यस्तु लक्ष्मीदः, ४
 पश्चात्तापः स्पृहा क्षेमः, १६०
 पश्चात्तापोऽनुतापस्तु, १६२
 पाठ्यं तु संस्कृतं, १२९
 पात्रप्रवेशो यत्रैव, १३५
 पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्गैः, १३८
 पादान्ते मध्ये वा, ७१
 पाषण्डविप्रप्रमृतिः, १४३
 पित्रोरिवात्र शिष्योः, ९१
 पिशाचात्यन्तनीचादौ, १२९
 पीठमर्दः कार्यदक्षः, २६
 पीठमर्दो विटविदूषको, ३६
 पुनर्पुनःकार्योर्णवत्त्वम्, ९

पुंभावप्रचुरं नाट्यं, १४२
 पुंसि दैवतशब्दोऽयं, ६४
 पुनरपि समाप्य, ७३
 पुनस्त्रेष्वा विभागः स्यात्, १२०
 पुरावरोधयुद्धेभ, १४५
 पुरे जनपदे रम्ये, १७४
 पुरोपरोधसंप्राम, १५६
 पुष्पं च नियमाद्वाच्यं, १०६
 पुष्पं वज्रमुपन्यासः, १०२
 पुष्पमालेति सुरभिः, ९०
 पूयेत्यत्र जुगुप्सार्थः, ६८
 पूर्णं भाषाविभूषाद्यैः, १५८
 पूर्वं प्रत्यक्षयोग्यार्थः, ५८
 पूर्वभावोपसंहारौ, ११६
 पूर्वैरङ्गः सभापूजा, १३६
 पूर्वाद्यास्तासु तत्रत्यान्, १७५
 पृच्छान्वेषणमर्थस्य, १६७
 पोष्यमाणा रतिर्मावैः, १०
 पौनरुक्त्यमिहार्थस्य, ७९
 प्रकरी नाम सा ज्ञेया, ९६
 प्रकृत्तरसेऽत्र विरुद्धः, ७७
 प्रकृतित्वादधान्वेषां, १३१
 प्रकीर्त्यते परं प्राज्ञैः, १५५
 प्रक्रान्तबन्धो यत्र स्यात्, ४२
 प्रख्यातं मिश्रमुत्पाद्ये, ९४
 प्रख्यातवंशो राजन्त्रः, १३६
 प्रख्यातो धीरलक्षितः, १५४

प्रगल्भः परिसर्पश्च, १०६
 प्रगल्भधीरा दयितं, ३१
 प्रगल्भधीराधीरा तु, ३१
 प्रगल्भापि त्रिधा धीरा, ३०
 प्रगल्भापि पुनस्ताभ्यां, ३२
 प्रच्छेदकखिमुदं च, १४०
 प्रज्ञा कलावेदिता च, २३
 प्रतिकूलवर्णमुपहत, ६९
 प्रतिकूलवर्णमेतत्, ६९
 प्रतिकूलविभावादि, ९०
 प्रतिक्रियान्वितो यस्तु, १५०
 प्रतिपद्य भवेनेतु, १७०
 प्रतिहारो रहो द्वयः, १५०
 प्रत्यक्षं द्विविधं निर्वि, ५८
 प्रत्यक्षं प्रोच्यते यत्र, १५१
 प्रत्यक्षनिष्ठुरं वाक्यं, १०५
 प्रत्यक्षनेतृचरितः, १३७
 प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः, ५७
 प्रत्याहारोऽवतरणं, १३२
 प्रत्येकमेषां शृङ्गारे, २५
 प्रधानरूपकाण्याद्भुः, १३१
 प्रबन्धेष्वेव लक्ष्याणि, ९३
 प्रभवतु भवतः, ९
 प्रयोगातिशयश्चाय, १३४
 प्रयोगे कविभिः कार्यः, १२९
 प्रयोजनं विना मित्रं, ६७
 प्रयोजनवशादन्यः, ७

प्रयोजितो भवेच्छुद्धः, १२१
 प्ररोचना प्रशंसातः, १३४
 प्ररोचनामुखं चैव, १२३
 प्ररोचना विचलनं, १११
 प्ररोचना सिद्धवत्, ११५
 प्रवादपारंपर्यात्, ६०
 प्रविश्य तद्वदपरः, १३३
 प्रवेशकविहीनं च, १५५
 प्रशस्तिः प्रोच्यते सा तु, १२०
 प्रसक्तस्यान्यथा व्याख्या, १५१
 प्रसङ्गात्कार्यकथनं, १५६
 प्रसादनेऽनुकम्पायां, ८७
 प्रसादानन्दसमयाः, ११६
 प्रसिद्धकारणैर्नैवः, ८९
 प्रसिद्धत्वादिहानुत्तौ, ८९
 प्रसिद्धनायकं ज्ञेयं, १५८
 प्रसिद्धैर्लोकसिद्धार्यैः, १६२
 प्रसीदेत्याद्यनुनयैः, ११८
 प्रसूतेऽर्थान्तरे बुद्धिः, ५९
 प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्, १३५
 प्रस्तावनेति वा तत्र, १३४
 प्रस्तुतार्थस्य सिद्धयर्थः, ४७
 प्रस्तुतेऽन्यत्र वा तत्स्यात्, १४६
 प्रहेलिका द्वयर्थबन्धः, ८५
 प्रहेलिकेव गूढार्थाः, १५२
 प्राकृतैर्नवभिः पुंभिः, १५५
 प्रागभावोऽथ प्रध्वंसः, ६०

प्राणिनामपि सर्वेषां, १२
 प्राधान्याज्ञेह निर्दिष्टः, ६६
 प्राप्तिः सा समुदायस्य, १६१
 प्राप्या तु तादृशी मुग्धा, १५४
 प्रायशः सर्वनाट्येषु, १३६
 प्रारब्धकार्यसिद्ध्यर्थं, १०१
 प्रासङ्गिककथालयं, ९९
 प्रासङ्गिककथैवैक, ९६
 प्रियानवास्या तच्चिन्ता, १४
 प्रियानुकरणं लीला, ३८
 प्रियामैरप्रियैर्वाक्यैः, १४८
 प्रियेति भर्ता राज्ञी स्यात्, १३०
 प्रिये ह्ये विलासोऽङ्ग, ३८
 प्रियोक्त्या जीवितदानं, २८
 प्रीतिः सौख्यं च ह्यान्भिन्न, ४
 प्रेतोत्तमस्तलालीलं, ६८
 प्रेयः प्रियतरालापः, ५१
 प्रेयो रसवदूर्जस्वि, ४९
 प्रोत्साहनं स्यादुत्साह, १६६

फ

फलस्वाकर्तृगामित्वात्, ६८

ब

बन्धा मृदुस्फुटोन्मिन्न, ४२

बन्धविशेषवरीयस्य, ४१

बह्वस्तत्प्रकाराः स्युः, ४६
 बहुपुस्तं गीतमयं, १५९
 बहुप्रपञ्चसंयुक्ता, १५२
 बहुलीकरणं तस्य, ९९
 बालरामायणं नाम, १३८
 बिन्दुप्रयत्नानुगमात्, १०२
 बिन्दुसर्गज्जाः सन्ति, ४
 बीजं बिन्दुः पताका च, ९५
 बीजवन्तो मुखाद्यर्थाः, ११६
 बीजागमः समाधानं, १००
 बीभत्साद्भुतशान्ताख्याः, १०
 बीभत्सो नीलमेघागमः, २१

भ

भक्तिभूमिपतिः शास्ति, १
 भगवन्तोऽवरैर्वाच्याः, १२९
 भगिनीपतिराधुतः, १३०
 भग्नच्छन्दो वाक्यं, ७१
 भग्नप्रक्रममक्रमं, ६९
 भग्नप्रक्रममुक्तं, ७६
 भजसा गौरवं शान्ति, ३
 भयमेव विभावयैः, १९
 भरतैस्तु प्रयोज्यत्वात्, १२३
 भवेन तु पताका, १०७
 भाणवत्संधिलास्याङ्गानि, १४४
 भाणवत्संधिवृत्त्यङ्गैः, १५३
 भाणस्तु धूर्तचरितं, १३९

भारती शब्दवृत्तिः स्यात्, १२८

भारती संस्कृतप्रायः, १२३

भारती सात्वती च, १२३

भार्गवस्यापि चौद्धय, १२५

भावस्तु मनसो वृत्तिः, १०

भावानामप्यनौचित्यात्, ९१

भावाभावादिभेदेन, ५०

भाविनः प्रस्तुतार्थस्य, ९५

भावुकाक्षिविकाराद्याः, १६

भावे स्थापिन्यनैकान्त्यात्, ११

भावो नटेन सूत्री च, १२९

भावो मानसशृङ्गारः, ३५

भावो हावश्च हेला च, ३५

भाषते भावि यत्रासौ, १५०

भाषाभिर्विहिताभिः स्यात्, १७३

भासीनि कुमुदानीति, ६६

भिन्नैर्वर्णैर्मिश्रणम्, १७१

भूतपूर्वं चरद् वात्र, ६९

भूतप्रेतपिशचाद्याः, १४४

भूतभाविकथांशानां, १२१

भूतस्य कथनं भावि, १६७

भूयसा भारती वृत्तिः, १३९

भेदं साम च दानं च, १२५

भोगावलिस्मायुक्ता, १७३

भोगावली च देशस्य, १७३

भोगोपजृम्भितैर्भ्यः, १७२

भ्रमणं नात्मुखं तासु, ४

म

मङ्गलानि फलानि स्युः, १७३

मङ्गल्पशङ्खचक्राब्ज, १३३

मत्तः पिको मधावत्र, ८

मत्प्रियाया विनाशादिति, ६५

मध्यमे स्याद्विहसितं, १६

मध्या स्यात्त्रिविधा, ३०

मध्वे भवेयुरथवा, १७२

मध्योदितवयःकामा, २९

मनोरथैः प्रियावाप्तिः, १३

मन्त्रघृतप्रयणाभिः, ३

मन्ये शङ्खेऽनुवंप्रायः, ४९

मया तत्प्रार्थितेनेत्यं, २

महाप्राणाक्षरवर्ती, ४४

मागवी शौरसेनी वा, १५५

मातकस्यात्र निर्देशः, ७९

मात्रामिरथवा वर्णैः, १७४

मात्सर्यादपि च द्वेषात्, १७

माधुर्यसौकुमार्यौजः, ४४

मानस्त्यागस्त्रपानाशः, १४

मानार्थकामादिलाभः, ११९

मामेत्यादि न्यूनपदं, ८७

माययेन्द्रजितो युद्धे, १२६

मायायुत्थापितं वस्तु, १२६

मायी मात्सर्यवान् दृष्टः, २४

मायेन्द्रजालसंग्राम, १२५, १४४

मारीचवञ्जनं नाम, १३८

मार्गणं तस्य कार्यस्य, ११६
 मार्गासारितकं शुद्ध, १३२
 मित्रं विभातीति सुहृत्, ९
 मिश्रमङ्गाचङ्कितं स्यात्, ३
 मिश्रमीहामृगे वस्तु, १९४
 मुक्तकं पद्यमेकं स्यात्, १६९
 मुक्तारत्नाचलंकारैः, १४९
 मुक्ताहारपदं त्वन्य, ९०
 मुक्ताहाररत्नादीनां, ९०
 मुखं प्रतिमुखं चैव, ९८
 मुखं बीजसमुत्पत्तिः, ९८
 मुखनिर्वहणे साङ्गे, १४०
 मुखनिर्वहणोपेते, १९६
 मुखप्रतिमुखेचित्रे, १४२
 मुखसूचितबीजार्य, ११६
 मुख्यादिसंघिरूपेण, ९८
 मुख्यार्थबाधे तथोगात्, ८
 मुख्यो लक्ष्यस्तथा गौणः, ७
 मुग्धा नववयःकामा, २९
 मृदुलक्षणपदं यत्र, १४२
 मृदुस्वनं स्यात्प्रथमं, १६
 मेनकानन्दुषाल्यं स्यात्, १९९
 मोहायितं कुटुम्बितं, ३९
 मोहायितं प्रियं स्मृत्वा, ३९
 मोदाय कल्पतां नित्यं, १६८
 मोदाय भक्तो भूयात्, १६८
 मोहो मूर्च्छां मृतिमिति, १३

मौनं वेत्यन्यपक्षस्य, ८२

य

यत्तत्रानुगतं किञ्चित्, १३६
 यत्प्रकारान्तराख्यानं, ९२
 यत्प्रसिद्धगुणैः साम्य, ९४
 यत्र कोपप्रसादाभ्यां, १४३
 यत्र प्रसिद्धिहीनं, ७६
 यत्र बाह्यार्थसापेक्षः, ८३
 यत्र रसोऽस्ति न वाक्ये, ७७
 यत्र विहितः क्रमः, ७७
 यत्रान्योन्यसमालापः, १४६
 यत्रावमाननं वाक्ये, ११३
 यत्रैकत्र समावेशात्, १४६
 यत्रोपवर्णयेदेकः, १३९
 यथा मधु घृतोन्मिश्रं, ४
 यथार्थदर्शिनः पुंसः, ९६
 यथार्थस्यान्यथा क्लृप्तिः, ४९
 यथा वालिवधस्त्यक्तः, १३६
 यदमावादपि पूर्णं, ७२
 यदा तु सरसं वस्तु, १३७
 यदा संदर्शयेच्छेषं, १३७
 यदि निन्दन्निव स्तौति, ९९
 यदुत्कर्षकरं वाक्यं, १०८
 यद्वैश्यं नीचपात्रं स्यात्, १२९
 यद्यद्वस्तु यथावस्थं, ४९
 यद्यप्यज्ञानं भूयांसि, १३३

यन्नाव्यवस्तुनः पूर्वं, १३२
 यस्य येनास्ति साष्टयं, ४६
 यस्थास्तत्कल्पास्थाने, १७१
 यस्मिन्नवः प्रकृष्टं, ७२
 या काचित्पठ्यते सूक्तिः, १३२
 या चित्तस्य मुखप्राप्तिः, १००
 या रम्यनेपथ्यविशेष, १२६
 युक्तमेतद्विशेषण, १७५
 युक्ता प्रस्तावनाख्यातैः, १४५
 युक्ता भवेदारभटी, १२५
 युक्ता हर्षोत्तरा शोक, १२३
 युक्तिः प्राप्तिः समाधानं, ९८
 युक्तिः प्रोत्साहनं चैव, १६०
 युक्त्युद्देशौ समाधानं, १०२
 युवराजः कुमारः स्यात्, १३०
 युष्मदर्थः प्रकरणात्, ८
 येन विना यद्वाक्यं, ७२
 येनासभ्यः पदेनार्थः, ६४
 यो वारिरूपो घनकृत्, ४
 यौवने सत्त्वजाः स्त्रीणां, ३५
 यौवने सत्त्वसंभूताः, २७

रक्ता सती राजपुत्रो, १७६
 रक्षेत् तत्प्रहसने, २९५
 रक्षेत् राजपेदाख्यात्, २८
 राजापि तथापि स्यात्, १७५

रक्तः सदस्यास्थानोर्वी, १३१
 रतिर्हासस्तथा शोकः, १०
 रत्नसामान्यतो नाम, ८३
 रत्यादिपरिहारादेः, ९३
 रत्युद्देशेन याकाङ्क्षा, १०३
 रत्युद्देशससमुद्भूताः, १३
 रथी सूतेन चायुष्मान्, १२९
 रसं वा न तिरोदध्यात्, १३७
 रसः शृङ्गार एव स्यात्, १७२
 रसः सामाजिकेष्वेव, १२
 रसः सूच्यस्तु शृङ्गारः, १४५
 रसभावाः परिक्लिष्टाः, १४२
 रसभावान्तरेऽप्येव, ९२
 रसभावोचितवर्णैः, २२
 रसस्तु कस्यः स्थायी, १५३
 रसादीन्वर्णयेद्भूति, १७५
 रसानामिह चान्येषां, ५२
 रसानामेव सर्वेषां, ५१
 रसे रौद्रे लवीमत्से, १२८
 रसेष्वेतेषु सर्वेषु, ४५
 रसैर्हास्यशृङ्गार, १४४
 रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य, १२२
 रागः प्रयोगस्थाश्वर्थ, १२०
 राजपुत्री तु तद्वत्स्यात्, १३०
 राज्यं त्वदीयमिव, १२२
 रात्रौ चेदनलो ज्ञेयः, ९
 रामोऽर्जुनविरोधीति, ८

रीतिः प्रधाना गौडीया, १६९
 रीतिरात्मात्र काव्यस्य, ४२
 रूतमिति शब्दविशेषः, ७६
 रूपकं तत्समारोपात्, ९४
 रूपकं नाम तत्त्वापि, ४६
 रूपोपभोगतारुण्यैः, ३६
 रोवेण भाषणं यत्स्यात्, १११
 रौचिको वाचिकः शुद्धः, ६
 रौचिको वाचिकश्चार्थः, ६
 रौद्रबीभत्सरहिता, १४४
 रौद्राद्भुतौ तया हास्य, २१
 रौद्रो जपारक्तवर्णः, २१

ल

लक्षणेन्द्रजितोर्युद्धं, १२६
 लक्ष्यते नाटिकाप्यत्र, १५४
 लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदः, १०९
 ललितमधुराभिधानं, १२७
 ललितौदार्यमित्यष्टौ, २७
 लासिका सा समुद्दिष्टा, १५८
 लास्ये दशविधं ह्येतत्, १४०
 लिङ्गाद्विज्ञिपरिज्ञानम्, १०९
 लिङ्गिनीनां महादेव्याः, १२९
 लिङ्गिनी शिल्पिनी कारुः, ३५
 लीला विलासो विच्छित्तिः, ३५
 लीलेति पूर्वकथितं, ७२
 लुब्धो धीरोद्धतः, ३०

लेशमेके विदुर्निन्दां, ५०
 लोकैरपि लाल्यगुणः, २२

व

वंशवीर्यश्रुताद्यैश्च, १७०
 वक्तव्यमपि यन्नोक्तं, ४१
 वक्तव्ययोरर्थयोर्यः, ७९
 वक्तात्र यजमानश्चेत्, ९
 वक्त्रपाणिः परीषट्, १३२
 वचःशब्देन गीःशब्दः, ६८
 वचसा कर्मणा प्रीतिः, १६१
 वचसा चेष्टयार्थस्य, ५०
 वत्सेति तातः पूज्योऽपि, १२९
 वधं प्राप्तस्य कुर्वीत, १५४
 वधबन्धादिकथनं, १११
 वर्गद्वितीयप्रचुरा, ४३
 वर्णं गणं च काव्यस्य, ३
 वर्णनीयाः क्रमात्साङ्ग, १७२
 वर्णनेन परं विद्यात्, १७३
 वर्णयेद्दीरलब्धांश्च, १७३
 वर्णशुद्धिं वाक्यवृत्तिं, २
 वर्तते गूढरागः सन्, २५
 वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य, ४८
 वस्तुमेदानेत् मेदात्, ९४
 वस्तुत्वभावदैवारि, १४५
 वाक्यकेल्यविषये गणकः, १३५, १४५
 वाक्यमिदमित्येवाक्यं, ७५

वाक्यमेकं च कर्तव्यं, १७०
 वाक्यानां कविकृतानां, ७
 वाक्ये समासनाहुल्यं, ४३
 वाचामन्ते स गण्डः स्यात्, १९०
 वाचा युद्धं विघातव्यं, १९३
 वाच्यार्थस्य परित्यागात्, ७
 वाच्यार्थस्यापरित्यागात्, ७
 वाच्यार्थानुपपत्तौ यः, ७
 वाच्ये विशेषे सामान्यात्, ८२
 वाञ्छितार्थस्य या प्राप्तिः, ११८
 वारिवाणशब्दोऽत्र, ८९
 वालिनाशेन सुग्रीवः, १२९
 वाहनारोहशस्त्रास्त्र, १७४
 विकल्पनाद्विचलनं, ११९
 विकल्पनो वञ्चकः, २४
 विकसन्त्या च मालत्या, ९
 विकृतं संकराद्दीध्या, १४३
 विगर्भा नागरनरा, १९९
 विचारः स हि विज्ञेयः, १६१
 विचित्रलोकस्तदर्भः, १४३
 विदधेदत्र बोद्धव्यः, ९
 विदूषकः प्रसङ्गेषु, २६
 विदूषकविटोपेता, १९८
 विदूषकादिरालम्बः, १९
 विदूषकेण भवती, १२९
 विद्याविरुद्धः स्मृत्यादि, ८१
 विद्वज्जनमनःशान्तः, १

विधूय दयितं चार्ता ३३
 विध्यनुवादविवृत्तः, ७८, ८४
 विनयो दक्षता त्यागः, २३
 विनिवृत्त्यास्थ वाक्केली, १४८
 विप्रलम्भेऽनुभावानां, ९३
 विप्रलम्भैर्विवाहैश्च, ३
 विप्रलम्भोऽभिलाषेर्ष्या, १३
 विप्रामात्याम्रजाध्वार्याः, १२९
 विबोधो भ्रान्तिनाशः स्यात्, १९६
 विभक्तिघटना चात्र, १६९
 विभक्तिसप्तकयुता, १७१
 विभावना स्वभावो वा, ४८
 विभावा अनुभावाश्च, ११
 विभावा यैर्विशेषेण, ११
 विभ्रमस्वरया काले, ३९
 विमर्शो दुःखदीनानां, १६९
 विमर्शोऽन्ते निर्वहणं, ९८
 विमानिता विप्रलब्धा, ३३
 विमुक्तौ विग्रमानन्दौ, ७८
 विमोक्षयेऽहमपीति, ८०
 विरक्तो वात्र रक्तो वा, ८०
 विरहिदमनेति मुक्त्वा, ८४
 विरहोत्कण्ठता चैव, ३२
 विरहोन्मत्तबालादि, १९२
 विराजन्ती कीर्तिमती, १७०
 विरुद्धं तत्परित्याज्यं, १३६
 विरोध इति विज्ञेयः, ९४

विरोधनं स्वशक्त्युक्तिः, ११४
 विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे, ४९
 विलासः परिसर्पश्च, १०२
 विलासोद्दिष्टसंयुक्तं, १९७
 विलीयमानेव रत्न, २९
 विलोभनं च तत्प्रोक्तं, ९९
 विवक्षितार्थविषये, ४९
 विवक्षितार्थादन्यच्च, ६६
 विविधविहितवाक्य, ९
 विवेकी भूषणार्थी च, ६
 विशेषणानामुक्तानां, ७८
 विशेषदर्शनार्थैव, ९४
 विशेष्यपोषकत्वेन, ७८
 विषादजडतोन्माद, १७
 विषादे विस्मये हर्षे, ८७
 किञ्चिन्मचूलाङ्कास्य, १२१
 विस्मयस्तु विभावयैः, २०
 विस्मृतिर्लोभसंफोटौ, १९७
 विद्वतं च विविच्यन्ते, ३९
 वीथी ■ कैशिकीवृत्तौ, १४९
 वीथीप्रसङ्गे वीथ्यङ्क, १३९
 वीथ्यङ्कमण्डितं मुख्य, १९८
 वीथ्यङ्गानि यथाशानं, १४९
 वीथ्यङ्गान्यामुखाकृत्वात्, १३९
 वीररोद्राद्भुतमय, ४९
 वीराद्भुत उत्पन्नः, २१
 वीरो रसो गौरवार्णः, ३१

वृत्तयो हीनकैशिक्यः, १४४
 वृत्तवर्तिष्यमाणानां, १२१
 वृत्तेनैकेन नेतारं, १७३
 वृत्तेरभिन्नैर्भिन्नैर्वा, १६९
 वेणीसंहारस्त्रं तु, १३८
 वेधकत्वं कटाक्षस्य, ९०
 वैदर्भी च तथा गौडी, ४२
 वैरी तृतीये विज्ञेयः, १८
 वैरूप्यं विज्ञेयः, ७०
 व्यक्तान्यासञ्चिह्नः स्यात्, २९
 व्यञ्जनं त्वभिधामूलं, ८
 व्यनक्त्युक्तं पशुपदं, ६६
 व्यर्थीकृतः समियम, ७८
 व्यर्थीकृतो यच्छ्लाघ्यानां, ८१
 व्यवसायादचलनं, २७
 व्यवसायादानशक्ति, ११६
 व्यायोगसमवकारौ, १३१
 व्रताद्युज्ज्वलता शौचं, १४९
 व्रीडादिभिः पदैर्दोषः, ९२
 व्रीडापस्मारमोहाः, १२
 व्रीडोत्पत्त्याध्वसत्यागाः, ३७

श

शः सुखं तनुते षस्तु, ४
 शक्तिः संकीर्त्यते सा यत्, ११२
 शक्तिर्निदानं काव्यस्य, ६
 शक्यार्थस्यानवच्छेदे, ८

- शक्तीप्रभृतीनि स्युः, १६९
 शङ्खवासौ यत्र वाक्ये, ११०
 शतेन शतकं प्रोक्तं, १६९
 शत्रुभिर्या कृता भीतिः, १०९
 शब्दच्छन्दोऽभिधानादि, ६
 शब्दच्छन्दोऽभिधानाद्यैः, ७
 शब्दच्छन्दोऽभिधानानां, ७
 शब्दार्थगुणदोषज्ञः, ६
 शब्दार्थमार्दवापेक्षी, ६
 शब्दार्थयोरुणोत्कर्षः, ४३
 शब्दार्थस्यानवच्छेदे, ८
 शम एव विभावाद्यैः, २०
 शयितः प्रतिबोध्यसे, ८४
 शाकुन्तलं तु सप्ताङ्गं, १३८
 शान्तः सर्वोत्तरस्तस्य, २२
 शान्तः स्फटिकवर्णोऽस्य, २१
 शान्तेऽनुभावः कालस्य, ९३
 शाब्दे प्रातीतिके वापि, ४८
 शास्त्रमात्रप्रतीतार्थ, ६७
 शास्त्रालंकारसंस्कारी, ६
 शास्त्रोक्तलक्षणापेतं, ६३
 शिरःकम्प्यभ्रमुत्पूर्व, १६
 शुचिर्विवेकी सुभगः, २४
 शुद्धमप्यन्तसंयुक्तः, ४
 शुभदो मो भूमिभुतः, ९
 शृङ्गार उत्पलाभः स्यात्, २१
 शृङ्गारबहुलैकाङ्गः, १९८
 शृङ्गारबीभत्सरसौ, २१
 शृङ्गारहास्यकण्ठ, १०, ४९
 शृङ्गारहास्यकाण्ठ्य, १९९
 शृङ्गारहास्यरहितः, १९६
 शृङ्गाराकारचेष्टत्वं, २७
 शृङ्गारामलसमप्यत्र, १९४
 शृङ्गारे कंशिकी वीरे, १२८
 शृङ्गारे ठादीनां, ६९
 शृङ्गारे प्रतिकूलं तत्, ९३
 शेषं नाटकवत्सर्वं, १३९, १९७
 शोक एव विभावाद्यैः, १६
 शोकचिन्तापरवशं, १४१
 शोकप्रलाप आकन्दः, १६३
 शोभा कान्तिस्तथा दीप्तिः, ३९
 शोभा विलासो माधुर्य, २७
 शोभैव कान्तिनिकिञ्च, ३६
 शौर्यं दृढत्वं तेजश्च, २३
 श्रीगदितं च लासिका, १३१
 श्रुतिकट्टसमर्थं च, ६२
 श्रुतिस्वाम्यादनेकार्थ, १४८
 श्रुत्वेवानुक्तमप्येतत्, १२२
 श्रुयमाणा विभावाद्यैः, १०
 श्रोतॄणां प्रेक्षकाणां च ११
 श्रवणेनपथ्यभाज्जप्य, १९६
 श्रवणो विकारो माधुर्य, २७
 श्लेषः प्रसादः समता, ४२
 श्लोकावायन्तयोर्नेतुं, १७९

ष

षण्माहिकस्तृतीयस्तु, १५९

स

संकीर्णं यत्रेतर, ७५

संकीर्णं वेश्यया युक्तं, १३९

संक्षिप्तवस्तुरचना, १२५

संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भः, १२१

संक्षिप्तिका स्यात्संफेदः, १२५

संक्षिप्तिरथवा नेतु, १२५

संग्रहश्चानुमानं च, १०७

संग्रामाब्बरशब्दः, ७४

संचयान् सुप्तिङन्तानां, २

संचारिणो गर्वहर्ष, १८

संचारिणोऽपि निर्वेद, २१

संचारिणो मोहदैन्य, १९

संचारिणो यथायोगं, २०

संचित्य क्रियते सम्यक्, २

संचित्यैकत्र कथय, २

संज्ञा ■ नाटकादीनां, १३६

संदिग्धमप्यदुष्टं स्यात्, ८६

संदिग्धो निर्हेतुः, ७८

संभावलीलत्वं, ७१

संघिर्विरोधो प्रथमं, ११६

संनिधानादिबोधार्थं, ९०

संपूर्णलक्षणत्वाच्च, १३१

संग्रहार्थमर्थानां, ९९

संप्रयोज्यैकपुरुषं, १५८

संफेदस्तु समाधातः, १२६

संबोधनात्मिका चान्ते, १६९

संबोधनोक्तिप्रत्युक्ती, १३९

संभवैतिहायुक्तानि, ५७

संभोगः संनिकर्षः स्यात्, १२

संभोगविप्रलम्भादिः, १४५

संभोगो विप्रलम्भश्च, १२

संयुक्तवर्णभूयिष्ठा, ४४

संयोगः सर्वथा त्याज्यः, ४

संयोगो विप्रयोगश्च, ८

संरम्भं परमानीय, १५४

संरोधं भोजनं ज्ञानं, १३८

संलापकश्च प्रस्थानं, १३१

संलापको गभीरोक्तिः, १२४

संलापोत्थापकावस्थाः, १२४

संस्कृते प्राकृतादौ च, ५

स एव हेला सुष्यक्तः, ३६

स कदाचित्सभामध्ये, १

सकृदवहितेऽत्र दोषः, ७०

स गौणो गुणसामर्थ्यात्, ८

सचिवायत्तसिद्धिश्च, २४

सदृक् नाटिकावत्स्यात्, १५४

सत्त्वं नाम मनोवृत्तिः, ११

सत्यार्थापह्वादन्य, ५३

सदसश्च निदर्शयत, ५५

सद्गुणारोपणं यत्र, १७४

सद्वृत्तिशालि सरसं, १३०
 सप्तमी खलिका प्रोक्ता, १७१
 सप्तविंशतिपद्यानि, १६९
 सप्तविंशतिरत्नानि, १९६
 सप्ताहुं स्तम्भितारम्भः, १९५
 सप्ताधनवपञ्चाङ्गः, १९५
 स. प्रसिद्धिविरुद्धो यः, ८०
 समग्रफलसंपत्तिः, ९७
 समर्पणं चानुवृत्तिः, १९६
 समर्पणमुपालम्भः, १९६
 समस्तपञ्चषपदा, ४४
 समस्तरीतिसंमिश्रा, ४४
 समस्तात्युद्भटपदां, ४४
 समाधिरन्यधर्माणां, ४३
 समापनं तु कार्यस्य, १९६
 समासातिदायोत्प्रेक्षाः, ४९
 समा ह्येति च प्रेक्षा, १२९
 स मुख्यः कथितः साक्षात्, ७
 सरसौ यत्र शब्दार्थौ, ४२
 सरेद्वा सारयेद्वाऽभि, ३४
 सर्गबन्धं संस्कृतेन, २
 सर्वदोषरहितं सगुणं, ९३
 सर्ववाक्यं च कर्तव्यं, १७१
 सर्वश्राव्यं च नियतं, १२२
 सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्, १२२
 सर्वाङ्गसंयुतमनेकं, १२२
 सर्वोपकारकं स्याच्चेत्, ४६

सलक्षणोदाहरणं, १९७
 सवज्रो हरिरिल्वत्र, ८
 सवितर्कं तु ध्वाक्यं, १०७
 ससरम्भं तु यद्वाक्यं, १०९
 स स्यात्कार्यस्य संहारः, १२०
 स स्यादुक्तविरुद्धोऽर्थः, ८२
 सहकारस्य कितल्यानि, ७१
 सहसंयोगकथनं, ५१
 स हि प्रच्छेदको यत्र, १४१
 सहोक्तिः परिदृष्ट्याशीः, ४९
 सहोक्तिः सहभावस्य, ९६
 सहोत्पृष्टैर्निकृष्टोक्तिः ८४
 साक्षाद्भूतोक्तविरुद्धौ, ७८
 सा छत्रिणो वृजन्तीति, ७
 सा अहलक्षणा ज्ञेया, ७
 सात्वती सा मता सत्त्व, १२३
 सात्त्विकाः स्तम्भरोमाञ्च, २१
 सात्त्विकाः स्वेदरोमाञ्च, २०
 सा देवताप्रसादाच्च, ७
 सादृश्यात्सदृशज्ञानं, ५९
 सावनानुगमोच्चूटस, १९७
 साधारणा स्याद्गणिका, २८
 सा पताका समाख्याता, ९५
 सा प्रत्यक्षविरुद्धापि, ८९
 सा फलेदाहरणं वा स्यात्, १७१
 सामर्थ्यमौचित्यी देशः, ८
 सामान्यपदसामर्थ्यात्, १५१

सामान्योक्तौ विशेषोक्तिः ८२

सामोक्तेरभिधानं च, १०८

सालंकाराणि निर्दोषाणि, २

सावहित्यादरोदास्ते, ३१

साधुनिष्ठुरभाषाभिः, ३०

साधुसोत्प्रासवक्रोक्त्या, ३०

साहचर्यादशक्यौ, ८

साहाय्यमातुकूल्येन, १६६

सिद्धिः प्राप्तिर्विचारश्च, १६०

सिद्धिरिष्टार्थसंसिद्धिः, १६०

सिद्धेः पदं समं छिष्टं, १६४

सुकुमाराङ्गविन्यासः, ४०

सुखदुःखकरं यत्स्यात्, १००

सुखासीनाः श्रुतिसुखं, १४०

सुखी मृदुः कलासक्तः, २४

सुबन्तं वा तिङन्तं वा, ४६

सुरापानसमायुक्तं, १५७

सुखिष्ठनान्दीसहितं, १५८

सूक्ष्मेष्टस्तुबीजाद्यैः, १३३

सूचयेद्दीर्घशृङ्गारौ, १३९

सूच्यमेव भवेत्किञ्चित्, १२०

सूत्रधारविहीनं च, १५५

सूत्रधारेण नान्वादी, १३२

सूत्रधारो नटीं ब्रूते, १३४

सेवादिष्ठशनिर्विण्ण, ५५

सोमसूर्यकुलोत्तसः, १

स्तम्भः स्वेदोऽयं रोषश्च, ११

स्तम्भादयः सात्त्विकाः स्युः १२

स्तम्भाश्रुपातवैस्त्वयं, १७

स्तुत्या वा निन्दया तुल्य, ५४

स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः, १२९

स्थानुं भज जगद्वन्द्वं, ८

स्थाने प्रहसनस्याथ, १२३

स्थिरीकरणमर्थस्य, ११९

स्पृहा यस्त्वमिलाषः स्यात्, १६३

स्फूर्तिं प्रयातु भवतः, ५

स्मितं च हसितं चैतौ, १६

स्याच्चतुर्धा च वृत्तं स्यात्, १७६

स्यादुत्प्रेक्षादिसंपन्नः, १६५

स्वकारणनिराकृत्या, ४८

स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपि, १३४

स्वभावाख्यानमुपमा, ४५

स्वभावोक्तिरिति ख्याता, ४५

स्वरूपभोगतात्पर्यैः, ३६

स्वरेण व्यक्तिरर्थस्य, ९

स्वलपनृत्तालपनेपथ्य, १५८

स्वलपमेव तस्मुद्दिष्टं, ९५

स्वलपाप्यलंक्रिया काले, ३९

स्वसामर्थ्यस्य कथनं, ११४

स्वाधीनपतिष्ठा चाद्य, ३२

स्वान्या साधारणा चेति, २८

स्वाभाविकमिदं तासां, २९

स्वीया तु मुग्धा मञ्जा च, २९

स्वीया शीलार्जवयुता, २८

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यं, १३४

स्वेदवैवर्ण्यवैस्वर्यं, १७

इ

इण्डे नीचा पुरस्कार्या, १२९

इन्तिस्तु हिंसागत्यर्थः, ६३

इषोद्विगादयो भावाः, २०

इह्रीसकं तु सप्ताष्ट, १५७

हावोऽक्षिभूविकृत्या, ३६

हास एव विभावाद्यैः, १५

हासस्य यशसः शौक्यं, ९०

हास्यः शृङ्गारसंभूतः, २१

हास्यः सुधाशुभ्रवर्णः, २१

हास्यशृङ्गारसंयुक्तं, २५९

हीनो गर्भावमर्शाभ्यां, १४४

हीनोपनायक्युतः, १५६

इष्टस्य वाक्यभणितौ, ८७

इष्टान्तः परिरम्भादौ, ४०

हेतुः कार्यस्य सिद्धौ यः, ९५

हेतुना हेतुमज्ज्ञानं, ५८

हेला भावश्च उल्लिखितः, १४३

हो दाहकृद्यसनदः, ४

APPENDIX IV

चदाहृतश्लोकाः

अ		PAGE
अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्ण	*काव्यप्रकाशे, ७-२०७	४९
अकृतो तु घनावरोध	.	१०२
अर्क्षं विक्षिपति	महानाटकम् ३-८१	४६
अक्षूरत्कुचमङ्गं	.	२९
अक्षूरत्कुचमप्यनल्प	.	१४३
अङ्गोपान्तमुपाश्रितः	.	४५
अणिमं पि मवरकेदू	.	१४८
अणुमपि परकीयं	.	५५
अतिविततगमान	*काव्यप्रकाशे ७-२५५	७८
अत्रान्तरे किमपि	मालतीमाधवम् १-२९	३८
अत्रिलोचनसंभूतः	*काव्यप्रकाशे ७-१५८	६६
अद्यापि स्तनशैल	महानाटकम् २-७	७५
अथैव किं न विसृज्येयं	वेणीसंहारम् ५-३२	११४
अधिकरतलतरुपं	*काव्यप्रकाशे, ७-२२३	७२
अनन्यमन्त्रलग्नापाह	,, ७-१४१	६२
अनङ्गितासिता दृष्टिः	काव्यादर्शः, २-२०१	४८
अनभ्यासेन विधानां	,, २-२४७	६०

* This mark indicates that the stanza has been quoted in the work mentioned.

अनुकूलजनोऽनुनेतु	.	.	.	३३
अनुरागभङ्गनाथाः	.	.	.	१००
अन्यासत्तमवर्ध्वा च	.	.	.	१६२
अपराधमिमं क्षमस्व	.	.	.	१०५
अपि तुरासमीपात्,	रघुवंशः ९-६७	.	.	५९
अप्रियाणि करोत्येषः	वेणीसंहारम्, ५-३१	.	.	११४
अभिनयशस्तौ हस्तौ	.	.	.	१४२
अभिज्ञवेलौ गम्भीरौ	काव्यादर्शः २-१८३	.	.	४८
अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं	*विटवृत्त इति सुभाषितवलौ	.	.	६८
अभिध्वक्तालीकः	*दशरूपकावलौके,	.	.	१२७
अयं स राजानोत्कर्षी	महाभारतं स्त्रीपर्व, २८-१९	.	.	५२
अयमानन्दोल्लिप्तप्रौढ	काव्यादर्शः, २-२३६	.	.	५०
अयोध्यापुरनारीणां	.	.	.	४९
अरे रामाहस्ताभरण	*विक्रमोर्वशीय इति काव्यप्रकाश-	.	.	
	व्याख्यायां नागेशः	.	.	८३
अर्चिष्मन्ति विदार्य	*बाणस्येति सूक्तिमुक्तावलौ	.	.	१५२
अर्धैरनेकैर्जननीं	.	.	.	१०८
अलमतिचपलत्वात्	बिल्हणचरितम् ५८	.	.	६७
अलसास्त्रालोचन	.	.	.	३८
अवज्यैरिन्दुपादानां	काव्यादर्शः २-२४९	.	.	५०
अवन्ध्यकोपस्य	किरातार्जुनीयम् १-३३	.	.	६३
अवैमि पूतमात्मानं	कुमारसंभवः ६-५७	.	.	५१
अव्याजमुग्धभुरैः	.	.	.	३६, ३९
अश्रान्तश्रुतिपाठ	नैषधम् २-१०२	.	.	४४
असंमृतं मण्डनं	कुमारसंभवः १-३१	.	.	४८
असंशयं क्षप्रपरिमह	शाकुन्तलम्, १-१९	.	.	१६१

	PAGE
अस्तु नीराक्षसा पृथ्वी	८८
अस्त्रज्वालावलीढ	वेणीसंहारम्, ३-६ . ७९
अस्त्रप्रयोगसुरली	महावीरचरितम्, २-३४ . १२४
अहो सत्त्वमहो वैर्य	. . . ८७
आ	
आकृतेः किञ्चिदुल्लेखः	. . . १६७
आक्षिपन्त्यरविन्दानि	*साहित्यदर्पणे ६-१७५ . ५७
आजन्म ब्रह्मचारी	अनर्घराजवम् ४-१८ . १७
आज्ञेव शम्बररिपोः	. . . १०१
आतपे धृतिमत्ता	किरासार्जुनीयम् ९-३० . ४७
आदावघटितं कार्यं	. . . ११६
आदावजनपुञ्जलि	*काव्यप्रकाशे, ७-२०० . ६८
आदित्यस्य महति	. . . ७१
आनन्दाय च विस्मयाय च	महावीरचरितम्, ५-४९ . १२४
आमीलिताक्षमलकाकुल	अमृतानन्दस्य . १३
आयस्ता कलहं पुरेव	अमरकशतकम्, १०६ . ३१
आरम्भेऽस्मिन्	रत्नावली, १-७ . ९६
आलापमालिनिकरस्य	अमृतानन्दस्य . १४
आलिङ्गितस्तत्रमवान्	*काव्यप्रकाशे, ७-१५४ . ६६
आलोक्य कोमल	" ७-३२३ . ९२
आलोच्य वाक्यं	. . . १००
आलोलपल्लववर्ती	अमृतानन्दस्य . १५
आशायाः प्रशमय्य	. . . २०
आसारितप्रकट	*छलितारामे इति नाव्यदर्पणे . १३३
आसितानि हसितानि	. . . ३८
आसित्वा विजने	. . . १०५

आस्ते द्वारि वधूः

११९

इ

इदं ते केनोक्तं

*काव्यप्रकाशे, ७-२६४ . ८१

इन्द्रजिब्रण्डवीर्योऽसि

*साहित्यदर्पणे, ६-२०५ . १६४

इयं स्वर्गाभिनाथस्य

*ययातिविजये इति साहित्यदर्पणे,
६-१७८ . १६५

उ

उत्तानोच्छ्रममण्डूक

*काव्यप्रकाशे, ७-३०४ . ८६

उत्तिष्ठ दूति यामः

*दशरूपकावल्लोके, २-२६ . ३३

उत्सङ्गे वा भलिनवसने

मेघदूतम्, २-२६ . ३३

उद्दामोत्कालिकां

रत्नावली, २-३० . ९६

उन्मीलद्ददनेन्दु

*सूक्तिमुक्तावली . ३७

उन्मुक्तकञ्चुकतथा

. . . ४६

उर्व्यसावत्र तर्वाली

*काव्यप्रकाशे, ७-२१४ . ७१

ए

एकत्रासनसंगतिः

अमरकशतकम्, १८ . ३१

एकपुच्छश्चतुष्पादः

. . . ७९

एतन्मन्दविपक

*काव्यप्रकाशे ७-२४२ . ४४, ६३

एवंवादिनि देवर्षी

कुमारसंभवः, ६-८४ . २८

एष ते विदुमच्छ्रयः

. . . ५०

क

कः कः कुत्र

*काव्यप्रकाशे, ७-२२४ . ७३

	PAGE
कः खलु धीरोदारां	१०४
कटु रटति निकटवर्ती	*सुभाषितावलौ ८२
कण्डूतेरप्रतीकारात्	८६
कपटमिव कायवन्तं	१०७
कम्बोजाः समो सोढुं	ध्रुवंशः, ४-६९ ९६
कर्णार्पितो लोघ्र	कुमारसंभवः, ७-१७ ३९
कर्णोत्पलं न चक्षुः	६०
कलशे निजहेतु	नैषधम्, २-३२ ७८
कलितानि पदानि	९७, ११९
कल्लोलवेदितदृषत्	भक्तदशतकम्, ६२ ८३
कटं खलु विप्रकुले	१९३
कस्तवाद्य करमर्पयेत्	१६
कस्तूरीतिलकं माले	४७
कस्मिन् कर्मणि सामर्थ्यं	*काव्यप्रकाशे, ७-२०२ ६९
कामं प्रिया न सुलभा	शाकुन्तलम्, २-१ ९९
कामेन पञ्चापि वाणाः	काव्यादर्शः ३-१९८ ७१
कारणं ज्ञायते कार्यात्	१०९
कालरात्रिकरालेयं	बालरामायणम् ३-९ १६६
*का अथवा गुणिनां	*पाण्डवानन्दे इति दशरूपकाव- लोके ३-१४ १४६
किमिति न पश्यति	रत्नदालंकारः, ६-४२ ७९
किमुच्यतेऽस्य भूपाल	*काव्यप्रकाशे, ७-२०६ ६७
कियन्मात्रमकूपारः	१६९
कीर्तिस्ते दयिता	९९
कुत्र सा कुवलयेक्षणा	९८
कुसुदिनीपरिभोग	९९

कृतमलुमतां दृष्टं वा	वेणीसंहारम्, ३-२४ .	१७
केनाप्यर्थेन वंसस्य	१५०
कोपात्कोमललोल	अमरकशतकम्, ९ .	३२
कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना	,, ३८ .	३१
को मां हन्तुं समर्थः स्यात्	१५०
कोऽयं ते प्रतिवर्तुम्	११३
कोऽयं सिंहासनस्यधाः	१४७
कयविक्रयदक्षस्ते	५६
क्रान्तक्रान्तवदन	शिशुपालवधः १०-३ .	५८
कौकारः स्मरकार्मुकस्य	*काव्यप्रकाशे, ७-२२५ .	७३
क्षुद्राः संत्रासमेनम्	महानाटकम्, १२-२	१८, ५२

ख

खरेन्द्रजिद्रूपण	१६४
------------------	-----------	-----

ग

गगनमल्लं शून्या	मालतीमाधवम्, १-२० .	१२८
गाढालिङ्गनवामनीकृत	अमरकशतकम् ४० .	२९, ८६
गायति गेयं साधिक्षेप	१४३
गुरोः शालनमत्येष्टं	काव्यादर्शः, २-३०१ .	५३
गृहीतं चेनालीः	वेणीसंहारम् ३-१९ .	८०
गौरवाद्यदपि जातु	रघुवंशः, १९-७ .	२४
ग्रहैस्ततः पञ्चभिः	,, ३-१३ .	८६
ग्रीवाविभूषणविमुक्त	१४१

घ

घबेभि अण्णेण	१४७
--------------	-----------	-----

च

चक्षुर्दश सहस्राणि	रामायणम्, ३-२६-३९	८२
चत्वारो वयमृत्विजः	वेणीसंहारम्, १-२५	७४
चन्द्रं गता पद्मगुणान्	कुमारसंभवः, १-४३	८९
चाणक्यो नीतिसामर्थ्यात्		१२५
चारभटचोरचेष्टक	सुभाषितत्रिशती, २-५९	१९
चित्रवर्तिन्यपि वृषे	नवसाहस्राङ्कचरितम्, ६-४२	३९
चूर्णनञ्जु लुलित	रघुवंशः, १९-२५	५८
चोरो मञ्जु करादो		१०९

ज

जगति जयिनस्ते	मालतीमाधवम्, १-३९	७९
जडं जलनिषेवारी		११४
जोदो जलधिरादो		११३
जीवत्सु तातपादेषु	उत्तररामचरितम्, १-१८	१६३
ज्वलन्तु गमने रात्रौ	मालतीमाधवम्, २-२	३८

त

तत्त उदित उदार	*काव्यप्रकाशे, ७-२१२	७०
तथामूर्ता दृष्ट्वा	वेणीसंहारम्, १-११	७२
तथा व्रीडाविधेयापि	*धनिकस्य, दशरूपकावलोके २-३६	३७
तपस्विभिर्मा सुचिरेण	*काव्यप्रकाशे ७-१४६	६५
तमालश्यामलं क्षारे		७७
तमज्जम्बूतापेन		१६५
तवात्मजा तामरस		११९
तवस्मि गीतरागेण	शाकुन्तलम्, १-५	१३३

तस्मिन् जीवति दुर्धर्षे	महानाटकम्, १३-८ .	१६१
तस्याः सान्द्रविलेपन	अमरकशतकम्, २६ .	२९
तां प्राङ्मुखीं तत्र	कुमारसंभवः ७-१३ .	३६
तां रोहिणीं विजानीहि	५९
तीर्थान्तरेषु ज्ञानेन	*काव्यप्रकाशे, ७-१४४ .	६२
त्वं भुग्धाक्षि विनैव	अमरकशतकम्, २७ .	५२
त्स्या तपस्विचाण्डाल	*साहित्यदर्पणे, ६-२०२ .	१६३
त्वयि निसर्गतेः	विक्रमोर्वशीयम्, ४-२९ .	७४
त्वां मनभूप लिखितुं	अमृतानन्दस्य .	१३

६

दधतो भङ्गलक्ष्मीमे	रघुवंशः, १२-८ .	२३
दर्भाक्षिकुरेण चरणः	शाकुन्तलम्, २-१२ .	५१
दष्टमुक्तमधरोष्ठम्	कुमारसंभवः, ८. १८ .	९१
दिगन्तमगमत्तस्य	५६
दिङ्मातङ्गघटाविभक्त	भट्टप्रभाकरस्येति औचित्यविचारच- र्चायाम् .	१८, ८८
दुर्जनः परिहर्तव्यः	सुभाषितत्रिशती, १-४२ .	५६
दूरादर्शनवान्छ्र	१०३
दृढविरहविदाहम्	१०३
दृष्टिं सा ललितां	३६
दृष्ट्वासासनसंघाते	अमरकशतकम्, १९ .	३२, १२८
देवराजो मया दष्टः	८५
देहि देहीति कदत्रः	८८
द्रक्ष्यन्ति न चिरात्	वेणीसंहारम्, ५-३४ .	११५, १४९
द्वारं द्वारमितो दृष्टिः	८३

		PAGE
द्वीपादन्यस्मात्	रत्नावली, १-७	१३४
ध		
धनुः पौष्पं मौर्वी	.	५४
धन्यासि या कथयसि	*विजिकाया इति शाङ्गधरपद्धतौ	२९
धन्विनां मृगधनेषु	.	८८
धीरो विनीतो निपुणः	*काव्यप्रकाशे, ७-२१०	७०
धूर्तौ दुरन्तविपदर्शव	.	११८
धृतिरस्तमिता	रघुवंशः ८-६५	६०
न		
ननु तथ नयहीने	.	११५
नवनखपदमङ्गं	शिशुपालवधः, ११-३३	३४
नष्टं वर्षवर्षैर्मनुष्य	रत्नावली, २-२९	१२६
न स्वर्गो नापि नरकः	.	८३
नायकमलक्षितपाठार्थ	.	१४२
नाथे निशाया नियतेः	*काव्यप्रकाशे ७-२४३	७६
नृत्ताचार्यो मम सुकृत्	.	१००
नृपतितनयमृत्यैः	.	१६
निःशेषञ्च्युतचन्दनं	अमरकशतकम्, १०५	५१
निर्गोतुं शक्यमस्तीति	काव्यादर्शः, २-२१८	५९
निर्माणस्थितिसंहार	.	७७
नीलेन ते नीरुहाक्षि	.	१९
प		
पत्ता सुधा वार	.	१११
मेघं निशा दिवस एव	५३, ८९	१०७

पथि पथिकवधूभिः	महानाटकम्, ३-१५ .	५०
परापकारनिरतैः	* काव्यप्रकाशे ७-२४०	५९, ७५
परिग्रहबहुत्वेऽपि	शाकुन्तलम्, ३-२१ .	१६१
परिरम्भपरं निजं	४०, ५८
परिहरति रतिं	* काव्यप्रकाशे, ७-३२६	९३
पादाङ्गुष्ठेन भूमिं	अमरकशतकम्, १३६	४१
पापे पुरा पातयितुं	१११
पुण्यं पुरातनमिह	अमृतानन्दस्य .	१५
पुण्यैस्तस्य पुरातनैः	१२०
पुनराह यदा रामः	१५०
पृथुकार्तस्वरपात्रं	* काव्यप्रकाशे, ७-३०६	८६
प्रयत्नपरिबोधितः	वेणीसंहारम् ३-३४ .	८४
प्रशिथिलनिजलज्जाः	३४, १४१
प्रसादं तव संप्राप्य	११०
प्रसादे वर्तस्व	* मालतीमाधवे इति काव्यप्रकाश- व्याख्यायां नागेशः .	९३
प्रसाधय पुरीं लङ्कां	१६२
प्रसीद कोपमुन्मुञ्च	८८
प्राणप्रयाणदुःखार्तः	* साहित्यदर्पणे, ६-२०९	१६४
प्राप्ता कथमपि	रत्नावली २-४३ .	१०५
प्राप्ता श्रियः सकल	सुभाषितत्रिशती, ३-६७	८१
प्रौढपयोधरभारा	५४, १३५
प्रवृत्तप्रवरं निम्नम्	१६३
बद्धः पक्षाद्वलिभिः	११२

अल्परिक्तचरी पातां	.	.	.	८१
आलातपक्रान्ति	.	.	.	९९
आले नाथ विमुञ्च	अमस्कशतकम्, १७	.	.	३०
निभर्ति यश्च देहार्थे	* सरस्वतीकण्ठाभरणे, १-४	.	.	६३

भ

भक्तीशमन्दन	अमृतानन्दस्य	.	.	१४
भवद्भिः सर्वाङ्ग	.	.	.	१६७
मुक्ता हि महागिरयः	रुद्रटालंकारः, ११-११	.	.	११२
भूपालरत्न निर्देन्य	* काव्यप्रकाशे, ७-२६०	.	.	७९
भूयो भूयः सविघ्नगरी	आलतीमाधवम्, १-१८	.	.	२४

म

मकरन्दपानमत्तां	.	.	.	३६
मदनस्य मया राज्यं	.	.	.	९९
मध्याह्नं गमय लज्ज	.	.	.	१२७
मन्त्रिनिरुद्धप्रसरापि	.	.	.	९७
मन्दस्मितं मधुरं	.	.	.	४६
मन्दा वहन्ति मलयाचल	अमृतानन्दस्य	.	.	१४
मन्दिरमरविन्दकुटी	.	.	.	११
मन्दोऽसि मलयमारुत	.	.	.	१०८
मन्मथो ननु मात्सर्यात्	.	.	.	१४९
मलयपवनमन्द	.	.	.	१२
मसृणचरणपातं	आलरामायणम्, ६-२६	.	.	७३
महाप्रलम्भमारुत	वेणीसंहारम्, ३-४	.	.	७६
माए मह प्यरुद्धो	.	.	.	१०४

मा गर्वमुद्ग	* दशरूपकावलोक, २-२४	३२
मातः कं हृदये	.	३५
मात्सर्यमुत्सार्य	* सुभाषितावली	८०
मानमस्या निराकर्तुं	काव्यादर्शः, २-२९९	५३
मानयोग्यां करोमीति	,, २-२४३	५०
मा भवन्तमनलः	काव्यालंकारसूत्रम्, १-१-१४	८९
मुग्धा मुहुः पिहित	अमृतानन्दस्य	१५
मुखे यदाकलयसे	.	४९
मृणालबाहु रम्भोरु	काव्यादर्शः, २-३३७	५५
मृदुपवनविभिन्नः	विक्रमोर्वशीयम्, ४-२२	६४
म्रियतां म्रियतां तन्वि	.	८७
म्लानं ते वदनं मदः	.	१४१

य

यः पूयते सुरसरित्	* काव्यप्रकाशे, ७-२०२	६८
यथा दुर्योधनो भीमं	.	१५०
यथा देवमुनिस्तत्र	.	१५१
यथार्थं दारुणाचारः	* काव्यप्रकाशे, ७-१४३	६४
यदगारघटाद्भुक्तिम	नैषधम्, २-८९	४९
यदा येन समासुक्ता	.	९८
यदि समरमपास्थ	वेणीसंहारम्, ३-६	१६६
यदेतस्मिन्निन्दौ	.	४९
यज्ञनाहितमतिः	* काव्यप्रकाशे, ७-३१२	८७
यमः कुबेरो वरुणः	काव्यादर्शः, २-३३१	५४
यशोऽधिगन्तुं	किरातार्जुनीयम्, ३-४०	७६
अथ यातु किमनेन	* दशरूपकावलोक, २-१७	३०

	PAGE
यातोऽस्मि पवनयने	रत्नावली, ३-९१ . ९६
या त्वं दूती यमस्येव	. . . ११३
यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य	अनर्घराघवम्, १-४ . १३३
यासि भीरु ननु तत्र	. . . ६१
ये नाम केचिदिह	मालतीमाधवम्, १-८ . ६०
यो आतोऽन्यत्र	. . . १९१

१

रतिक्रीडाद्युते	* धनिकस्य, दशरूपकावलोकने २-३९ . ३९
रतिर हित्यहिमभो	. . . १४०
रत्नस्तम्भेषु संक्रान्त	काव्यादर्शः २-३०२ . ९३
रन्म्राणि तु सजातीये	. . . १६६
रसभावाः परिक्लिष्टाः	. . . १४२
राकाविधोरपि	अमृतानन्दस्य . १४
राकाविभावरीक्रान्त	* काव्यप्रकाशे, ७-१९६ . ६९
राकासुधाकरमुखी	. . . ९१
राजन् विभान्ति	* काव्यप्रकाशे, ७-२१२ . ७०
रागोत्थिता रसिपतेः	. . . १०१
राममन्मथशरेण	रघुवंशः, ११-२० . ७७
रामो मूर्ध्नि निधाय	महानाटकम्, ३-२२ . १३३
रुचिधासि भर्तारि	. . . ९९
ख्यादेस्तुलनं	वाल्मीकियोगम्, १-९१ . २४

४

ख्याः केलिकचमहः	* काव्यप्रकाशे, ७-२३७ . ७४
-----------------	----------------------------

श्रुतम्		PAGE
लाक्षागृहानक	वेणीसंहारम्, १-८ .	१३४
लीलातामसाहतः	अमरकशतकम्, ७२ .	६४
व		
वचनमिदमात्मविषयं	. . .	१४६
वत्से वारं वारं	. . .	१०४
वनतस्वरवीथी	. . .	३७
वर्णयितुमस्थ महिमा	. . .	१३५
वह्मरी किमुत	. . .	१५२
वानरः क्षत्रियः कोऽपि	. . .	१६७
विदितरसो विभवयुतः	. . .	१०३
विद्यामभ्यस्यतः	* सरस्वतीकण्ठाभरणे १-१७ .	७०
विद्वान् प्रणाशं समरे	. . .	१६६
विधायार्पूर्वपूर्णेन्दुं	रत्नावली, २-३५ .	१६८
विमवेऽपि सति त्वया	रघुवंशः, ८-६८ .	२६
विमुक्तमालिन्यविशेष	. . .	३३
विलोलविशुल्लसिका	. . .	१४८
विश्वं जित्वा भवानद्य	. . .	४७
विषमिव मनसः	. . .	१०६
विसृज मनसि रोषं	. . .	११२
विसृज सुन्दरि	मालविकाग्निमित्रम्, ४-१३ .	१२८
वृद्धास्ते न विचारणीय	उत्तररामचरितम्, ५-३४ .	११२
वेद्यद्योणिभुजा	. . .	१९
वैदर्भीकिलिशैले	मेषधम्, ३-१०५ .	४४
वैदेहि पश्यामलयात्	रघुवंशः, १३-२ .	४१
श्रीढाकातरलोचनं	. . .	१२

श

शठान्यस्याः काञ्ची	अमरकशतकम्, १०९	२५
शरत्कालसमुद्यसि	* काव्यप्रकाशे, ७-१५७	६५
शान्तिमेति सकलोऽपि	.	११७
शिरोऽर्चितशिवः शौर्य	.	१६८
शुश्रूषस्व गुरुन्	शाकुन्तलम्, ४-१७	२८
शून्यं वासगृहं	अमरकशतकम्, ८२	१२७
शोकं स्त्रीवलयन	वेणीसंहारम्, ९-३३	११४
श्यामां श्यामलिम्बान	विद्वत्सालभक्षिका, ३-१	८२
श्रीहर्षो निपुणः कविः	रत्नावली, १-६	१३४
श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन	* काव्यप्रकाशे, ७-२७९	८४
श्रुत्वायातं बहिः कान्तं	.	३९

स

संगतानि सृगाक्षीणां	काव्यादर्शः, २-३३२	५४
संचारपूतानि	रघुवंशः, २-१५	४७
संप्रहारे प्रहरणैः	.	९२
संभार्जनीसतत	.	१६
सकलरिपुजयाशा	वेणीसंहारम्, ९-१७	१४९
सखि स विजितः	* दशरूपकावलोके, २-२५	३४
सदा स्नात्वा निशीथिन्यां	* काव्यप्रकाशे, ७-२६७	८१
स देवतावेशमनि	.	१७१
सदंशसंभवः शुद्धः	* साहित्यदर्पणे, ६-१७६	१६४
सपङ्कजलविन्यस्त	.	८०
संभूभङ्गं करकिसलय	.	४०
समृद्धः स्वसुखः संप्रति	.	१३८

सम्यग्ज्ञानमहाज्योत्स्ना	* काव्यप्रकाशे, ७-१६९ .	६७
सरसिजमनुविद्धं	शाकुन्तलम्, १-१७ .	३७
सर्वः स्वजनसंमानात्	११९
सर्वधेयं समासत्ता	१०६
सव्याजं तिलकालकान्	* धनिकस्य, दशरूपकाबलोके २-४१ .	४०
सव्यापसव्यत्यजनात्	६०
सव्यार्धजानिः	९६
सत्रीडा दयितानने	* काव्यप्रकाशे, ७-३२१ .	९२
सध्वाणं सहि वण्णाणं	१०६
सह दीर्घा मम धासैः	काव्यादर्शः, २-३९२ .	९६
धा त्वयैवभवमानिता	११७
साधनं सुमहयस्य	* काव्यप्रकाशे, ७-१९१ .	६९
साधु दूति पुनः साधु	९७
सामि प्रफुल्लसरसीरुह	वसुतानन्दस्य .	१३
सामि फुल्लसरसीरुह	" .	११८
साहित्यभानुरयतां	१२०
सिरामुखैः स्पन्दते	नागानन्दम्, ९-१९ .	१८
सीताहरणदुर्वृत्त	१६९
सुखासीनाः सन्तः	१४०
सुधाकरकराकार	* काव्यप्रकाशे, ७-१६९ .	६७
सूतः सायकसंभवः	२०
सूर्याचन्द्रमसौ यस्य	विजयोर्वशीपम्, ४-३८ .	१६२
सेयं मन्मथसर्वस्वं	८७
सोऽध्यैष्ट वेदान्	भट्टिकाव्यम्, १-२ .	८९
सौरभेण सहकारपादपः	१३९

	PAGE
स्तुमः कं वामाक्षि	९१
स्नाता तिष्ठति	२५
स्नेहं प्रति न पुत्रेषु	१६४
स्फटिकाकृतिनिर्मलः	* काव्यप्रकाशे, ७-२२१
स्मरद्वयनिमित्तं	४०
सस्तां नितम्बात्	कुमारसंभवः, ३-५५
स्विन्नमातपभरेण	६६
	३०

ह

हंस प्रपच्छ मे कान्तां	विक्रमोर्वशीयम्, ४-३३	१५२, १६१
हन्तुमेव प्रवृत्तस्य	भामहलंकारः, १-५१	८४
हन्यते सा वरारोहा	काव्यादर्शः, ४-१३८	८८
हा धिक् प्रियतमा सेवं		१६२
हा विधे नष्टपक्षेण		१६३
हिमशिशिरवसन्त		५१
हीना दानगुणेन		४८
हे भूतधात्रि		१६०
हेरम्बदन्तमुसल	महावीरचरितम्, २-३८	१२५

APPENDIX V

विशेषपदानि

अ

अकलमः, ६९, ७७
 अक्षमा, १६०, १६५
 अक्षि, ३६
 अक्षिरागः, १७
 अग्रजः, १२९
 अङ्गः, १३७, १५३
 अङ्गावतारः, १२१
 अङ्गास्थं, १२१
 अक्षक्रिया, ३८
 अक्षमङ्गः, ३९
 अङ्गविन्यासः, ४०
 अक्षपल, ३८
 अजहलक्षणः, ७
 अङ्गुका, १२९
 अङ्गुली, १७१
 अतिगम्भीरः, २३
 अतिशयः, १६०, १६७
 अतिशयोक्तिः, ४९

अतिहस्तिः, १६
 अक्षा, १२९
 अतिका, १३०
 अन्त्यन्ताभावः, ६०
 अङ्गुतः, २०, ४५, १३७, १५५,
 १७४
 अधमः, २६, १२९
 अधिकपदं, ७२
 अधिकवर्णः, ७१
 अविज्ञेयः, २७
 अधिबलं, १०७, १०९, ११०,
 १३५, १४५, १४९
 अधीरा, ३०
 अध्यासः, ४३
 अतनुभूतार्थः, ५९
 अतनुसंधानं, ९१
 अनभिहितवाच्यं, ६९, ७४
 अनङ्कारी, २३
 अनादरः, ४०

अनियमः, ३८, ४२	अपदस्थपदं, ७४
अनिष्टातिः, १६	अपदस्थसमासं, ७५
अनुकम्पा, ८७, ८८	अपवादः, १११
अनुकूलः, २५, २६	अपवारितं, १२२
अनुगमः, १५७	अपस्मारः, १२
अनुचितार्थः, ६२, ६५	अपह्नवः, ५३
अनुदेशी, ५१	अपह्नुतिः, ४५, ५३
अनुद्वेगाकारी, ४९	अपुष्टः, ७८
अनुलयः, १६०, १६१	अप्रक्रान्तः, ५५
अनुपक्षयः, १२०	अप्रतीतं, ६२
अनुप्रासः, १६९	अप्रतीतार्थं, ६७
अनुभावः, ११, १२, १९, २०	अप्रयुक्तं, ६२, ६४
९०, ९३, १३७	अप्रस्तुतस्तुतिः, ४५, ५५
अनुभूतार्थं, ५९	अप्रस्तुतार्थं, ६९, ७७
अनुमानं, ५७, ५८, १०७, १०९	अभवन्मतयोगं, १०९
अनुवृत्तिः, १५६	अभावः, ५७, ५९
अनेकधोक्तिः, ४७	अभिज्ञानं, १६०, १६७
अनेकार्थं, ५४	अभिमानः, ४०, १६०, १६४
अनेयार्थः, ४३	अभिलाषा, १३
अन्यशब्दसंनिधिः, ८	अभिसारिका, ३२, ३४
अन्या, २८	अभूताहरणं, १०७, ११०
अन्यापदेशः, ४८	अमङ्गलाच्छीलं, ६४, ६८
अन्यासङ्गचिह्नः, २५	अमतपदार्थं, ६९, ७७
अन्योदा, २८	अमतिः, १२
अन्योन्यसमालापः, १४६	अमर्षः, ११, १८
अन्योन्याभावः, ६०	अमृतानन्दः, १, ५, २२, ४१, ६१,
अन्योन्यालम्बनं, १२	३, १२२, १३०, १५९, १६८, १७५

अम्भोधिमन्थनं, १४५
 अयत्नसमुद्भवः, ३५
 अयशः, ९०
 अरविन्द, ९०
 अर्जुनः, ११४
 अर्णवः, ९०
 अर्थः, ८
 अर्थनिर्णायिकाः, ८
 अर्थप्रकृतिः, ९५
 अर्थवृत्तिः, १२८
 अर्थव्यक्तिः, ४२, ४३
 अर्थशृङ्गारः, १४५
 अर्थान्तरं, १४, ५५
 अर्थान्तरन्यासः, ४५, ४७
 अर्थपत्तिः, ५७, ५९
 अर्थोपक्षेपकः, १३६
 अर्थान्तरैकवाचकं, ६९, ७३
 अलंकाराः, ३५
 अलसता, १२
 अवतारणं, १३२
 अवधारणं, ८७, ८८
 अवपातनं, १२५, १२६
 अवबोधः, ११
 अवमर्शसंधिः, ९८, ११०, १४४,
 १५५ to १५८
 अवलगितं, १३५, १४५, १४६
 अवस्थाः, ३२

अवस्थानुकृतिः, ९४
 अवस्थान्दितं, १३५, १४५, १५१
 अवहसितं, १६
 अवहित्था, १२, ३१, १५७
 अवाचकं, ६२, ६३
 अवान्तरार्थसंबन्धः, ९८
 अविमृष्टविधेयांशः, ६२, ६६
 अग्राध्यं, १२२
 अशु, ११, १८, ३०
 अशुक्रत्, ३९
 अशुमत्, १६
 अस्त्रीलं, ६२, ६४, ७८, ८४
 अस्त्रीलत्वं, ७०
 अस्त्रीलविसंधि, ७०
 असंबद्धं, १५०
 असत्प्रमाणः, १३५,
 १४५, १५२
 अस्मर्थं, ६२
 असहिष्णुत्वं, १४
 अस्त्रसंग्रहः, १८
 अहंकारी, २४
 अहोवादः, २०

आ

आकस्मिकं, १५०
 आकाशभाषितं, १२२, १३९
 आर्कन्दः, १७, १६०, १६३

आक्षेपः, ४५, ४७, १०७, ११०

आत्मः, ५८, ५९

आत्मा, ४२

आवरः, १३, ३१

आदानं, १११, ११६

आधिकारिकं, १३६

आनन्दं, १३२

आनन्दः, ११६, ११८

आभ्रसः, ९०

आमुखं, १२३, १३४, १३६,

१३७, १४४

आयासः, ३८

आरम्भटी, १२३, १२८

आरम्भः, ९६, १३२

आर्जवं २८, १२३

आर्ता, ३३

आर्यः, ६

आर्यपुत्रः, १३०

आर्या, १७०, १७१

आर्याः, १२९

आलम्बनविभावः, ११, १८, १९,

२१

आलस्यं, १५७

आवृत्तः, १३०

आवृत्तिः, ४५

आवृत्तिः, ४७

आवेगः, १२

आवेशः, ४०

आशंसा, १५७

आशयः, ५३

आशीः, ४५, ५६, १७६

आश्वर्यं, १२०

आश्रावणा, १३२

आश्वासः, १५७

आसारितं, १३२

आसीनं, १४०, १४१

आस्थप्रसादः, १८

इ

इतिवृत्तं, ९४

इतिहासः, ९५

इन्दीवरम्, ९०

इन्दुकला, १६९

इन्द्रजालम्, १४४

इन्द्रजित्, १२६, १६४

इन्द्रियवैकल्यं, १५

इष्टनाशः, १६

इष्टार्थः, १२०

ई

ईर्ष्या, ११, २३

ईर्ष्यावती, ३४

ईहामृगः, १३१, १५४

उ

उक्तप्रत्युक्तं, १४०, १४३

उक्तविरुद्धः, ७८, ८३

उक्तिः, ४८, ४९

उच्छ्वासः, १५७

उत्कण्ठा, १५७

उत्कर्षः, ३८, ५२

उत्कल्पा, १७०, १७१

उत्तमोत्तमकं, १४०, १४३

उत्तेजनं, १६०, १६४

उत्थापकः, १२४

उत्थापनं, १३२

उत्पाद्यं, ९४, १३८

उत्प्राप्तः, ३०, ३१

उत्प्रेक्षा, ४९, ४९

तत्फलकवती, १७१

उत्साहः, १०, १८, २३

उत्सुकः, १२

उदात्तं, ४९, ५३

उदात्तराश्वः, १३६

उदारत्वं, ४२, ४३

उदाहरणम्, १०७, १०८, १७०

उद्घात्यकं, १३९, १४९, १४६

उद्दिष्टं, १६०, १६१

उद्दीपनविभावः, ११, १२, १९,

२०

उद्घटम्, ४४

उद्भवः, ३९

उद्बोधः, ९८, १०१, १०२

उद्भ्रान्तः, १४४

उद्बेगः, २०, १०७, १०९, १५७

उद्बेजनं, २०

उन्मादः, १२, १५

उपक्षेपः, ९८, ११२

उपगुम्भनं, ११६, ११९

उपग्रहः, २८

उपदेशः, ५९

उपन्यासः, १०२, १०६, १९६

उपभोगः, ३६

उपमा, ४६

उपमानं, ५७, ४९, ४६

उपरूपकं, १३१

उपसंहारः, ११६, १२०

उपहतलुप्तविसर्गः, ६९

उल्लाप्यं, १३१, १५९

ऊ

ऊर्जस्वि, ४९, ५२

ए

एकविचः, २६

ऐ

ऐतिह्यं, ५७, ६०

ऐश्वर्यं, ५३

ओ

ओजः, ४२, ४५

ओष्ठस्पन्दनं, १७

औ

और्ध्वं, ११

औचित्यं, ८

औदार्यं, २७, २८, ३५, ३८

क

कञ्चुकी, १४३

कटाक्षः, ९०

कथा, ९४

कथितपदं, ७२

कथोद्घातः, १३४

कलकवलीमाधवं, १५७

कनिष्ठा, ३२

कान्त्यका, २८

कमला, १७०

करणं, ९८, १०२

करुणारसः, १६, ४३, १५३,

१५९

कर्णकुण्डलं, ९०

कर्णावतंसः, ९०

कर्पूरः, ९०

कलमः, ९०

कलहान्तरिता, ३२, ३३

कला, २३, ९४

कलाप्रगल्भा, २४

कलावती, १७०

कलासक्तः, २४

कलिका, १०२, १७०, १७१

कल्याणी, १७१

कविकल्लसं, ९५

कष्टः, ७८

कष्टकल्पना, ९०, ९३

कष्टता, ७०

कष्टविसंधि, ७१

काणादः, ५७

काण्डं, ५०

कादम्बिनी, १४६, १४९

कान्तिः, ३५, ३६, ४२, to ४४

कान्तिमती, १७०

कामदत्ता, १५६

कामशृङ्गारः, १४५, १५५

कामुकः, ३४

कारकं, ९०

कारुः, ३५

कार्तार्थ्यं, ६२

कार्यं, ९५, ९६

कार्यदक्षः, २६

काष्ण्यं, ९०

कालः, ८, ३९
 काव्यं, १३१, १५७
 किलिकिञ्चितं, ३५, ३९
 कीर्तिकामः, १३६
 कीर्तिमती, १७०
 कुहमितं, ३५, ४०
 कुहिनी, १२९
 कुमारः, १३०
 कुलीनता, २३
 कुशीलवाः, १३२
 कुसुमं, ९०
 कृत्ताभिषेका, १३०
 कृपालुः, २३
 क्लृप्तिः, ४९
 केलिरैवतकं, १५८
 कैरवः, १७, १००, १०१, १११
 to ११७, ११९
 कैशिकीवृत्तिः, १२३, १२६, १२८,
 १३३, १४४, १४५, १५४
 १५८
 कोकः, १३३
 कोपः, ८७, १४३
 कोमराङ्गभीमः, १५
 कोहलः, १२३
 कौमुदी, १०४, १०६
 क्रमः, ४५, ५१, १०७, १०८
 क्रिया, ४६

क्रियायोगः, ४९
 कीदारसालकं, १५८
 क्रोधः, १०, ९०, १४४
 क्लृप्तं, ६२, ६६
 केराः, ५५
 क्षमावान्, २३
 क्षोणिपालः, १७१
 क्षोभः, १६०, १६३

ख

खण्डिता, ३२, ३४
 खलिका, १७१
 खेदः, ३०

ग

गजमाला, १६९
 गणदासः, १५३
 गणिका, २८
 गण्डं, १३५, १४५, १४९
 गण्डरगण्डः, ९३
 गर्गं, १७६
 गन्धर्वः, १४४
 गर्भसंधिः, ९८, १०७, १४४,
 १५५ to १५८
 गर्भितं, ६९, ७५
 गर्वः ११, १८, ४०
 गर्वितारियमः, ९३

गर्हणं, १६०, १६१
 गङ्गाम्भीर्यं, २७
 गीतिविधिः, १३२
 गुणः, ४६
 गुणकीर्तनं, १६०, १६८
 गुणानिका, १३२
 गुणावली, १७४
 गुणोत्कर्षः, ४३
 गुरवः, १७०
 गूढरामः, २५
 गूढविप्रियकारी, २५
 गूढार्थपदपर्यायमाला, १४६
 गेयपदं, १४०
 गोपनं, ५०
 गोप्यगुप्तिः, १२०
 गोष्ठी, १३१, १५५
 गौडीरीतिः, ४२, ४४, १६९,
 १७२, १७४
 गौडेशः, १०२
 गौणः, ७
 ग्रथनं, ११६, ११७, १५७
 ग्रन्थः, ६२, ६५, ७८, ८०
 ग्लानिः, ११

च

चकोरः, ९०
 चक्रवालः, १७५

चक्षुःप्रीतिः, १३
 चण्डः, २४
 चतुर्नाडिकाः, १४५
 चतुर्भद्रं, १७६
 चन्दनं, ९०
 चन्द्रः, ९०
 चपलः, १२
 चपलमानसः, २४
 चमत्कृतिः, १५७
 चातुप्रबन्धः, २, १७६
 चारिः, १३२
 चार्वाकः, ५७
 चित्तवृत्तं, ३८
 चित्तवैकल्यं, १५
 चित्तासक्तिः, १३
 चित्रं, ३९
 चिन्ता, ११, १३
 चिन्तासातत्यं, १४
 चूलिका, १२१
 चेष्टा, ५०
 च्युतसंस्कृति, ६२, ६३

छ

छलं, १३५, १४५
 छलनं, १११, ११३, १४८
 छेदः, ९१

ज

जडता, ११

जनाश्रयः, २३
 जनान्तिकं, १२२
 जयवती, १७०
 जरती, १२९
 जहदजहलक्षणा, ७
 जहलक्षणा, ७
 जागरः, १३, १४
 जातिः, ४९, ४६
 जामदग्न्यजयः, १४४
 जीवितादानं, २८
 जुगुप्सा, १०, १९
 जुगुप्साश्लोकं, ६४, ६८
 ज्ञानं, ९४
 ज्ञानक्षयः, १९
 ज्या, ९०
 ज्येष्ठः, २६, १२९
 ज्येष्ठा, ३२, १२९, १३०, १९४
 ज्योत्स्नापानं, ९०
 शरी, १७१

ड

डिमः, १३१, १४४

डु

सदित्वः, ९०

तलुः, १४

तलुता, १६, १४

तर्कः, १२, १९७
 तातः, १२९
 तापः, १९७
 तापसः, १४३
 ताराकली, १६९
 तारुण्यं, ३६
 तालं, १७६
 तिष्ठन्तं, ४६
 तुल्यतर्कः, १६०, १६९
 तुल्ययोगिता, ४९, ९४
 तेजः, २३, २७
 तोटकं, १०७, १०९, ११०
 तोण्डनिर्यङ्कारः, ४१
 तोषकृत्, ३९
 त्यक्तपुनःस्वीकृतः, ७८, ८३
 त्यागः, २३, ३७, १२३
 त्यागवोषणं, १७९
 त्यागमहासमुद्रः, १
 त्रपानाशः, १३, १४
 त्रासः, ११, १९
 त्रिशिका, १६९
 त्रिकं, १६९
 त्रिगतं, १३२, १३९, १४९, १४८
 त्रिपुरदाहः, १४४
 त्रिमूर्धं, १४०, १४२
 त्रिसामकं, १३२
 त्रोटः, १३१

श्रोतकं, १५५

स्वरा, ३९

व

वक्षता, २३, २७

वक्षिणः, २५

व्या, १२३

व्यावीरः, १८

वशकं, १६९

वाक्षिण्यं, १६०, १६१

वानवीरः, १८

दासी, ३५

दाहकः, ९०

दिननायवंश्यः, १४

दीपकम्, ४५, ४६

दीप्तिः, ३५, ३७, ९०

दुर्मह्नी, २३१, १५८

दुर्घोषनः, ११५

दुष्कमः, ७८, ७९

दूती, ३५

दृढत्वं, २३

दृष्टः, २४

दृश्यं, २०, १२१

दृष्टं, ५८

दृष्टिः, ९०

देवः, १२९, १४४, १७१

देवर्षिः, १२९

देवी, १२९

देवीपरिणयं, १३८

देशः, ८

देश्यं, १२९

दैत्याः, १७१

दैत्यम्, ११, १९, ८७, ८८

द्युतिः, १११, ११३

द्रवः, १११, ११२

द्रव्यं, ४६

द्वादशनाडिकः, १४५

द्विकं, १६९

द्विजातिकः, २४

द्विनाडिकः, १४५

द्विमूढः, १४०, १४२

द्वेषः, १७

ध

धनुः, ९०

धर्मकारी, २३

धर्मशास्त्रार्थकारिता, २३

धर्मशृङ्गारः, १४५

धात्रेयी, ३५

धीरुल्लिखितः, २३, २४, १५४

धीरान्तः, २३, २४, १३९

धीरा, ३०

धीराधीरा, ३०

धीरोदात्तः, २३, ४१, १३६

धीरोद्धतः, २३, २४, २७, १५४
 दूर्तचरितं, १३९
 धृतिः, ११, १८, ११६, ११७
 धृष्टः, २५
 धैर्यं, २३, ३५, ३८
 धौर्त्ययुक्, २८
 ध्रुवं, ४९
 ध्रुवा, १३२

न

नक्षत्रमाला, १७२
 नटः, १३३
 नटवर्गः, १३१
 नटी, १२९, १३४, १४८
 नन्दीशः, १३२
 नर्म, १०२, १०४, १२७
 नर्मगर्भः, १२७, १२८
 नर्मद्युतिः, १०२, १०४
 नर्मस्पन्दः, १२७
 नर्मस्फोटः, १२७, १२८
 नलविजयः, १३८
 नवमाणिक्यमाला, १७१
 नवमालिका, ९७, १०८
 नाटकं, ९४, १३१, १३९
 नाटिका, १३१, १३६, १५४
 नाटयं, ९४, १३०
 नाट्यप्रशंसा, ९४

नाट्यरासकं, १३१, १५९
 नाट्योक्तिः, १३६
 नान्दी, १३२, १३३
 नायिका, १३५, १४५, १५२
 निदर्शनं, ४५, ५५
 निद्रा, ११
 निन्दा, ५०, ५४
 निपुणः, १३९
 नियतश्राव्यं, १२२
 निर्यतासिः, ६६, ९७
 निरर्थकं, ६२, ६३, ६८
 निराकृतिः, ४८
 निस्वत्तुगण्डमन्त्रपः, २२
 निरोधः, १०२
 निरोधनं, १०५
 निर्णयः, ११६, ११७
 निर्वर्त्य, ५०
 निर्वहणसंधिः, ११६, १३७, १४०,
 १५६, १५९
 निर्विकल्पकं, ५८
 निर्विकारः, ३५
 निर्वेदः, ११, २०
 निर्वैतुः, ७८, ८०
 निवेदनं, १६०, १६७
 निमित्तः, २४
 निष्ठासः, १७
 निष्ठुरमाषा, ३०

प्रकरणं, ८, १३१, १३६, १३८,

१३९

प्रकरी, ९५, ९६

प्रकाशः, १२२

प्रकृतिभग्नप्रक्रमं, ७६

प्रकान्ताबन्धः, ४२

प्रख्यातः, ९४

प्रख्यातवर्शः, १३६

प्रगमनं, १०२, १०४, १०६

प्रगल्भा, २९, ३०, ३२, ३५,

१५४

प्रगल्भधीरा, ३१

प्रगल्भधीराधीरा, ३१

प्रगल्भाधीरा, ३१

प्रच्छेदकः, १४०, १४१

प्रज्ञा, २३

प्रतिकूलं, ९३

प्रतिकूलवर्णः, ६९

प्रतिकूलविभावः, ९०

प्रतिपत्तिः, १५७

प्रतिभा, १५०, १५१

प्रतिमुखं, १०२, १४३

प्रतिवेशिनी, ३५

प्रतिवेशोक्तिः, ४७

प्रतिष्ठाः, १५०

प्रत्यक्षः, ५७

प्रत्यक्षालंकारः, ५८

प्रत्ययभग्नप्रक्रमं, ७६

प्रत्याहारः, १३२

प्रथमं, ९१

प्रध्वंसाभावः, ६०

प्रपञ्चः, १३५, १४५, १४७

प्रबन्धः, ९३

प्रबोधनं, १५७

प्रभाकरः, ५७

प्रभावः, २७

प्रमाणालंकाराः, ५७

प्रयत्नः, १०२, १५६

प्रयोगः, १२०

प्रयोगातिशयः, १३४, १३५

प्रोचना, १११, ११५, १२३

१३२, १३४

प्रवासः, १३

प्रवृत्तकं, १३४, १३५

प्रवेशकः, १२१, १४५

प्रशस्तिः, ११६, १२०

प्रश्नोत्तरं, १४६

प्रसङ्गः, १११, ११३

प्रसक्तिः, १५७

प्रसन्नः, ४२

प्रसादः, ४२, ११६, ११८, १४३

प्रसादनं, ८७, ८८

प्रसिद्धगुणः, ५४

प्रसिद्धिः, १६०, १६१

प्रसिद्धिविरुद्धः, ७८, ८०
 प्रसिद्धिहृतं, ६९, ७६
 प्रस्तावना, १३४, १३५, १४५
 प्रस्तुतार्थः, ४७
 प्रस्थानं, १३१, १५७
 प्रहर्षः, १५७
 प्रहसनं, २९, १२३, १३१, १४३,
 १४५
 प्रहेलिका, १५२
 प्राकृतं, १२९
 प्रागभावः, ६०
 प्रायश्चित्तं, ३७
 प्राणहानिः, १५
 प्राणात्मयः, २७
 प्रातीतिष्ठः, ४८
 प्राप्तिः, ९८, १००, १६०, १६१
 प्राप्त्याशा, ९६, ९७, १०७
 प्राप्यं, ५०
 प्राप्यः, ४९
 प्रियः, ३८, ३९
 प्रियतरालापः, ९१
 प्रियवदुक्तिः, ५७
 प्रियवादिता, २३
 प्रिया, १३०
 प्रियानवाप्तिः, १४
 प्रियानुकरणं, ३८
 प्रियालाभः, १५

प्रियावाप्तिः, १३
 प्रियोक्तिः, २८
 प्रेक्षणं, १३१
 प्रेतः, १४४
 प्रेमा, ५१
 प्रेयः, ४५, ५१
 प्रोत्साहनं, १६०, १६६
 प्रोचितमर्तृका, ३२, ३३

क

कणी, १७१
 कलागमः, ९६, ९७
 कलोदाहरणं, १७१

ज

वन्दी, १००, १०२, ११३, ११५
 वन्धः, ४४
 बालरामायणं, १३८
 बाला, १३०
 बिन्दुः, ९५, १०२, १४५
 बिन्दुमती, १५९
 विरुदावली, १७३
 बिम्बोक्तः, ४०
 बीजं, ९५, १०७
 बीजतः, १९, ४५, १२८, १४४
 बुद्धिः, २३, ३९

भ

भक्तिभूमिपतिः, १

भक्तीशानन्दनः, १४

भगिनी १३०

भगिनीपतिः, १३०

भग्नच्छन्दः, ७१

भग्नप्रक्रमः, ६९, ७६

भट्टः, १२९

भट्टारकः, १३०

भट्टिनी, १३०

भयं, १०, ४५

भयानकः, १९

भर्तृदारकः, १३०

भस्त्रः, ८३

भाष्टाः, ९७

भाणः, १२३, १३१, १३९, १४४,
१४५

भाणिका, १३१, १५६

भारतीशक्तिः, १२३, १२८, १३९,
१५६, १५८

भार्गवः, १२५

भावः, १०, ३५, १२९, १४३

भावहेतुः, ९०

भावाभासः, ९१

भाषणं, ११६

भीमः, ११४, १४९

भूतः, १४४

भूषणं, ३९

भूषणार्थी, ६

भेदः, ९८, १०१

भोगमालिनी, १७०

भोगावली, १७२, १७३

भ्रमरः, ९०

भ्रुकुटिः, १७

भूषिकृत, ३६

म

मकरदंष्ट्रा १०९, ११०, १११, ११३,
११७मञ्जलवली, १०४, १०६, १०७,
१०९

मङ्गल्यं, १३३

मदः, ११

मदलेखिका, १५५

मधुरं, ३८

मध्यः, २६, २९

मध्यधीरा, ३०

मध्यधीराधीरा, ३०

मध्या, २९, ३०, ३२

मध्याधीरा, ३०

मनः, ९०

मनःसक्तिः, १३

मनोरथसिद्धः, ११९

मनोवृत्तिः, ३५

मन्त्रः, १२९	माया, १४४
मन्त्रमानाद्यः, १७६	मायी, २४
मन्त्रक्षितीशः, १४, १५, १२२	मारिषः, १२९, १३४
मन्त्रधरातलेन्द्रः, १५९	मारीचवञ्चनं, १३८
मन्त्रपतिः, १५	मार्गः, १०७, ११०
मन्त्रभूषः, १, १३, १०, १५, ६१, १३०	मार्गासारितकं, १३२
मन्त्रमहीपतिः, ४१	मालतिका, १४१
मन्त्रे, ४९	मालविका, १५३
मरणं, ११	मालवेश्वरः, ९७, १०२, ११९
मसृणः, ४०	मिश्रं, ९४, १५४
महत्त्वं, ५३	मुक्तकं, १६९
महाचारिः, १३२	मुक्ताहारः, ९०
महादेवी, १२९	मुखं, ९८, १३३, १४०, १४२, १५६
महास्तत्त्वः, २३	मुख्यार्थः, ७
महीसुरः, १७१	मुग्धता, १५७
महोत्साहः, १३६	मुग्धा, २९
महोरगः, १४४	मूर्च्छा, १२, १५
मागधी, १२९, १५५	मृतिः, १३, १५
मात्सर्यं, १७, २४	मृदवं, ३५, २४५, १५३
माधवोदयः, १५७	मृदुः, २४
माधुर्यं, २३, २७, ३५, ३७, ४२, ४४	मृदुबन्धः, ४२
मानः, २३	मृदुसमाप्तिनी, ४४
मान्त्यागः, १४	मृदुस्वनं, १६
मानवती, १४६, १४८, १४९	मेनकाद्विज, १५५, १५६
मानसशृङ्गारः, ३५	मोक्षयितं, ३५, ३९
	मोरी, १७१

मोहः, १२, १३, १५, १९

ष

यक्षः, १४४

यत्नः, ९६, ९७

युक्तिः, ९८, ९९, १०२, १६०,
१६६

युद्धवीरः, १८

युवराजः, १३०

योगः, ९४

यौवन, २३

र

रक्षा, २८

रक्षः, १४४

रगला, १७५

रक्तः, १३१, १३२

रक्तझारः, १३२

रक्तिः, १०

रत्नालिका, १६९

रथी, १२९

रम्यता, ३७

रसः, १०, १२, ९०, १२८, १४४,
१५१, १७२

रसव्युत्पत्ति, ६९, ७७

रसदोषाः, ९०

रसवत्, ४९, ९२

रसाभासः, ९१

रसाश्रयः, १२

रसिकः, २४

रहः, १५०

रहोगणकः, २५०

रामाः, २८, ३६, ९०, १२०

राजपुत्री, १३०

राजा, ९७, ९८, १०० to १०८,
११८, ११२, १३०

रामः, १२४, १२५, १४७

रावणः, १२६

राष्ट्रियः, १३०

रासकः, १३१, १५८

रीतिः, ४२, १६९

रुक्ताः, ११८

रुदित, १७

रूपकः, ४९, ४३, ९४, १३१

रूपण, ४६

रैवतमदनिका, १५६

रोमाञ्चः, ११

रौचिकः, ६

रौदरसः, ४९, १२८, १४४

ळ

लक्ष्मणः, १२६

लक्ष्य, ९०

लक्ष्यार्थः, ७

लज्जा, २८

ललितं, २७, ३५, ४०, १४३

लवः, ४९, ५०, ११२, १५१,

१५२

लाटी, ४२, ४४

लासिका, १३१, १५८

लास्यं, १४०

लास्यान्नं, १४०

लिङ्गं, ८

लिङ्गिनी, ३५, १२९

लीला, ३५, ३८

लुब्धः, २७

लेखः, ५०

लोकोत्तरं, १७५

लोभः, १५७

लौहित्यं, ९०

व

वक्त्रपाणिः, १३९

वक्त्रोक्तिः, ३०, ४९, ५७

वक्त्रं, १०२, १०५

वक्त्रकः, २४

वणिक्, १३८

वत्सः, १२९

वत्सराजः, १२५

वनवातः, ९०

वराङ्गमीमांसा, ९

वर्णः, ४२

वर्णविन्यासः, ४२

वर्णसंहारः, १०२, १०६

वर्धमानकं, १३२

वसन्तः, ९०

वस्तु, १३५

वस्तुमेदः, ९४

वस्तुत्थापनं, १२५, १२६

वाक्कुक्कुली, १३५, १४५, १४८

वाक्यं, १५७

वाक्यदोषः, ६९

वाग्मिर्त्वं, २३

वाचकं, ६७

वाचिकाः, ६

वाणी, १७१

वाचं, १३२

वापी, १७

वाग्मा, २९

वालिबधः, १३६, १५५

वाली, १२५

वासवस्तज्जिह्वा, ३२, ३३

वासूः, १३०

विकृत्यनः, २४

विकारः, २७

विकार्यं, ५०

विकासिष्ठं, १६

विक्रमोर्वशी, १५५

विक्षिप्ताङ्गः, १६	विभ्रमः, ३९, ३९
विचलनं, १११, ११९	विमर्शनं, १६०, १६९
विचारः, १६०, १६१	विमानिता, ३३
विच्छित्तिः, ३९, ३९	वियोगः, ९०
विष्टः, २६, १३९	विरहोत्फण्डिता, ३४, ३४
वितथवाक्, २९	विराजन्ती, १७०
विदूषकः, १९, २६, १०१, १०४, १०५, १०८, १०६, १२९, १३४	विरुद्धमतिक्रान्, ६२, ६६
विद्या, ८४	विरुद्धार्थः, ९४
विद्याविरुद्धः, ७८, ९१	विरोधः, ४९, ९४, ११६
विद्वत्, १११	वितोषनं, १११, ११४
विद्वत्, १२९	विरोधिता, ८
विधानं, ९८, १००	विलापः, १७, १९७
विभूतं, १०२, १०३	विलासः, २७, ३९, ३८, १०२, १०३
विध्यनुवादविरुद्धः, ७८, ८४	विलासवती, १९९
विनयः, २२	विलासी, २४
विनिमयः, ५६	विलोभनं, ९८, ९९, ११०
विन्यासः, ४७, १९६	विवेकविधाधरः, ६१
विपर्ययः, ९१	विवेकी, ६, २४
विप्रः, १२९, १३८, १४३	विशेषः, ४९
विप्रयोगः, ८	विशेषपरिहृतः, ७८, ८२
विप्रलब्धा, ३२, ३३	विशेषोक्तिः, ९४
विप्रलम्भशृङ्गारः, १२, १३, १४५	विशेषः, ७०
विबोधः, १९६	विशेषविसंधि, ७०
विभावः, ११, १९, ९०, १३७	विषयद्वेषः, १३, १४
विभावना, ४९, ४८	विषादः, १२, ८७
	विष्कम्भः, १२१, १३७, १९९

विसंधि, ६९
 विसंधिभेदः, ७०
 विस्तरः, ३७
 विस्मयः, १०, २०, ८७, १९७
 विस्मृतिः, १९७
 विह्वलं, ३५, ४१
 वीक्षणं, १३
 वीणावती, १५८
 वीथी, १२३, १३१, १४३, १४५
 वीथ्यज्ञानि, १३४, १३५
 वीरः, १८, ४५, १२८, १३७,
 १३९, १७२
 वीरचरितं, १३६
 वृत्तिः, १२३
 वेङ्गक्षोणिमुक्, १९
 वेणीसंहारः, १३८
 वेदान्तिनः, ५७
 वेधकः, ९०
 वेपथुः, ११
 वेष्ट्या, १२९
 वैकल्यं, ५४
 वैकुण्ठ, १४३
 वैदर्भी, ४२, ४३
 वैरूप्यं, ७०
 वैरूप्यविसंधि, ७०
 वैवर्ष्य, ११
 वैशाखः, १५७

वैस्वर्य, ११
 व्यक्तः, ३६
 व्यक्तिः, ८
 व्यक्तव्यः, ७
 व्यञ्जकं, ५०
 व्यतिरेकः, ४५, ४८
 व्यत्ययः, ३९
 व्यभिचारिभावाः, ११, १३७
 व्यर्थीकृतः, ७८, ८१
 व्यवसायः, २७, १११, ११४,
 ११६, १६०, १६५
 व्यसनं, ११०
 व्याजस्तुतिः, ४५, ५५
 व्याधिः, १२
 व्याप्तिः, ९०
 व्यायोगः, १३१, १४४
 व्याहतः, ७८, ७९, १५०, १५१
 व्याहारः, १३५, १४५, १५३
 व्रीडा, ११, १२, ३७, ४१
 व्रीडाक्षीलं, ६४, ६५

श

शक्तिः, १११, ११२, ११६
 शकरी, १६९
 शङ्कर, ११
 शङ्के, ४९
 शङ्कः, १३३

शठः, २५	शोकः, १०, १६
शतकं, १६९	शोकवर्जिता, १२३
शब्दः, ५७	शोभा, २७, ३५, ३६, १६०,
शब्दवृत्तिः, १२८	१६४
शमः, १०, २०, १०२, १०३	शौक्यं, ९०
शरः, ९०	शौचं, २३
शाकुन्तलं, १३८	शौरसेनी, १२९, १५५
शान्तरसः, २०, ४५, ४८, ९३,	शौर्यं, २३, २७, १२३, १३९
१४४	श्रमः, ११
शिरःकम्पी, १६	श्राव्यं, १२०, १२२
शिरःशेखरः, ९०	श्रीगदितं, १३१, १५८
शिल्पं, ९४, १२५	श्रुतिकट्ट, ६२, ६७
शिल्पिका, ६	स्मरणः, २७
शिल्पिनी, ३५	स्मिहं, ४५, ५४
शिष्यः, १२९	स्नेहः, ४२
शुचिः, २४	
शुद्धं, १२१, १४३	ष
शुद्धावकृष्टं, १३२	षष्ठः, १४३
शृङ्गारः, १०, ४५, ९३, १२८,	स
१३७, १३९, १४४, १४५,	
१५४, १५५, १५७ to १५९,	संकरः, ३९, ४५, ५७, ९४, १४३
१७२, १७४	संकल्पः, १३
शृङ्गारद्योतकः, ३६	संकीर्णः, ६५, ७५, १२१, १४३
शृङ्गारभेदः, १२	संक्षितिः, १२५
शृङ्गारलज्जितं, १५४	संक्षोभः, २७
शृङ्गारभासाः, १५४	संग्रहः, १०७, १०८
शृङ्गारी, १५४	संग्रामः, १४४

संघः, १२४	सस्वं, ११, १२३
संघोटना, १३२	सश्चजः, ३५
संचारिणः, २०	सदसद्, ५५
संताडनं, ३१	सदृशज्ञानं, ५९
संदिग्धः, ६२, ६६, ६९, ७८, ८०	सनियमः, ७४, ८१
संदिग्धादुद्धृत्यं, ८६	समापूजा, १३६
संदेहः, १५७	समः, ४२
संधिः, ९८, ११६	समता, ४२
संनिकर्षः, १२	समयः, ११६, ११८
संनिधिः, ८	समरगिरिचक्रशः, ९
सफेटः, १११, १२५, १२६, १५७	समर्पणं, १५६
संबद्धं, १५०	समवकारः, १३१, १४४
संभवः, ५७, ६०	समाधानं, ९८, १००, १०२
संभोगः, १२, १४५	समाधिः, ४२, ४३
संभोगशृङ्गारः, १२	समाप्तपुनराचं, ६९, ७३
संभ्रमः, १०७, ११०	समावेशः, १३६
संभ्रमणं, १९	समासबाहुल्यं, ४३
संयोगः, ८	समासोक्तिः, ४५, ४८
संज्ञापः, १२४, १३१, १५६, १५७	सम्प्रदितं, ४५, ५३
संज्ञयः, १६०, १६५	सस्तः, ४२
संस्कृतं, १२९	सरसावती, १७१
संहारः, १५६	सरित्, ९०
सखी, ३५	सर्वव्याप्यं, १२२
सचिवः, १७१	सर्वालंकारसंग्रहः, २, ५, ९, २२, ६१, ९३, १२२, १३०
सचिवायतसिद्धिः, २४	सविकल्पकं, ५८
सदृक्, १३१, १३६, १५४	सस्मितं, १७

सहचरिभिः, ७८, ८४

सहजं, २७

सहभावः, १६

सहोक्तिः, ४१, १६

सांख्याः, १७

साकाङ्क्षः, ७८, ८३

सात्त्वतीष्टतिः, १२३, १२८

सात्त्विकाः, ११, १९, २०

सादृश्यं, ४६, ४८

साधनं, ११७

साधनसमापत्तिः, १३

साधारणा, २८

साध्यतां, ३७, ११६

सामन्तः, १७१

सामर्थ्यं, ८

सामाजिकः, १२

सामान्यदृष्टिः, १८

सामान्यपरिहृतः, ७८

साम्यकथनं, १४

सारी, १७१

साहचर्यं, ८

साहाय्यं, १६०, १६१

सिद्धिः, १६०

सीता, १११, ११२

सुकुमारः, ४०

सुकुमाराता, ४२, ४३

सुखी, २४

सुगतः, १७

सुग्रीवः, १२१

सुतिः, ११

सुप्रसन्नः, २४

सुबन्तः, ४६

सुभाः, १४.

सुभागा, १७०

सुद्ध, ९०

सूक्तिः, १३२

सूक्ष्मः, ४१, १०

सूच्यं, १२०, १२१

सूतः, १२९

सूत्रवारः, १३२, १० १३४, १३६,

१५५, १५८

सूक्ष्मत्, १२९, १३१

सेवा, ११

सैन्धवं, १४०, १४२

सौकुमार्यं, ४४

सौभाग्यं, १३९

सौरमः, ९९, १०२, १०७, १०

११०, ११७, ११८

स्तब्धः, २७

स्तम्भाः, ११

स्तम्भितारम्भः, १११

स्तुतिः, १०, १४, ११

स्थायी, १०, १३७, ११३

स्थितपाठ्यं, १४०

स्वैर्यं, २७	हञ्जे, १२९
स्पर्धा, २७	हतवृत्तं, ६९
स्पृहा, १६०, १६१	हतवृत्तभेदाः, ७१
स्पृष्टं, ४२	हर्षः, ११, १८, १२०, ३९, ८७, १५०
स्मितं, १६	हर्षगण्डः, १५०
स्मृतिः, ११, २३	हर्षोत्तरा, १२३
स्यालः, १३०	हला, १२९
स्रक्, ९०	हल्लीसं, १३१, १५७
स्वगतां, १२२	हस्तिं, १६
स्वभावः, ४८	हावः, ३५, ३६
स्वभावरसः, १२	हासः, १०, १५, ९०
स्वभावाख्यानं, ४५	हास्यकरः, २६
स्वरः, ८	हास्यत्वं, १५
स्वा, २८	हास्यरसः, १५, १६, ४५, १५४, १५७, १५९
स्वाधीनपत्निका, ३२	हास्यक्वः, १४३
स्वाभाविकः, १२, ३५	हीनवर्णः, ७१
स्वामी, १२९	ह्यं, ४३
स्वीया, २८, २९	हेतुः, ४५, ५०
स्नेच्छा, २८	हेतुमज्जानं, ५८
स्नेहः, ११, १७	हेला, ३५, ३६, १४३
हण्डे, १२९	

PUBLICATIONS OF THE ADYAR LIBRARY

(The Theosophical Society, Adyar, Madras, 20, India)

Rs. 4.

1910—1.	A PRELIMINARY LIST OF THE SANSKRIT AND PRĀKṚT MSS. in the Adyar Library. (Sanskrit-Devanāgarī). Boards ... Rs. 1-8, Cloth ...	2 0
1912—2.	A DESCRIPTIVE CATALOGUE OF THE SANSKRIT MSS. in the Adyar Library. By F. O. Schrader, Vol. I, Upaniṣads. Cloth ...	5 0
3.	THE MINOR UPANISHADS (Sanskrit) critically edited for the Adyar Library. By F. O. Schrader, Vol. I.—Saṁnyāsa. Cloth ...	10 0
1916—4.	AHIRBUDDHNYA-SAMHITĀ OF THE PĀÑCARĀTRA ĀGAMA (Sanskrit), 2 Vols. Cloth ...	10 0
5.	INTRODUCTION (English) TO THE PĀÑCARĀTRA AND THE AHIRBUDDHNYA SAMHITĀ. By F. O. Schrader. Cloth ...	3 0
1920—6.	YOGA UPANISHADS—20—with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited by Paṇḍit A. Mahadeva Sastri ...	5 0
1921—7.	SĀMĀNYA VEDĀNTA UPANISHADS—24—with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited by Paṇḍit A. Mahadeva Sastri ...	5 0
1923—8.	VAIṢṬAVA UPANISHADS—14—with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited by Paṇḍit A. Mahadeva Sastri ...	4 0
1925—9.	SĀIVA UPANISHADS—15—with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited by Paṇḍit A. Mahadeva Sastri ...	3 0
10.	ŚĀKTA UPANISHADS—8—with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited by Paṇḍit A. Mahadeva Sastri ...	2 8
1926—11.	CATALOGUE OF SANSKRIT MSS. in the Adyar-Library (Revised). 2 Vols. Each ...	3 12
1929—12.	SĀMNYĀSA UPANISHADS—17—with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited by T. R. Chintamani, and the Paṇḍits of the Adyar Library ...	4 0
■.	RUKMIṆIKALYĀṆA MAHĀRĀVYA by Rājāśāstrī Dīpika. Edited by the Paṇḍits of the Adyar Library and T. R. Chintamani ...	2 0

1933—14.	UNPUBLISHED MINOR UPANIṢADS with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited by the Paṇḍits of the Adyar Library.	...	5 0
1936—15.	TEN MAJOR UPANIṢADS with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited by the Paṇḍits of the Adyar Library		
	Isa to Altareya, Vol. I	...	4 8
	Chāndogya and Bṛhadāraṇyaka, Vol. II	...	6 0
	Vols. 1 and 2, Boards	...	9 8
1937—16.	MEĀRĀGAMĀLĪKĀ of Mahāvaidyanātha Śivan. Edited by Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri	...	2 0
1938—17.	SAMGRANACODĀMAṆĪ—Edited by Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri	...	5 0
18.	PRATYAKHĪṢĀṆḌAYAM (The Secret of Recognition) with English Translation and Notes by K. F. Leidecker	...	3 0
19.	BHAVAŚAKRĀNTI-SŪTRA AND NĀGĀRJUNA'S BHAVAŚAKRĀNTI SĀSTRA—with the Commentary of Maitreyinātha + with English Translation by Paṇḍit N. Aiyaswami Sastri	...	2 4
20.	YOGA UPANIṢADS. Translated into English by T. M. Srinivasa Aiyangar and Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri	...	5 0
21.	* WHERE THEOSOPHY AND SCIENCE MEET (in four Parts) by a body of experts—Edited by Professor D. D. Kanga :		
	Part 1 and 2. Nature and Man	...	9 0
	Part 3. God—From Humanity to Divinity	...	2 8
	Part 4. Some Practical Applications	...	2 8
1939—22.	RGVEDAVYĀKHYĀ, MĀDHAVAKṚTĀ—Edited by Prof. C. Kunhan Raja.	Vol. I	5 0
1940—23.	THE NUMBER OF RASAS by V. Raghavan, Department of Saṁskṛt, University of Madras	...	3 0
1941—24.	SĀMĀNYA VEDĀNTA UPANIṢADS—Translated into English by T. R. Srinivasa Aiyangar and Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri	...	5 0
25.	BHAGAVADGĪTĀRTHAPRAKĪŚIKĀ of Śrī Upaniṣad Brahma-yogin (Saṁskṛt). Edited by the Paṇḍits of the Adyar Library	...	4 0
26.	SĀMAVEDA-SĀKHITĀ—With the Commentaries of Mādhava and Bharatasvāmīn. Edited by Prof. C. Kunhan Raja	...	6 0
27.	RĀJA DHARMA (Dewan Bahadur K. Krishnaswami Rao Lectures, 1938, University of Madras) by Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar	...	3 8

* Published under the auspices of the Adyar Library Association.

28. **VARIVASYĀRAHASYA** of Bhāsurānandanātha (Second Edition—Reprinted, 1942). Edited by Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri (with English Translation Etc.) ... 5 0
29. **VYAVAHĀRANIRŪPA** OF VARADARĀJA—Edited by Rao Bahadur K. V. Ranganawami Aiyangar and A. N. Krishna Aiyangar ... 15 0
30. **SAMGĪTARATNĀKARA**—With the Commentaries of Catura Kallinātha and Sīrabhābhūpāla. Edited by Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri. Vol. I. (Adhyāya 1) ... 9 0
- 1942—31. **CATALOGUE OF THE ADYAR LIBRARY, Western Section, Part 1** ... 5 0
32. **ĀLAMBANAPARIKṢĀ** AND VṚTTI by Dīnāṅga. Edited with English translation, Tibetan text etc. by Paṇḍit N. Aiyaswami Sastri ... 3 0
33. **SOME CONCEPTS OF ALAMBĀRA ŚĀSTRA** by V. Raghavan, University of Madras ... 4 0
34. **VEDĀNTAPARIKṢĀ**—with English translation and Notes by Prof. S. S. Suryanarayana Sastri ... 2 12
35. **DESCRIPTIVE CATALOGUE** of the Sanskrit Manuscripts in the Adyar Library by K. Madhava Krishna Sarma. Vol. I—Vedic ... 15 0
36. **ŚRĪ PĀÑCARĀTRA RAKṢĀ** of Śrī Vedānta Desika—Edited by Vaidyaratna Paṇḍit M. Duraiswami Aiyangar and Vedānta Śiromapi T. Venugopalacharya ... 4 8
37. **CATALOGUE OF THE ADYAR LIBRARY, Western Section, part 2** ... 0 0
38. **CATURDASALAKṢAṆI** OF GAḌĀDHARA with three commentaries—Edited by Paṇḍit N. Santanam Aiyar. Vol. I ... 4 8
- 1943—39. **PHILOSOPHY OF VIŚIṢṬĀDVĀITA** by Prof. P. N. Srinivasachari ... 10 0
40. **VĀDĪVALI** OF JAYATĪRTHA. Edited with English translation and Notes by P. Nagaraja Rao ... 4 0
41. **SPINOZIAN WISDOM OR NATURAL RELIGION** by James Arther ... 2 12
42. **UŚĀKRUDDHA** of Rāmapāpivēda. Edited by Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri and Prof. C. Kuphan Raja ... 3 8
- 1944—43. **SAMGĪTARATNĀKARA**—With the Commentaries of Catura Kallinātha and Sīrabhābhūpāla. Edited by Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri. Vol. II. (Adhyāyas 2—4) ... 9 0
44. **ĀVALĀYANAGĀRHYASŪTRA**—With the Commentaries of Devasvāmin and Nārāyaṇa. Edited by Svami Ravi Tirtha. Vol. I (Adhyāya 1) ... 6 4

45.	ALPHABETICAL INDEX OF SANSKRIT MANUSCRIPTS in the Adyar Library	...	10	0
46.	CATALOGUE OF THE ADYAR LIBRARY, Western Section, Part 3	...	7	0
47.	ĀTMAN IN PRE-UPANIṢADIC VEDIC LITERATURE by H. G. Narahari	...	8	0
1945-48.	RĀGAVIBODHA OF SOMANĀTHA with his own commentary Viveka. Edited by Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri	...	6	0
49.	ACYUTARĪVĀHYUDAYA OF RĀJANĀTHA DṚḍḍHĪMA—Sargas 7 to 12. Edited by A. N. Krishna Aiyangar	...	3	8
50.	ANCIENT WISDOM OF WALES by D. Jeffrey Williams	...	1	4
51.	SĀṅGITARATNĀKARA OF ŚĪRṆGADEVA—Vol. I. Chapter I. English Translation by Prof. C. Kunhan Raja. Cloth Rs. 4-8. Boards	...	4	0
52.	VARṆYAVA UPANIṢADS. Translated into English by T. R. Srinivasa Aiyangar and G. Srinivasa Murti	...	10	0
1946-53.	NYĀYARUSUMĀNĪJALĪ of Udayanācārya—Translated into English by Svami Ravi Tirtha. (Vol. I— Books i and ii)...	...	4	0
54.	PRĀKṚTAPRAXĀSA OF VARARUCI with the Commentary of Rāmapāṇivāda. Edited by Prof. C. Kunhan Raja and Paṇḍit K. Ramachandra Sarma	...	4	4
55.	SPHOTA VĀDA OF NĀGEṢA—Edited by Paṇḍit V. Krishnamacharya with his own Commentary	...	3	12
1947-55.	THE CRADLE OF INDIAN HISTORY by C. R. Krishnamachari	...	3	8
57.	UNMATTARĀGHAVA OF VĪRŪPĀKṢA—Edited by Paṇḍit V. Krishnamacharya	...	1	12
58.	ORIGIN AND SPREAD OF THE TAMILS (Sankara-Purvati Lectures, 1940, University of Madras) by V. R. Ramachandra Dikshitar	...	3	8
59.	JIVĀNANDANAM OF ĀNANDARĀYAMAHEŚIN. Edited by Vaidyaratna Paṇḍit M. Duraiswami Aiyangar with his own Commentary	...	20	0
60.	DESCRIPTIVE CATALOGUE of Sanskrit MSS. in the Adyar Library, by Paṇḍit V. Krishnamacharya, Vol. VI—Grammar, Prosody and Lexicography	...	25	0
61.	RGVEDAVYĀKHYĀ of Mādhava, Vol. II, edited by Prof. C. Kunhan Raja	...	15	0
62.	DESCRIPTIVE CATALOGUE OF PALI MSS. in the Adyar Library, by Dr. E. W. Adikaram	...	6	0
1948-53.	HAṬICARITA OF PARAMEŚVARA—Edited by Paṇḍit V. Krishnamacharya with his own Commentary	...	5	0

64.	GAUTAMA-DHARMASŪTRA-PARIŚIṢṬA (Second Praśna)— Edited by A. N. Krishna Aiyangar	...	9 0
65.	SAMKALPASŪRYODAYA OF ŚRĪ VEṆKATĀNĀTHA with the Commentaries Prabhāṭīśa and Prabhāvalī. Edited by Pandit V. Krishnamacharya	Part I ... Part II ...	15 0 15 0
	Reprint of No. 28—VARIVASYĀRAHASYA of Bhāṣarānanda- nātha—Edited by Pandit S. Subrahmanya Sastri (with English translation, Etc.).	...	5 0
1949—65.	INDIAN CAMERALISM (A Survey of some aspects of Artha- śāstra) by K. V. Rangaswami Aiyangar.	...	7 0
	Second Edition—Revised and Enlarged—of No. 21— WHERE THEOSOPHY AND SCIENCE MEET (Parts I and 2, Nature and Man) by a body of Experts, Edited by Prof. D. D. Kanga	...	9 0
67.	TIRUKKUṢĀL OF TIRUVALḶUVAR—(In Roman Transliteration) with English Translation by Prof. V. R. Rama- chandra Dikshitar	...	3 0
68.	TIRUKKUṢĀL OF TIRUVALḶUVAR, with English Transla- tion by Prof. V. R. Ramachandra Dikshitar	...	3 0
69.	CATALOGUE OF THE ADYAR LIBRARY, Western Section, part 4 (French)	...	1 12
70.	ALAKṢĀRASAMGRAHA by Amṛtānandayogin. Edited by Pandit V. Krishnamacharya and Pandit K. Rama- chandra Sarma

PAMPHLETS

1939

A VARIANT VERSION OF THE EKĀGNIKĀṇḌA. (Reprinted from the Adyar Library Bulletin, October, 1939). Edited by K. Madhava Krishna Sarma	...	0 3
--	-----	-----

1940

RĀJAMṘGĀṆKA OF ŚHOJA. (Reprinted from the Adyar Library Bulletin, October, 1940). Edited by K. Madhava Krishna Sarma	...	0 4
---	-----	-----

1942

ŚATPAṆCĀŚIKĀ, a Śilparāstra manual. (Reprinted from the Adyar Library Bulletin, February, 1942). Edited by K. Madhava Krishna Sarma	...	0 5
PRAMĀṆAMĀJARI OF SARVADEVA. (Reprinted from the Adyar Library Bulletin, May, 1942). Edited by K. Madhava Krishna Sarma	...	0 6
A LIST OF MANUSCRIPTS. (Reprinted from the Adyar Library Bulletin, October, 1942)	...	1 0
THE PATH OF GREATNESS. (Reprinted from the Adyar Library Bulletin, December, 1942), by Dr. G. S. Arundale	...	0 6

1943.

- VISĒṢĀMĒTRA** of Tryambaka Miśra. (An orthographical lexicon),
 Edited by H. G. Narahari. (Reprinted from the Adyar Library
 Bulletin, May, 1943) ... 0 12
- A SANSKRIT LETTER OF MOHAMAD DARA SHUKOH** with English
 Translation and Notes by Prof. C. Kunhan Raja. (Reprinted
 from the Adyar Library Bulletin, October, 1940, May and
 October, 1943) ... 0 12

1946

- DHARMACAURVARASĀYANA OF GOPĀLAYOGĪNDRA**—Edited by
 H. G. Narahari. (Reprinted from the Adyar Library Bulletin,
 October and December, 1946) ... 1 12

1948

- SĀMĀSERTAGRANTHIVIGHATANA**—by Prof. C. Kunhan Raja ... 0 8
- CANDRAVĀIRYAS OF VARARUCI**—Edited by Prof. C. Kunhan
 Raja with Appendices ... 2 0
- BHĀRATA-RĀṢṬRA-SANĠHATĀNĀ** (Indian Constitution in Sanskrit
 verses)—a sample—by Prof. C. Kunhan Raja ... 1 8
- LANGUAGE PROBLEM IN INDIA**—(Reprint from the Adyar
 Library Bulletin, Vol. XII, Part 4, December 1948.) ... 1 0
- SANSKRIT IN INDIA**—by G. Srinivasa Murti. (Reprint from the
 Adyar Library Bulletin, Vol. XII, Part 3, October, 1948) ... 1 0
- INFLUENCE OF INDIAN THOUGHT ON FRENCH LITERATURE**—
 by Prof. Louis Renou. (Reprint from the Adyar Library
 Bulletin, Vol. XII and XIII) ... 0 12

1949

- THE FUTURE ROLE OF SANSKRIT (Sanskrit Language)**—by
 C. Kunhan Raja. (Reprint from the Adyar Library Bulletin,
 Vol. XIII, Part 1, February, 1949) ... 0 12
- THE FUTURE ROLE OF SANSKRIT (Sanskrit Literature, Sanskrit
 Scholarship and Sanskrit Scholars)** by Louis Renou and
 C. Kunhan Raja ... 1 8
- DAKṢA KUMĀRAKATHĀSĪLA OF APPAYĀMĪTYA**—Edited by H. G.
 Narahari ... 1 0

IN THE PRESS

- CATURDASHALAKṢAṆI OF GAḌĀDHARA** with three commentaries. Vol. II
 by Paṇḍit N. Santanam Aiyar.
- ĀPASTAMBA SMṚTI**—Edited by A. N. Krishna Aiyangar.
- SĀMĠHITARĀTNAKĀRA**—With the Commentaries of Catura Kallinātha and
 Śhābhāṣya. Edited by Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri, Vol. III.

HORIŚĪSTRA—with the commentary *Aphrāvāthapadaśatikā* by A. N. Srinivasaraghava Aiyangar.

ŚĀLISTAMPASŪTRA—Restored from Tibetan and Chinese Sources—by Paṇḍit N. Aiyaswami Sastri.

SAMGĪTARATNĀKARA, English Translation—Vol. II, by Prof. C. Kunhan Raja.

DESCRIPTIVE CATALOGUE of Sanskrit MSS. in the Adyar Library, by H. G. Narahari, Vol. V—Poetry, Drama and Poetics.

ARISTOTLE'S KATHARIS AND BHARATA'S STHĀYIBHĀVAS—by Prof. C. Kunhan Raja.

LANGUAGE—BARRIER OR BRIDGE—by A. Sita Devi.

PĀDAVIDHĀNA OF ŚAUNAKA with bhāṣya—Edited by H. G. Narahari.

INSCRIPTIONS OF PRIYADARŚIN—with English Translation by G. Srinivasa Murthi.

READY FOR THE PRESS

ĀVALĪYANAGĒHYASŪTRA with the Commentaries of Devasvāmīn and Nārāyaṇa. Vol. II. Edited by Svami Ravi Tirtha.

NYĀYAKUSUMĀNĪJALI OF UDAYANA with the Commentary of Varadarāja. Edited by Prof. C. Kunhan Raja.

CATURDĀŚALAKṢAṆI OF GADĀDHARA—with Commentaries—Edited by Paṇḍit N. Santanam Aiyar, Vol. III.

PARĪTĀ OF GADĀDHARA—with four commentaries Edited by Paṇḍit N. Santanam Aiyar.

SIDDHĀNTALAKṢAṆAM OF GADĀDHARA with commentaries. Edited by Paṇḍit N. Santanam Aiyar.

AVATARA OF GADĀDHARA—with commentaries. Edited by Paṇḍit N. Santanam Aiyar.

SĪMĀNYANIRUKTI OF GADĀDHARA with commentaries. Edited by Paṇḍit N. Santanam Aiyar.

VYŪTPATTIVĀDA OF GADĀDHARA with commentaries. Edited by Paṇḍit N. Santanam Aiyar.

ŚAIVA AND ŚĀKTA UPANIṢADS—Translated into English by T. R. Srinivasa Aiyangar and G. Srinivasa Murthi.

TEN MAJOR UPANIṢADS—English Translation by T. R. Srinivasa Aiyangar and G. Srinivasa Murthi.

DESCRIPTIVE CATALOGUE OF SANSKRIT MSS. in the Adyar Library, by Paṇḍit V. Krishnamacharya, Vol. IX—Mīmāṃsā and Advaita-Vedānta.

Agents for our publications :

THE THEOSOPHICAL PUBLISHING HOUSE

Adyar, Madras, 20.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. Sa4A/Amr/K.R.-581.

Author—Aartānendayogin.

Title—Alaṅkāraśāstra.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.